

ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ ਵਿਚ ਸਮਾਜਕ ਚੇਤਨਾ
ASA DI VAR VICH SAMAJAK CHETNA

THESIS
SUBMITTED TO THE PANJAB UNIVERSITY, CHANDIGARH
FOR THE DEGREE OF
DOCTOR OF PHILOSOPHY
IN THE FACULTY OF LANGUAGES

1992

Amrit Kaur

ਤਤਕਰਾ

ਪੰਨਾ

ਭੂਮਿਕਾ

1-4

ਅਧਿਆਇ ਪਹਿਲਾ : ਸਮਾਜਕ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤਕ - ਵਿਵੇਚਨ

5-45

- (ੳ) ਸਮਾਜਕ ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ
- (ਅ) ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਸਮਾਜਕ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਸਥਾਨ
- (ੲ) ਮੈਂਧਕਾਲੀਨ ਧਰਮ ਸਾਧਨਾਂ ਅਤੇ ਸਮਾਜਕ ਚੇਤਨਾ

ਅਧਿਆਇ ਦੂਜਾ : ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ ਵਿਚ ਸਮਾਜਕ ਸਥਿਤੀ ਦੀ ਚੇਤਨਾ 46-93

- (ੳ) ਮਾਨਵਵਾਦ : ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ
- (ਅ) ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦਾ ਮਾਨਵਵਾਦ
- (ੲ) ਸਮਾਜਕ ਨੇਤਿਕਤਾ ਅਤੇ ਚਿਕਿਤਾ
- (ਸ) ਸਮਾਜਕ ਹਸਮੀ ਅਤੇ ਵਹਿਮੀ ਭਰਮਾਂ ਦਾ ਖੰਡਨ
- ✓ (ਹ) ਇਸਤਰੀ ਦਾ ਸਥਾਨ

ਅਧਿਆਇ ਤੀਜਾ : ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ ਵਿਚ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ 94-109
ਸਥਿਤੀ ਦੀ ਚੇਤਨਾ

ਅਧਿਆਇ ਚੌਥਾ : ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ ਵਿਚ ਧਾਰਮਿਕ ਸਥਿਤੀ ਦੀ ਚੇਤਨਾ 110-129

ਅਧਿਆਇ ਪੰਜਵਾਂ : ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ ਵਿਚ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸਥਿਤੀ ਦੀ ਚੇਤਨਾ 0-10

ਨਿਸ਼ਕਰਸ਼

150-156

ਪੁਸਤਕ ਸੂਚੀ

157-167

ਭੂਮਿਕਾ

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬਣੀ ਬਹੁ-ਪੱਖੀ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਤੇ ਭਾਵਾਂ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਖਾਸਤਕ ਮਾਨਵਵਾਦ ਦੀ ਸਰਬ ਵਿਆਪਕਤਾ ਨੂੰ ਸਥਾਪਿਤ ਤੇ ਉਜਾਗਰ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਸਦੀਵੀ ਕਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਣੀ ਜਿਥੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਅਧਿਆਤਮਕ ਮਾਰਗ ਤੇ ਚਲਣ ਦੀ ਇਕ ਸੁਚੱਜੀ ਜੀਵਨ ਜਾਚ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਕਰਦੀ ਹੈ ਉਥੇ ਸਮ-ਕਾਲੀਨ ਸਮਾਜਕ, ਧਾਰਮਕ ਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਵੀ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਉਂਝ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਸੰਪੂਰਣ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਹੀ ਤਤਕਾਲੀਨ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਪਰ 'ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ' ਵਿਚ ਇਹ ਚਿਤ੍ਰਣ ਖਨੁੱਖਮ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਸ਼੍ਰੇਯ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ 'ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ' ਵਿਚ ਸਮਾਜਕ ਚੇਤਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਵਿਅਕਤੀ ਤੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਦਵੰਦਾਤਮਕ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਤਾ ਦਿਤੀ ਹੈ। ਇਕ ਪਾਸੇ ਨੌਕ ਵਿਰੋਧੀ, ਛੁਟੇਗੀ ਅਤੇ ਹਿੰਸਕ ਰਾਜ ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੈ ਜੋ ਸਾਧਾਰਣ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਨੈਤਿਕ ਪਤਨ ਦਾ ਕਾਰਣ ਬਣਦੀ ਹੈ ਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਧਾਰਮਕ ਪਾਖੰਡ ਹੈ ਜੋ ਧਰਮ ਦੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਸਰੋਕਾਰ, ਸੰਸਕਾਰ, ਭਾਵ, ਸੱਚ ਦੀ ਖੋਜ, ਮਨੁੱਖੀ ਅਕਾਂਖਿਆਵਾਂ ਦਾ ਸੁੰਦਰੀਕਰਣ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਮਨੁੱਖ ਵਿਚਾਲੇ ਭਰਾਤਰੀਭਾਵਨਾ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਇਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਨੀਹਾਂ ਨੂੰ ਖੋਰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਰਾਜ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਖਾਤੰਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਕ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਵਿਰਠਨ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਜੁਚੀਆਂ ਨੂੰ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ।

ਮੇਰੀ

ਮੈਂ ਇਹ ਵਿਸ਼ਾ ਇਸ ਨਈਂ ਜੁਣਿਆ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਕ ਤਾਂ/ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਬਾਕੀ ਸਾਹਿਤ ਰੂਪ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਦਿਲਚਸਪੀ ਹੈ ਦੂਜਾ ਮੇਰੇ ਅਵਚੇਤਨ ਤਕ ਉਤਰੇ ਧਾਰਮਿਕਤਾ ਦੇ ਸੰਸਕਾਰ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕਰਕੇ ਮੈਂ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਉਤੇ ਸ਼੍ਰੇਯ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਲਿਖਣ ਦਾ ਨਿਮਾਣਾ ਜਿਹਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਨਿਵਾਨ ਲਈ ਮੈਂ ਇਸ ਦੀ ਰੂਪ ਰੇਖਾ ਨਿਮਨ ਢੰਗ ਨਾਲ ਬਣਾਈ ਹੈ।

ਪਹਿਲਾ ਅਧਿਆਇ ਸਮਾਜਕ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਕ ਵਿਵੇਚਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾ ਸਮਾਜਕ ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਦੱਸੀ ਗਈ ਹੈ, ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਸਮਾਜਕ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਸਥਾਨ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੌਧਕਾਲੀਨ ਧਰਮ ਸਾਧਨਾਂ ਅਤੇ ਮੌਧਕਾਲੀਨ ਸਮਾਜਕ ਚੇਤਨਾ ਬਾਰੇ ਵਿਸਤਾਰ ਸਹਿਤ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਦੂਜਾ ਅਧਿਆਇ ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ ਵਿਚ ਸਮਾਜਕ ਸਥਿਤੀ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਹੈ। ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਪੰਜ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੈ ਪਹਿਲਾ ਮਾਨਵਵਾਦ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਦੱਸੀ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਭਾਗ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀਆਂ ਮਾਨਵਵਾਦੀ ਕੁਚੀਆਂ ਨੂੰ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਮਾਤਰ ਨੂੰ ਮਾਨਵ ਜੀਵਨ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੱਸਿਆ ਹੋਇਆ ਉਸ ਨੂੰ ਸੁਭੰ ਕੁਝ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਤੀਜੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਨੈਤਿਕ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਅਪਨਾਉਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਅਨੈਤਿਕ ਕੰਮ ਦੁੱਖ ਦੀ ਕਾਣ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਪਾਖੰਡਾਂ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਕੇ ਸੁਧਤਾ ਰੂਪੀ ਨੈਤਿਕ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਅਪਨਾਉਣ ਦਾ ਮਾਰਗ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ ਤਾਂਹੀ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸੰਭਵ ਹੈ। ਚੌਥੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਪਰੰਪਰਕ ਸਮਾਜਕ ਰਸਮਾਂ ਤੇ ਵਹਿਮੀ-ਭਰਮੀ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾਨਕੀ ਅੰਤਿਮ ਭਾਗ ਵਿਚ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀ ਦੇ ਸਥਾਨ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਤੀਜਾ ਅਧਿਆਇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸਥਿਤੀ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਤਤਕਾਲੀਨ ਰਾਜਿਆਂ ਬਾਰੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਅਤੇ ਅਮਲੇਕਾਈ ਦੀ ਦਸ਼ਾ ਦਸਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਚੌਥਾ ਅਧਿਆਇ ਧਾਰਮਿਕ ਸਥਿਤੀ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਤਤਕਾਲੀਨ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਧਰਮ ਦਾ ਅਸਲੀ ਰੂਪ ਮਿਟ ਗਿਆ ਸੀ। ਫੇਕੇ ਕਰਮ-ਕੰਡੇ ਤੇ ਪਾਖੰਡਾਂ ਨੇ ਧਰਮ ਦੀ ਥਾਂ

ਨੈ ਲਈ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬੇਬੇ ਪਾਖੰਡਾਂ ਦੇ ਪਾਜ ਨੂੰ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਘਾੜਿਆ, ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਇਹ ਦਰਸਾਉਣ ਦਾ ਉਪਰਾਨਾ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਪੰਜਵਾਂ ਅਧਿਆਇ ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ ਵਿਚ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸਥਿਤੀ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਤੱਤਕਾਲੀਨ ਲੋਕਾਈ ਦੇ ਰਸਮੋ - ਰਿਵਾਜ, ਪੂਜਾ ਵਿਧੀਆਂ ਬਾਰੇ ਦਸਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਬੋਠੀ, ਪਹਿਰਾਵਾ, ਖਾਣ ਪੀਣ, ਰਹਿਣ ਸਹਿਣ, ਹਰਖ-ਸੋਗ ਆਦਿ ਦਾ ਲੇਖਾ ਜੋੜਾ ਜੋ ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ ਵਿਚ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਕੋਚਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਹ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਤਤਕਾਲੀਨ ਸਾਹਿਤਕ ਕਿਰਤ ਵਿਚੋਂ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ।

ਛੇਵਾਂ ਅਧਿਆਇ ਸ਼ੋਧ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਨਿਸ਼ਕਰਸ਼ ਸੰਬੰਧੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਮੁੱਚੇ ਸ਼ੋਧ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨੂੰ ਸੰਖੇਪ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਨੁਬੰਧ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸਭ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਹਾਇਕ ਪੁਸਤਕ ਸੂਚੀ ਦਿਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਨਿਗਰਾਨ ਸਮਰਿਧ ਵਿਦਵਾਨ ਸਤਿਕਾਰਯੋਗ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਧੰਨਵਾਦੀ ਹਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਨਾਲ ਤੇ ਮਿਹਨਤ ਨੇ ਮੇਰੇ ਸ਼ੋਧ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਉਚਿਤ ਦਿਸ਼ਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਮੇਰੀ ਹਰ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਹੱਲ ਕੀਤਾ। ਸ਼ਬਦਾਂ ਰਾਹੀਂ ਧੰਨਵਾਦ ਕਰਕੇ ਸ਼ਾਇਦ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਤਿ ਕਿੰਨਾ ਖੁਸ਼ ਨਾ ਹੋ ਸਕਾਂ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਮੇਰੀ ਕੋਈ ਅਜੇਹੀ ਚੇਸ਼ਟਾ ਹੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਸਿਰਫ ਮੁਕ ਭਾਵਨਾ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਲੋਂ ਮਿਲੀ ਸਿਖਿਆ ਦੀਖਿਆ ਯੱਕੇ ਨਮਸਕਰ ਕਰਦੀ ਹਾਂ।

ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਚੇਅਰਮੈਨ ਸਤਿਕਾਰਯੋਗ ਡਾ. ਰਘਬੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਅਧਿਆਪਕ ਸਾਹਿਬਾਨਾਂ ਦੀ ਅਤਿ ਧੰਨਵਾਦੀ ਹਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਆਪਣੇ ਬਹੁ ਮੁੱਲੇ ਵਿਚਾਰ ਦਿੱਤੇ।

ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸਹਿਯੋਗੀਆਂ ਦਾ ਧੰਨਵਾਦ ਕਰਨਾ ਆਪਣਾ ਨੈਤਿਕ ਫਰਜ਼ ਸਮਝਦੀ ਹਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੇਰੀਆਂ ਜਾਅਸਿਧੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਦਦ ਕੀਤੀ।

ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਸਹੇਲੀ ਕੁਲਜੀਤ ਦੀ ਵੀ ਤਹਿ ਦਿਲੋਂ ਪੰਨਵਾਦੀ ਹਾਂ ਜਿਹੜੀ ਹਰ ਐਕੜ
ਸਮੇਂ ਮੇਰੇ ਲਈ ਆਪਣਿਆਂ ਵਾਂਗ ਬਹੁੜੀ।

ਮੈਂ ਫੁੱਟਾਹੀ ਕਰ ਰਹੀ ਹੋਵਾਂਗੀ ਜੇਕਰ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦਾ
ਪੰਨਵਾਦ ਨਾਕਰਾਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪਰਿਵਾਰਕ ਉਲਝਣਾਂ ਤੇ ਦੁਖ-ਸੁਖ ਵਿਚ ਵੀ ਮੇਰੇ ਲਈ ਅਨੂਠੇ
ਵਾਤਾਵਰਣ ਬਣਾਈ ਰੱਖਿਆ।

ਅਮਿਤ ਕੌਰ
(ਅਮਿਤ ਕੌਰ)

ਅਧਿਆਇ ਪਹਿਲਾ :

*
*
*
*
*
*

ਸਮਾਜਕ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਸਿਖਾਤਕ-ਵਿਵੇਚਨ

ਸਮਾਜਕ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤਕ-ਵਿਵੇਚਨ

ਸਮਾਜਕ ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ :

ਸਮਾਜਕ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਸਮਾਜ ਦੇ ਵਿਹਾਰਕ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸਮਾਜਕ ਰੋਲ ਨਾਲ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦਿਆਂ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਇਸ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਸਮਾਜ ਦਾ ਅੰਗ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਜੋ ਅਨੁਭਵੀ ਸੋਝੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਉਸ ਦੀ ਸਮਾਜਕ ਚੇਤਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਸਮਾਜਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਸਮਝ, ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਵਿਭਿੰਨ ਸਮਾਜਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੇ ਜੁਗ ਮੂਲਕ ਵਿਵੇਕ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਰਜ, ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਵਿਭਿੰਨ ਇਕਾਈਆਂ ਦੇ ਦਰਮਿਆਨ ਉਤਪੰਨ ਹੋਏ ਸੰਬੰਧਾਂ, ਸਮਾਜ ਦੀ ਤਬਦੀਲੀ ਦੇ ਵੇਗ ਵਿਭਿੰਨ ਜਮਾਤਾਂ, ਵਰਗਾਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਅਤੇ ਚੇਤਨਾ ਤੱਤਾਂ ਦੇ ਆਪਸੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਅਤੇ ਕਾਰਜਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਮੁੱਖ ਗਿਆਨ ਦੀ ਨਾਂ ਸਮਾਜਕ ਚੇਤਨਾ ਹੈ। ਸਮਾਜਕ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਸਮਾਜਕ ਜੀਵਨ ਦੇ ਹਰ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਸਾਡੀ ਚੇਤਨਾ ਸਮੇਂ ਦੀ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮ ਦਾ ਨਾਮਜ਼ਾਤਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਸਿੱਧਾ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ/ ਨਾਲ ਜੁੜਦਾ ਹੈ। ਚੇਤਨਾ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਮੂਲ ਅਤੇ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਹੈ। ਵਿਕਾਸ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਸੁਭਾਅ ਤੇ ਜੀਵਨ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਚੇਤਨਾ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਆਪਸ ਵਿਚ ਸੰਬੰਧਤ ਹਨ। ਸਮੇਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖੀ ਚੇਤਨਾ ਵੀ ਆਪਣਾ ਰੂਪ ਬਦਲਦੀ ਗਈ। ਮਨੁੱਖੀ ਚੇਤਨਾ ਬਾਰੇ ਖੁਰਸ਼ੀਦ ਦੇ ਵਿਚਾਰ:

ਮਨੁੱਖੀ ਚੇਤਨਾ ਇਕ ਛਿਣ ਤੋਂ ਦੂਜੇ ਛਿਣ ਦੇ ਸਫ਼ਰ ਤਕ ਬਦਲਦੀ
ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਏਨੀ ਵੇਗੀ ਹੀ ਸਾਡੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵਰਤਨ
ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ।¹

ਚੇਤਨਾ, ਇਕ ਸੰਗਠਿਤ ਪਦਾਰਥ ਦੀ ਉਪਜ ਹੈ, ਦਿਮਾਗੀ ਸਰਕਰਮੀ
ਦੀ ਉਪਜ। ਚੇਤਨਾ, ਸਰੀਰ ਜਾਂ ਗਿਆਨ ਤੰਤੂਆਂ ਵਿਚ ਵਾਪਰ ਰਹੇ
ਪਦਾਰਥਕ ਅਮਲ ਉਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹੈ। ਚੇਤਨਾ ਵਸਤਾਂ ਦਾ ਤਸੱਵਰ ਤੇ
ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ-ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਸਾਡੇ ਦਿਮਾਗ ਵਿਚ ਹੈ।²

ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀ ਹਰ ਚੀਜ਼ ਨਗਾਤਾਰ ਹਰਕਤ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ, ਇਸੀ
ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਾਜੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵੀ ਇਕ ਥਾਂ ਨਹੀਂ ਠਹਿਰਦੀ। ਇਸੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਨੁੱਖੀ ਚੇਤਨਾ ਵੀ
ਨਗਾਤਾਰ ਵਧਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਸਮਾਜੀ ਚੇਤਨਾ ਵਿਅਕਤੀ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਿਛੇ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ ਹੈ,
ਕਿਉਂਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਠੇਕੇ ਦੀ ਸਮਾਜੀ ਹੋਣ ਤਬਦੀਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਾਨੂੰ ਸਮਾਜੀ
ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਚੇਤਨਾ, ਸਮਾਜੀ ਮਾਨਸਕ ਅਵਸਥਾ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਵਿਚ ਫਰਕ ਕਰਨਾ
ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜੀ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਰੂਪ ਹਨ। ਰਾਜਸੀ ਅਤੇ ਕਾਨੂੰਨੀ ਵਿਚਾਰ,
ਸਦਾਚਾਰ, ਕਨਾ, ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਧਰਮ। ਵਿਆਨ ਵੀ ਸਮਾਜਕ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਰੂਪ ਹੈ ਪਰ
ਇਹ ਸਮਾਜ ਦੀ ਉਤਪਾਦਕ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬਦਲਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸਮਾਜੀ ਚੇਤਨਾ
ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰੂਪ ਆਪਣੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਉਭਰਦੇ ਅਤੇ ਪ੍ਰਫੁੱਲਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸਮਾਜੀ ਹੋਣ ਦੇ
ਵੱਖ-ਵੱਖ ਹਿੱਸਿਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤਿਬਿੰਬਤ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਠੇਕੇ ਦੀ ਸਮਾਜੀ ਚੇਤਨਾ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸਮਾਜੀ ਹੋਣ ਦੀ ਉਪਜ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਦੇ
ਇਤਿਹਾਸ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਮਾਜੀ ਹੋਣ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪਦਾਰਥਕ ਉਤਪਾਦਕ ਸੰਬੰਧ
ਤਬਦੀਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਉਸੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਠੇਕੇ ਠੇਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਵੀ ਤਬਦੀਲ ਹੁੰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ।
ਪੁਰਾਣੇ ਵਿਚਾਰ ਲੋਪ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਨਵੇਂ ਉਭਰਦੇ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਨਵੀਆਂ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ
ਅਤੇ ਨਵੀਆਂ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਠੇਕੇ ਪ੍ਰਤਾਬਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਣ ਦੀ ਤੌਰ ਤੇ ਸੋਸ਼ਲਿਜ਼ਮ
ਦੀ ਜਿਤ ਨਾਲ ਠੇਕੇ ਦੀ ਸਮਾਜੀ ਹੋਣ ਵਿਚ ਬੁਨਿਆਦੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆਇਆ। ਸੋਸ਼ਲਿਸਟ
ਮਾਲਕੀ ਨੇ ਸਰਮਾਏਦਾਰੀ ਨਿਜੀ ਮਾਲਕੀ ਦੀ ਥਾਂ ਨੈਂ ਲਈ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮੂਹਕਤਾਵਾਦ

ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਹੋਈ। ਇਸੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਾਜੀ ਚੇਤਨਤਾ ਦੇ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਦਾ ਵੀ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰੀਏ ਤਾਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹਦਾ ਅੰਤਮ ਸੋਮਾ ਸਮਾਜ ਦਾ ਪਦਾਰਥਕ ਜੀਵਨ ਹੈ।

ਸਮਾਜੀ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਚੇਤਨਾ ਇਕ ਹੈ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਇਕ ਸਾਝਾ ਸੋਮਾ ਤੇ ਆਧਾਰ ਹੈ। ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਅਤੇ ਅਮਲ ਅਤੇ ਇਕ ਸਾਝਾ ਰੂਪ ਪ੍ਰਗਟਾਅ ਦਾ ਸਾਧਨ ਬੇਨੀ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਚੇਤਨਤਾ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਸਮਾਜੀ ਚੇਤਨਤਾ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਡੂੰਘੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਤੇ ਮੁਕੰਮਲ ਤੌਰ ਤੇ ਪ੍ਰਤੀਬਿੰਬਤ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਸੰਸਾਰ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ, ਸਮਾਜ, ਮਨੁੱਖ, ਦੀ ਪ੍ਰਯੋਕ ਨਿਤ ਦੇ ਗਿਆਨ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਸਮਾਜੀ ਮਾਨਸਕ ਅਵਸਥਾ ਯਥਾਰਥ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਬਿੰਬ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਨੀਵੀਂ ਪੱਧਰ ਹੈ। ਜਿਸਨੂੰ ਸਾਧਾਰਨ ਚੇਤਨਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਚੇਤਨਾ ਬੇਫੇਲ ਅਤੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡੀ ਹੋਈ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਇਸ ਵਿਚ ਰਾਜਸੀ, ਸਦਾਚਾਰਕ, ਧਾਰਮਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਦੀ ਲੜੀ ਬੰਬੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸਾਧਾਰਨ ਚੇਤਨਤਾ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਚੇਤਨਤਾ ਦੇ ਬਹੁਤ ਨੇੜੇ ਹੈ। ਸਮੂਹਕ ਚੇਤਨਤਾ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਸਿੱਧੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠ ਆਪ ਮੁਹਾਰੇ ਤੌਰ ਤੇ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਚੇਤਨਤਾ ਦਾ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਪਦਾਰਥਕ ਆਲੋਚਨਾ ਨਾਲ ਅਨਿਖੜਵਾਂ ਸੰਬੰਧ ਹੈ।

ਚੇਤਨਤਾ ਪਦਾਰਥ ਦੇ ਨੀਵੀਂ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਉਪਜ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸਾਰੀ ਚੇਤਨਾ, ਆਤਮਕ ਸਰਗਰਮੀ ਵਿਚ ਉਹਦੀਆਂ ਸੋਚਾਂ ਅਤੇ ਜਜਬੇ, ਇੱਛਾ ਅਤੇ ਆਚਰਣ, ਅਨੁਭਵ, ਵਿਚਾਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਆਦਿ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ।

ਚੇਤਨਤਾ ਬਾਰੇ ਅਫ਼ਾਨਾ ਸੀਏਵ ਦੇ ਕਥਨ :

ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਚੇਤਨਤਾ ਉਸੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਥੇਬੰਦ ਪਦਾਰਥ, ਦਿਮਾਗ, ਦੀ ਪਦਾਰਥਕ, ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੀਬਿੰਬਤ ਕਰਨ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਹੈ।³

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਜਾਂ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਕੀਮਤਾਂ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਵਿਰਸੇ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਜਿੰਨਾ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਵਿਚਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੀ ਆਤਮ ਪੂਰਤੀ ਦੀ ਤਨਾਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਇਹ ਮੁਲ ਤੇ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਇਤਨੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀਕੂਲ ਹੋਣ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਆਤਮ ਪੂਰਤੀ ਅਸੰਭਵ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਗੀਤਾਂ ਤੇ ਕੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਤਜ ਕੇ ਨਵੀਆਂ ਕੀਮਤਾਂ ਉਤੇ ਸਵੈ ਨੀਤਿਕ ਸਰੋਕਾਰ ਉਭਰਨ ਲਾਏ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਾਜਕ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਆਰੰਭ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜਕ ਚੇਤਨਾ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰੀ ਗਿਆਨ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਆਦਿ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਸਮਾਜਕ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਸਥਾਨ :

ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਕੋਈ ਵੀ ਰਚਨਾ ਭਾਵੇਂ ਧਰਮ ਹੈ ਭਾਵੇਂ ਦਰਸ਼ਨ ਜਾਂ ਕਲਾ ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਵੀ ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ ਤੇ ਸਮਾਜਕ ਚੇਤਨਾ ਤੋਂ ਨਿਰਲੇਪ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ ਕਿਉਂਕਿ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਜਨਮ ਤੋਂ ਹੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਹੀ ਆਪਣੀ ਥਾਂ ਲਭਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਹੀ ਉਹ ਆਪਣੀ ਢੁਕੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ, ਸਮਾਜਕ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਇਕ ਰੂਪ ਹੈ ਇਸਦਾ ਆਪਣਾ ਇਕ ਇਤਿਹਾਸ ਤੇ ਵਿਕਾਸ ਹੈ ਜੋ ਸਮਾਜ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜਕ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਹੋਰ ਰੂਪਾਂ ਵਾਂਗ ਹੀ ਇਹ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਪਦਾਰਥਕ ਹਾਲਤਾਂ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦੇ ਰੁਝਾਨਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੀਬਿੰਬਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸਾਰੇ ਖੇਤਰਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਲੇਵਰ ਵਿਚ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਨੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪੱਖਾਂ ਨੂੰ ਅਭਿਵਿਅਕਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਮਨੁੱਖੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਹੂ-ਬ-ਹੂ ਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਬਲਕਿ ਉਸਦਾ ਪ੍ਰਤੀਬਿੰਬਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਯਥਾਰਥ ਬਾਰੇ ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਫਰੈਂਕ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ:

ਸਾਹਿਤ ਯਥਾਰਥ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਸਗੋਂ ਯਥਾਰਥ ਦੀ ਪੁਨਰ
ਸਿਰਜਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।⁴

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ 'ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ' ਵਿਚ ਉਸ ਸਮੇਂ
ਦੀ ਯਥਾਰਥਕ ਸਥਿਤੀ ਦੀ ਪੁਨਰ ਸਿਰਜਣਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਸਿਰਜਣ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ
ਵਿਚ ਉਘਾ ਰੋਲ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਤੋਂ ਨੇ ਕੇ ਵਿਸ਼ਵ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤਕ ਦਾ ਹੁੰਦਾ
ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ-ਵਸਤੂ ਬਹੁਤ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਸ਼ਾ-ਵਸਤੂ ਤਤਕਾਲੀਨ ਸਮਾਜ ਵਿਚੋਂ
ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਤਤਕਾਲੀਨ ਸਮਾਜ ਵਿਚੋਂ
ਲਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਲਗਾਤਾਰ ਮਨੁੱਖੀ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਵਾਧੇ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਮਿਲਦੀ
ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਖਾਸ ਕਰ 'ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ' ਵਿਚ ਉਸ ਸਮੇਂ
ਦੀ ਸਮਾਜਕ ਸਥਿਤੀ ਪ੍ਰਤੀ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਚੇਤਨਾ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਹਿੰਦੂ ਸਮਾਜ ਕਈ
ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਜਾਤੀਆਂ, ਉਪਜਾਤੀਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਹਿੰਦੂ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਦੋਵਾਂ
ਵਿਚ ਸਮਾਜਕ ਘੋਲ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਅਜਿਹੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਮਾਤ੍ਰ ਦੀ
ਏਕਤਾ ਦੀ ਘੋਸ਼ਣਾ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂ ਤੁਰਕ ਦੇ ਭੇਦ ਭਾਵ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਦੀ ਨੋੜ ਤੇ ਜ਼ੋਰ
ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਵੰਸ਼ ਦਾ ਬੋਲ ਬਾਨਾ ਸੀ। ਇਹ ਅਸਲੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਗਿਣਾਨ ਤੋਂ ਉਠੇ
ਸਨ। ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕਰਮਾਂ ਅਤੇ ਸੂਰੂਪ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ:

ਜੇਰ ਸਬਦੰ ਗਿਣਾਨ ਸਬਦੰ ਬੇਦ ਸਬਦੰ ਬ੍ਰਾਹਮਣਹ॥

ਖੜੀ ਸਬਦੰ ਸੂਰ ਸਬਦੰ ਸੂਦ੍ਰ ਸਬਦੰ ਪਰਾਕ੍ਰਿਤਹ॥

ਸਰਬ ਸਬਦੰ ਏਕ ਸਬਦੰ ਜੇ ਕੇ ਜਾਣੈ ਭੇਉ॥

ਨਾਨਕੁ ਤਖਾ ਦਾਸੁ ਹੈ ਸੇਈ ਨਿਰੰਜਨ ਦੇਉ॥⁵

ਕੋਈ ਵੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਵਾਪਰ ਰਹੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸਮਸਿਆਵਾਂ ਤੋਂ ਅਲਗ ਰਹਿ ਕੇ ਰਚਨਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹਨਾਂ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਉੱਤੇ ਅਵੱਸ਼ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਸਮਾਜ ਦੇ ਅੰਦਰਲੇ ਅਨੁਭਵ ਨਾਲ ਸਾਂਝ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਵੀ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਦੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਤਤਕਾਲੀਨ ਜੀਵਨ ਲਈ ਸਾਰਥਕ ਅੰਦਰਲੀਆਂ ਘਾੜਤਾਂ ਨੂੰ ਸਾਕਾਰ ਕੀਤਾ। ਸਾਹਿਤਕ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਮਨੁੱਖੀ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਵਿਰਸਾ ਬਣਦੀਆਂ ਹਨ ਪਰ ਇਹ ਵਿਰਸਾ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕਿ ਵਿਗਿਆਨਕ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਸਮਾਜ ਦਾ ਵਿਰਸਾ ਬਣਦੀਆਂ ਹਨ।

ਸਾਹਿਤ ਜੋ ਸਮਾਜਕ ਚੇਤਨਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਰੂਪ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਸਮਾਜ ਦੇ ਆਤਮਕ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਸਰਗਰਮੀ ਦਾ ਰੋਲ ਅਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਬੜੀ ਦੁਆਰਾ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਸਵੈਮਾਨ ਨੂੰ ਝੰਜੀਕਿਆ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਇਸਤਰੀ ਦਾ ਕ੍ਰਿਸਕਾਰ ਵੇਖ ਕੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਨੂੰ ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਕਰਦਿਆਂ ਫੁਰਮਾਇਆ :

ਸੇ ਕਿਉ ਮੰਦਾ ਆਖੀਐ

ਜਿਤੁ ਜਮਹਿ ਰਜਾਨ।⁶

ਕਠਾ ਨੂੰ ਇਕ ਸਮਾਜਕ ਵਰਤਾਰਾ ਮੰਨਦੇ ਹੋਏ ਇਸਦੇ ਬਾਹਰ ਮੁਖੀ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਇਹ ਕੋਠ ਸਪਸ਼ਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਉਸ ਲੋੜ ਦੇ ਗੁੰਗਾਰੇ ਵਿੱਚੋਂ ਪੈਦਾ ਤੇ ਵਿਕਸਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਹੜੀ ਲੋੜ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਚਾਰਨੇ ਸੁਹਜਾਤਮਕ ਖੁਸ਼ੀ ਜਾਂ ਖਾਨੰਦ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਪੈਦਾ ਹੋਈ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਸਮਾਜਕ ਲੋੜ ਵੀ ਹੈ। ਸੁਹਜਾਤਮਕ ਲੋੜ ਸਮਾਜਕ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਸਿੱਧਾ ਤੇ ਸਪਸ਼ਟ ਬਿਆਨ ਨਹੀਂ • ਇਹ ਖਾਸਾ ਜਟਿਲ ਹੈ। ਇਹ ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ ਤੇ ਸਥਾਰਥ ਦਾ ਹੀ ਪ੍ਰਤੀਬਿੰਬ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਿਸਮ ਦੀ ਸੁਹਜਾਤਮਕ ਸਫ਼ਿਅਚਾਰਕ ਸਰਗਰਮੀ, ਸਰਗਰਮ ਸਿਰਜਨਾ ਅਤੇ ਕਨਾਤਮਿਕ ਉਸਾਰੀ ਵੀ ਹੈ। ਕਠਾ

ਕਨਾਤਮਕ ਵਿਰੋਧਾਂ ਦੀ ਏਕਤਾ ਹੈ। ਕਨਾ ਦੇ ਸਮਾਜਕ ਆਰੰਭ ਵੀ ਹਨ। ਜਿਹੜੇ ਅਖੋ ਪਰੇਖੇ ਨਹੀਂ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ। ਕਨਾ ਬਾਰੇ ਅਵਠੇਰ ਜਿਸ ਲਖਦਾ ਹੈ:

ਕਨਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਮਾਜਕ ਚੇਤਨਤਾ ਦਾ ਇਕ ਰੂਪ ਬੌਧਿਕ
ਅਤੇ ਭਾਵਨਾ ਦੀ ਉਪਜ ਦਾ ਇਕ ਰੂਪ ਸੋਚਣ ਦਾ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼
ਅਤੇ ਸੁਹਜਾਤਮਿਕ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਢੰਗ ਹੈ।⁷

ਕਨਾ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾ ਵਸਤੂ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੈ। ਇਹ ਮਨੁੱਖੀ ਜਾਨ ਦੇ ਸਾਰੇ ਖੇਤਰਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਨਾਵੇ ਵਿਚ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਕਨਾ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਉਸੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਤੀਬਿੰਬਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਬਲਕਿ ਵਿਅਕਤੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਨਾਲ ਉਸਦੇ ਅਸਲ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਕਨਾ ਸੁੰਦਰਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੀਬਿੰਬਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਅਤੇ ਸੁਹਜ ਦੀ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਯਥਾਰਥ ਅਤੇ ਸੁੰਦਰਤਾ ਨੂੰ ਕਨਾਤਮਕ ਬਿੰਬਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਕਨਾਤਮਕ ਬਿੰਬ ਕਨਾ ਦਾ ਮੁਖ ਪਹਿਲਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਕਨਾ ਨੂੰ ਬਾਕੀ ਸਮਾਜਕ ਚੇਤਨਤਾ ਦੇ ਰੂਪਾਂ ਨਾਲੋਂ ਅਲਗ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕਨਾ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵੀ ਚੀਜ਼ ਪ੍ਰਤੀਬਿੰਬਤ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ, ਮਾੜੀ ਜਾਂ ਚੰਗੀ ਪਰੰਤੂ ਬਿੰਬ ਸੁਹਜਾਤਮਕ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਵਿਚਾਰ ਕਨਾ ਕ੍ਰਿਤ ਨਈਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਵਿਚਾਰ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕਨਾ ਕ੍ਰਿਤ ਦੀ ਕੋਈ ਸਾਰਥਕਤਾ ਨਹੀਂ।

ਪਨੈਖਾਨੇਵ ਅਨੁਸਾਰ:

ਵਿਚਾਰ ਤੋਂ ਵੱਧੀ ਕੋਈ ਕਨਾਤਮਕ ਰਚਨਾ ਹੋ ਗੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ।⁸

ਕਨਾ ਨਿਰੋਲ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਨਾ ਕੇਵਲ ਪ੍ਰਤੀਬਿੰਬਤ ਹੀ ਕਰਦੀ ਹੈ ਸਗੋਂ ਉਸਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ ਵੀ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਪ੍ਰਤੀ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਇਕ ਰੁਖ ਵੀ ਅਖਤਿਆਰ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਸਮਾਜਕ ਚੇਤਨਤਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਜੋਂ ਸਿਧਾਂਤਕ ਪਰਿਪੇਖ ਵਿਚ ਰਖ ਕੇ ਸਮਝਣ

ਲਈ ਜਿਥੇ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪੜਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ, ਉਥੇ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਸਮਾਜਕ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਬਾਕੀ ਰੂਪਾਂ ਨਾਲੋਂ ਨਿਖੇੜਨਾ ਅਤੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਜੋ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਵੱਖਰੀ ਅਤੇ ਵਿਲੱਖਣ ਹੋਂਦ ਉਜਾਗਰ ਹੋ ਜਾਵੇ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ/ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਸਮਾਜਕ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਸਥਾਨ ਦੇਖੀਓ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਗੁਰਮਤ ਸਾਹਿਤ ਦੁਆਰਾ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਚੇਤਨਾ ਜਗਾਈ:

ਸਮਾਜਕ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਸੂਰਜ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਵਹਿਮਾਂ, ਰਸਮਾਂ, ਅਫ਼ੀਬਰਾਂ, ਅਤੇ ਪਾਖੰਡਾਂ ਰਹਿਤ ਵਾਸ਼ ਮੰਡਲ ਵਿਚ ਸੱਚ ਅਤੇ ਕਿਰਤ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਜਿਉਂਦਾ-ਜਾਗਦਾ, ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦਾ ਅਤੇ ਵੰਡ ਫਕਣ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਵਿਚ ਲਿਸ਼ਕਦਾ ਵੇਖਣ ਲਈ ਕਿਤੇ ਪਰਬਤੀ ਲੁਕੇ ਸਿਧਾਂ ਅਤੇ ਜੋਗੀਆਂ-ਨਾਥਾਂ ਦੀਆਂ ਸਮਾਧੀਆਂ ਨੂੰ ਹਟਾਇਆ ਕਿਤੇ ਰਸਮਾਵਾਦ ਅਤੇ ਕਰਮ-ਕੰਡ ਦੀਆਂ ਜੰਜੀਰਾਂ ਨੂੰ ਮਰੋੜਿਆ, ਕਿਤੇ ਬਹੁ-ਦੇਵ ਪੂਜਾ ਅਤੇ ਬੁੱਤ ਪੂਜਤੀ ਦੇ ਪੈਮਾਨਿਆਂ ਨੂੰ ਤੋੜਿਆ, ਕਿਤੇ ਤੁਆਸਬੀਆਂ ਨੂੰ ਰੱਬੀ ਨੂਰ ਦਾ ਪ੍ਰੇਮ ਮਈ ਜਲਵਾ ਵਿਖਾਇਆ, ਕਿਤੇ ਮਲਕ ਭਾਈ ਦੇ ਸਾਹੀ ਭੋਜਨ ਨੂੰ ਨੁਕਰਾਉਂਦਿਆਂ ਕਿਰਤੀ ਅਤੇ ਠੀਕੇ ਵਰਗੇ ਦੇ ਭਾਈ ਨਾਲੋਂ ਦੀ ਸਦਾ ਰੋਟੀ ਨੂੰ ਸਤਿਕਾਰਿਆ, ਕਿਤੇ ਤੀਰਥਾਂ ਜਾਂ ਮਠ ਦੇ ਨੂਰ ਦੀ ਪਛਾਣ ਕਰਾਈ ਅਤੇ ਕਿਤੇ ਇਕੋ ਸਰਵ-ਵਿਆਪੀ ਰੱਬੀ ਨੂਰ ਦੀ ਜੋਤ ਪ੍ਰਗਟਾਈ।⁹

ਮਨੁੱਖ ਇਕ ਸਮਾਜਕ ਪ੍ਰਾਣੀ ਹੈ ਤੇ ਚੇਤਨਾ ਵੀ ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਸਮਾਜਕ ਹੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਸਮਾਜ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਰਹਿ ਕੇ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਵਧਣਾ ਫੁਲਣਾ ਮੁਠਾਸਿਬ ਲਗੀ। ਮਨੁੱਖੀ ਇਤਿਹਾਸ ਤੇ ਨਜ਼ਰ ਮਾਰਿਆਂ ਇਹ ਗੱਲ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਜੀਉਂਦਿਆਂ ਫਹਿਣ ਲਈ ਕੁੱਲੀ, ਗੁੱਲੀ ਤੇ ਜੁੱਲੀ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਬਰਕਰਾਰ ਰੱਖਣ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਲੋੜਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਕੋਲ ਜਦਾ ਪਿਆ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਸਥਾਪਿਤ

ਕਰਨਾ ਪਿਆ। ਮਨੁੱਖੀ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਇਹ ਕਿਰਤ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਕਿਸਮ ਸੀ ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਮਾਜਕ ਜੀਵਨ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ। ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੈਦਾਵਾਰੀ ਉਪਜ ਨੂੰ ਵਧਾਉਣ ਲਈ ਨਿਰੰਤਰ ਪੈਦਾਵਾਰੀ ਐਜ਼ਾਰਾਂ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲੀ ਤੇ ਵਿਕਾਸ ਲਿਆਂਦਾ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ ਕਿਰਤ ਦੀ ਦਸ਼ਾ ਸੁਧਰੀ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਲੈਨਿਨ ਨੇ ਆਪਣੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਨੋਟ ਬੁਕਸ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਹੈ:

ਮਾਨਵੀ ਸੋਚ ਨਗਰਾਤਾਰ ਡੂੰਘੀ ਹੁੰਦੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ
ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਮਾਨ ਜਗਤ ਤੋਂ ਯਥਾਰਥ ਵੱਲ ਪਹਿਲੇ ਕਿਸਮ ਦੇ ਯਥਾਰਥ
ਤੋਂ ਦੂਜੇ ਕਿਸਮ ਦੇ ਯਥਾਰਥ ਤੱਕ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਗੇ ਜੰਤਰ
ਹੋਣ ਕ੍ਰਮ - ਨਾਲ ਚਲਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਾਜਕ ਜੀਵਨ ਦਾ ਪ੍ਰਫੁੱਲਤ ਹੋਣਾ ਸਮਾਜਕ ਚੇਤਨਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਫੁੱਲਤ ਹੋਣਾ ਸੀ। ਸਮਾਜਕ ਚੇਤਨਤਾ ਦੇ ਹੋਰ ਰੂਪ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਧਰਮ ਹਨ।

ਚੇਤਨਤਾ ਮਨੁੱਖੀ ਦਿਮਾਗ ਦੀ ਉਪਜ ਹੈ। ਜਿਸਦਾ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ। ਚੇਤਨਤਾ ਦਰਸ਼ਨ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਬੁਨਿਆਦੀ ਸਵਾਲ ਹੈ। ਜਿਸ ਉਤੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਵਿਚਾਰ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। ਚੇਤਨਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਥਮ ਮੰਨ ਕੇ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੰਸਾਰ ਅਤੇ ਕੁਦਰਤ ਬਾਰੇ ਵਿਆਖਿਆ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਪਰਿਪਾਟੀ ਕਹਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਜਿਹੜੀ ਇਸਦੇ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਚੇਤਨਤਾ ਵਲੋਂ ਸਿਰਜਿਆ ਹੋਇਆ ਮੰਨਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਇੱਛਾ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਅਮਲ ਕਰਦੇ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਸਾਹਮਣੇ ਮਨੋਰਥ ਰਖਦੇ ਹਨ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਨੋਰਥਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਘਾਨਣਾ ਘਾਨਣੇ ਹਨ ਇਉਂ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਥਕਣ, ਵਿਚਾਰ ਅਤੇ ਮਨੋਰਥ ਦੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਮਿਥਦੇ ਹਨ। ਦੂਜੀ ਪਰਿਪਾਟੀ ਦਵੈਦਵਾਦੀ ਪਦਾਰਥ ਦੀ ਹੈ, ਜਿਹੜੀ ਇਸਦੇ ਉਲਟ ਪਦਾਰਥ ਨੂੰ ਬੁਨਿਆਦੀ ਮੰਨ ਕੇ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਪਦਾਰਥ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਚੇਤਨਤਾ ਹੋ ਗੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਚੇਤਨਤਾ ਤਾਂ ਵਿਕਸਿਤ ਪਦਾਰਥ ਦਾ ਰੂਪ

ਹੈ। ਪਦਾਰਥ ਪ੍ਰਥਮ ਅਤੇ ਚੇਤਨਤਾ ਦੁਜੋਨੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਜੀਵਨ ਹੈ ਜੋਚੇਤਨਤਾ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਹੀ ਪੂਨ ਨਿਲਮ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਪਦਾਰਥ ਵਾਦੀ ਪਛਾਣ ਦਾ ਮੁੱਖ ਸਾਰ ਹੈ।

ਸਮਾਜਕ ਚੇਤਨਤਾ ਦੇ ਢੇਵੇਂ ਰੂਪ ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਦਰਸ਼ਨ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਨੇੜੇ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਉਪਰੀ ਨਜ਼ਰੇ ਬਹੁਤੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਕਲਾ ਦਾ ਦਰਸ਼ਨ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸੰਬੰਧ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ ਪਰ ਕਲਾ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਦਰਸ਼ਨ ਨਾਲ ਬੈਠੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕਲਾ ਵਿਚ ਕੁੰਘੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਤਾ ਕਲਾਕਾਰ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਰਸ਼ਨ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠ ਕਲਾ ਹਮੇਸ਼ਾ ਆਪਣੇ ਮੁੱਕ ਦਰਸ਼ਨ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਦਰਸ਼ਨ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਲਾ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਕਲਾ ਵੀ ਦਰਸ਼ਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਕਲਾ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਸੁਹਜਾਤਮਕ ਚਿਤਰਣ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਇਸ ਨੂੰ ਦਰਸ਼ਨ ਨਾਲੋਂ ਨਿਖੇੜਦਾ ਹੈ।

ਸਾਹਿਤ ਇਕ ਸਮਾਜਕ ਵਸਤੂ ਹੋਣ ਕਾਰਣ ਸੰਚਾਰ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਹੈ। ਹਰੇਕ ਸੰਚਾਰ ਪ੍ਰਚਾਰਵਾਦੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਉਹ ਵਿਲਖਣ ਰੂਪ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਜਾਤੀ, ਮਨੁੱਖੀ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਬਿੰਬਾਂ ਵਿਚ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਹੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸੁਹਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਹਰ ਬੋਲੀ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚਾਰ ਚਰਚਾ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਸੁਹਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਸਾਹਿਤ ਵਾਦ ਵਿਵਾਦ ਦਾ ਸਵਾਲ ਬਣਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਕਲਾ ਨੂੰ ਸਮਾਜਕ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸਾਰਥਕ ਪਹਿਲੂਆਂ ਨਾਲ ਵਰਤਿਆ ਜਾਣ ਕਰਕੇ ਇਸ ਦੇ ਹੇਠ ਪ੍ਰਤੀ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਅਲਗ - ਅਲਗ ਚਿੰਤਕਾਂ ਦੇ ਅਲਗ ਅਲਗ ਵਿਚਾਰ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕਰਕੇ ਵਖਰੀਆਂ ਵਖਰੀਆਂ ਪਾਰਟੀਆਂ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਈਆਂ ਹਨ, ਪਰ ਫੇਰ ਵੀ ਪ੍ਰਚਾਰ ਤਦ ਹੀ ਸਾਰਥਕ ਹੋਵੇਗਾ ਜਦੋਂ ਇਹ ਕਨਾਤਮਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਹੋਵੇਗਾ। ਡਾ. ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਇਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ:

ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਮੰਤਵ ਜਾਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਕਨਾਮਈ ਢੰਗ ਨਾਲ ਹੀ ਬੰਨ੍ਹਣਾ ਹੋਵੇਗਾ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਸਾਹਿਤ ਭੁਰੇਲ, ਵਿਗਿਆਨ, ਦਰਸ਼ਨ ਜਾਂ ਗਣਿਤ

ਵਿਆ ਦੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਨਹਿ ਆਏਗਾ।¹⁰

ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਹਰ ਖੁੱਲ੍ਹ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਗਤੀ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਮੰਤਵ ਲਈ ਜਾਂ ਆਦਰਸ਼ ਵਲ ਸੇਧਦੀ ਹੈ। ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਖੁੱਲ੍ਹ ਸਾਪੇਖ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸੀ ਕਾਰਣ ਇਹ ਖੁੱਲ੍ਹ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ ਜਾਂ ਇਤਿਹਾਸਕ ਵਿਵੇਕ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਗਤੀ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਖੁੱਲ੍ਹ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਆਤਮ ਸੰਗਠਨ ਜਾਂ ਸੰਰਚਨਾ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਖੁੱਲ੍ਹ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਰਿਪੇਖ ਵਿਚ ਸਮਾਜਕ ਚੇਤਨਤਾ ਦੇ ਰੂਪ ਧਰਮ, ਦਰਸ਼ਨ ਵਿਗਿਆਨ, ਕਲਾ ਨੂੰ ਵੀ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਦੇ ਗਿਆਨ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਧਰਮ, ਸਾਹਿਤ, ਇਤਿਹਾਸ, ਕਲਾ, ਦਰਸ਼ਨ ਵਿਗਿਆਨ ਟੈਕਨਾਲੋਜੀ ਆਦਿ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਉਪਰ ਵੀ ਤਤਕਾਲੀਨ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿੰਨਾਂ ਵੀ ਕੋਈ ਵਿਦਵਾਨ ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਪਾਰਖੂ ਹੋਵੇਗਾ, ਉਸਦਾ ਅਨੁਭਵ ਉਤਨਾ ਹੀ ਬਨਵਾਨ ਹੋਵੇਗਾ। ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਕਾਵ ਬਿੰਬ ਵਿਚ ਢਲ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਸੁਭਾਵ ਇਹ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਕਿ ਉਹ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਹੈ ਜਾਂ ਪ੍ਰਯੋਗਵਾਦੀ ਜਾਂ ਕਠਾਸਿਕ ਹੈ ਜਾਂ ਰੋਮਾਂਟਿਕ । ਅਸਲ ਸਵਾਲ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਵਿਚ ਵਿਚਾਰ ਅਤੇ ਸੁਹਜ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਡਾ. ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ:

ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਨਿਰਾ ਬਾਹਰਲੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ
ਜਾਂ ਅੰਦਰਲੇ ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਬਾਹਰੀ ਕਰਣ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਸਗੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ
ਦੇਹਾਂ ਦਾ ਸਮਾਜੀਕਰਣ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ।¹¹

ਇਹੀ ਕਾਰਣ ਹੈ ਕਿ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਵਰਤਮਾਨ ਵਿਚ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਹੋਣ ਲਈ ਇਕ ਜਾਂ ਦੂਜੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਬਣਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।

ਸਾਹਿਤ ਸਮਾਜਕ ਚੇਤਨਤਾ ਦੇ ਹੋਰ ਰੂਪਾਂ ਵਾਂਗ ਜਿਸ ਸਮਾਜਕ ਯਥਾਰਥ ਦੀ ਉਹ ਪੇਦਾਇਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਸਾਹਿਤ ਸਿਰਜਨ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਸਮਾਜਕ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਅਮ ਨਿਯਮਾਂ ਅਧੀਨ ਹੈ। ਸਮਾਜਕ ਚੇਤਨਤਾ ਦਾ ਇਕਖਾਸ ਰੂਪ ਵਿਧਾਨ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਯਥਾਰਥ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟਾਅ ਦਾ ਵਿਲਖਣ ਤਰੀਕਾ ਹੈ। ਇਸਨੂੰ ਸਮਝਣ ਜਾਣਨ ਤੇ ਇਸ ਅਧਿਅਨ ਰਾਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਯਥਾਰਥਕ ਤਕ ਪਹੁੰਚਣ ਲਈ ਰਸਤੇ ਵੀ ਅਲਗ ਅਲਗ ਅਪਨਾਉਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ।

ਕਾਵਿ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਚੇਤਨਤਾ ਨਿਰੰਤਰ ਤੌਰ ਤੇ ਉਭਾਰਦਾ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਸੁਝ ਨੂੰ ਪ੍ਰਚੰਡ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਵਿਦੇਕ ਸ਼ਕਤੀ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਫੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਕਾਵਿ ਚੇਤਨਤਾ ਦੀਆਂ ਉਦਾਹਰਣਾਂ :

(ੳ) ਜਿਨ੍ਹ ਸਿਰਿ ਸੋਹਨਿ ਪਟੀਆ ਮਾਂਡੀ ਪਾਇ ਸੰਧੂਰ।

ਸੈ ਸਿਰ ਕਾਤੀ ਖੁੰਨੀਅਨਿ ਸਾਲ ਵਿਚਿ ਆਵੈ ਧੂੜਿ।

ਮਹਲਾ ਅੰਦਰਿ ਹੋਈਆ ਹੁਇ ਬਹ ਇ ਨ ਮਿਲ ਨਿ ਹਦੂਰਿ।

ਆਦੇਸੁ ਬਾਬਾ ਆਦੇਸੁ ॥¹²

(ਅ) ਮਾਣਸ ਖਏ ਕਰਹਿ ਨਿਵਾਜ।।

ਫੁਰੀ ਵਛਾਇਨਿ ਤਿਨ ਕ ਲੋ ਤਾਰ।।

ਤਿਨ ਘਰਿ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਪੂਰਹਿ ਨਦ।।

ਉਨਾਂ ਭਿ ਆਵਹਿ ਓਈ ਸਦ।।¹³

ਜਦੋ ਸਾਹਿਤ ਯਥਾਰਥ ਦਾ ਸੁੰਦਰ ਝਲਕਾਰਾ ਦਿੰਦਾ ਹੋਇਆ ਗਿਆਨ ਦੀ ਚਿਣਕ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਉਦੋ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਮੰਤਵ ਸੁਹਜ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਪੂਰਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸਮਾਜਕ ਚੇਤਨਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਧਰਮ ਵੀ ਇਕ ਰੂਪ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਸਮਾਜਕ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਚੇਤਨਤਾ ਵਿਚ ਸਥਾਪਨਾ ਦਾ ਅਨੁਪਮ ਪ੍ਰਤੀਬਿੰਬ ਹੈ। ਧਰਮ ਦੇਵੀ ਜਾਂ ਅਲੌਕਿਕ ਨਹੀਂ ਬਨਕਿ ਸਮਾਜ ਦੀ ਉਪਜ ਹੈ। ਇਹ ਕਿਸੇ ਦੀ ਜਮਾਦਹੂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਨਹੀਂ। ਧਰਮ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਚੇਤਨਤਾ ਵਿਚ ਬਾਹਰਲੀਆਂ ਤਾਕਤਾਂ ਦਾ ਜੋ ਉਲ੍ਹਾ ਤੇ ਭਾਰੂ ਹੈ, ਇਕ ਅਨੁਪਮ ਤੇਭਰਮ ਪਾਉਣ ਵਾਲਾ ਪ੍ਰਤੀਬਿੰਬ ਹੈ। ਧਰਮ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤਿਆਂ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਰਹੂ ਗੀਤਾਂ ਅਦਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਧਰਮ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਬਣਤਰ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਪੜਾਵਾਂ ਤੋਂ ਹੋਏ ਵਿਚ ਆਇਆ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਪੈਦਾਵਾਰੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਪੱਧਰ ਨੀਵੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਨੀਵੀਂ ਪੱਧਰ ਦੇ ਕਾਰਣ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀਆਂ ਆਪ ਮੁਹਾਰੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਉੱਤੇ ਨਿਰਭਰਤਾ ਅਤੇ ਉਲ੍ਹਾ ਦੇ ਗਿਆਨ ਦੀ ਕਮੀ ਕਾਰਣ ਧਰਮ ਦਾ ਉਦੈ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਦੋ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵ. ਕੋਲੇ ਅਤੇ ਮ. ਕੋਵਾਲਜੋਨ ਦੇ ਕਥਨ :

ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਅਨਯ ਰੂਪਾਂ ਦੀ ਭਾਰੀ ਧਰਮ, ਸਮਾਜਿਕ ਮਾਨਵ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਵਿਚ ਸਥਾਪਨਾ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਬਿੰਬ ਹੈ ਐਰ ਆਕਾਸ਼ ਦੀ ਨਹੀਂ। ਇਸੀ ਧਰਤੀ ਦੀ ਉਪਜ ਹੈ।¹⁴

ਮਨੁੱਖ ਉਲ੍ਹਾ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਹ ਅਧੀਨ ਹੈ, ਉਹ ਉਲ੍ਹਾ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਜੋ ਉਹ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਉਸ ਨੂੰ ਦੁਖ ਤਕਲੀਫ਼ ਤੋਂ ਬਚਾਈ ਰੱਖਣ। ਸਮਾਜਕ ਚੇਤਨਤਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਜੋਂ ਧਰਮ ਦੀ ਕਨਾ ਨਾਲ ਸਾਂਝ ਵੀ ਹੈ ਤੇ ਵਖਰਤਾ ਵੀ। ਮੌਧ ਕਲ ਵਿਚ ਧਰਮ ਪੂਰਾ ਚੇਤਨਾ ਕਾਰਣ ਹੀ ਧਾਰਮਿਕ ਚੇਤਨਾ ਵਾਲਾ ਸਾਹਿਤ ਰਚਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਸਾਹਿਤ ਚੇਤਨਤਾ ਦੇ ਬਦਲਦੇ ਰੂਪਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਵੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆਉਂਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਨਗਾਰਾ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੇ ਨਾਲ ਮਾਨਵੀ ਚਿੰਤਨ ਧਾਰਾ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ

ਨੈ ਕੇ ਹੁਣ ਤਕ ਤਿੰਨ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਪੜਾਅ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਇਕਲੀ ਯੁਗ ਚੇਤਨਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਵਿਚ ਵੱਖਰਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੋਈ ਵੀ ਤਿੰਨੇ ਇਕ ਵਿਕਾਸ ਰੇਖਾ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਮਨੁੱਖੀ ਚਿੰਤਨ ਧਾਰਾ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜਾਦੂ ਚੇਤਨਾ ਆਈ। ਦੂਸਰਾ ਯੁਗ ਧਾਰਮਕ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਪੜਾਵਾਂ ਤੋਂ ਬਾਦ ਆਉਂਦੀ ਹੈ । ਵਿਗਿਆਨਕ ਚੇਤਨਤਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਪੜਾਵਾਂ ਵਿਚ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਸੁਰ ਵੱਖਰੀ ਸੀ।

ਜਾਦੂ ਚੇਤਨਾ ਸਮਾਜ ਦੀ ਆਰੰਭਕ ਚੇਤਨਾ ਸੀ। ਮਨੁੱਖੀ ਦੇ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਉਣ ਨਾਲ ਸਮਾਜ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਨੁੱਖੀ ਦੇ ਸਮੂਹ ਨਾਲ ਸਮਾਜਕ ਹੋਂਦ ਦੀ ਸਮਝ ਆਈ ਸਮਾਜਕ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਦਰਪੇਸ਼ ਮੁਸ਼ਕਿਲਾਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸੰਚਿਤ ਹੋਈ ਮਨੁੱਖੀ ਕਿਰਤ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਪ੍ਰਿਠਵਰਦੀ ਚੇਤਨਾ ਸੀ। ਇਸ ਚੇਤਨਾ ਵਿਚ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਰੂਪ ਮਿਸਿਹਾਸ ਸੀ। ਮਿਥਿਹਾਸ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਕਲਾਤਮਕ ਸਿਰਜਣਾ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਜਾਹਿਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਚੇਤਨਾ ਵਾਲੇ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਸਾਹਿਤ ਕਲਾ ਦਾ ਆਰੰਭਕ ਪੜਾਅ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਡਾ. ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ:

ਕਲਾ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਵੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ, ਆਵੇਸ਼ ਜਾਂ ਫੂਰਨੇ ਦੀ ਠੋੜ ਹੈ ਪਰ
ਇਸ ਫੂਰਨੇ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਮਨੁੱਖੀ ਸੁਖਸੁਖੀਭਤ ਹੈ, ਮਨੁੱਖ ਬਾਹਰੀ
ਅਧਿਯਾਤਮਕ ਹਸਤੀ ਨਹੀਂ।¹⁵

ਸਮਾਜ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਨਗਰੀਤਾਰ ਉਤਪਾਦਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ। ਪਰੰਤੂ ਮਨੁੱਖ ਵਿਚ ਗਿਆਨ ਦੀ ਘਾਟ ਸੀ, ਇਸ ਘਾਟ ਦੇ ਕਾਰਣ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰੁੜ੍ਹ ਹੁੰਦਾ ਗਿਆ, ਇਸ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੀ ਰੂੜ੍ਹਤਾ ਦੇ ਕਾਰਣ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸੋਚ ਵਿਚ ਅਨੈਕਿਕ ਅਤੇ ਪਰਾਕ੍ਰਮਿਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਅਦਭੁਤ ਰੂਪ ਧਾਰਣ ਕਰ ਗਈਆਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਬੈਠ ਗਿਆ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਨ ਲਗ ਪਿਆ । ਇਹ ਪੂਜਾ ਜਾਦੂ ਚੇਤਨਾ ਵਾਲੇ ਯੁਗ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰੀ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਧਾਰਮਕ ਚੇਤਨਤਾ ਦਾ ਭੀ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਸਿਰਜਿਯਾ ਹੋਈਆਂ ਸਾਹਿਤ ਧਾਰਮਕ ਚੇਤਨਤਾ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਰਦਾ

ਸੀ। ਧਾਰਮਕ ਚੇਤਨਾ ਅੰਤਰਗਤ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ 'ਪਵਿੱਤਰ ਸਾਹਿਤ' ਵਜੋਂ ਪਰਵਾਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਮੌਢ ਕਾਲ ਵਿਚ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਧਰਮ ਸੀ, ਜਿਹੜਾ ਰਾਜਨੀਤੀ, ਸਾਹਿਤ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਕ ਆਦਿ ਦੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਹੋਇਆ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਹੇਠ ਰਚਿਤ ਇਕ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਉਦਾਹਰਣ ਹੈ ਇਸ ਵਿਚ ਧਰਮ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਰਾਹੀਂ ਸਮਾਜਕ ਜੀਵਨ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਹੋਈ ਹੈ। 'ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ' ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਵੀ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਧਾਰਮਕ ਚੇਤਨਾ ਰਾਹੀਂ ਸਮਾਜਕ ਜੀਵਨ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕੀਤੀ ਹੈ:

ਵਾਇਨਿ ਚੇਨੇ ਨਚਨਿ ਗੁਰ॥

ਪੈਰ ਗਲਾਇਓ ਫੇਰਨਿ ਸਿਰ॥

ਉਡਿ ਓਹਿ ਰਵਾ ਝਾਟੈ ਪਾਇ॥

ਵੇਖੈ ਲੋਕੁ ਹਸੈ ਘਰਿ ਜਾਇ॥

ਰੋਟੀਆ ਕਾਰਇ ਪੂਰਹਿ ਤਾਲ॥

ਆਪੁ ਪਛਾੜਹਿ ਧਰਤੀ ਨਾਲਿ॥

ਗਾਵਨਿ ਕੋਪੀਆ ਗਾਵਨਿ ਕਾਨ॥

ਗਾਵਨਿ ਸੀਤਾ ਰਜੈ ਰਾਮ॥

ਨਿਰਭਉ ਨਿਰੰਕਾਰੁ ਸਚੁ ਨਾਮੁ॥

ਜਾ ਕਾ ਕੀਆ ਸਕਲ ਜਗਾਨੁ॥¹⁶

ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਦ ਹੋਲੀ ਹੋਲੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਵਿਗਿਆਨ ਨੇ ਥਾਂ ਲੈਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਤਾਂ ਜੀਵਨ ਦੇ ਹਰ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਕਈ ਵਿਧੀਆਂ ਉਪਰ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ। ਇਹ ਚੇਤਨਾ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਾਮਰਾਜ ਤੀ ਲੈਣ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਆਧੁਨਿਕ ਚੇਤਨਾ ਵਲਾ ਸਾਹਿਤ ਰਚਿਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਵਿਗਿਆਨਕ ਚੇਤਨਾ ਨਾਲ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਰੂਪ ਆਧੁਨਿਕ ਹੋ ਗਿਆ।

ਆਧੁਨਿਕ ਸਾਹਿਤ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਸਮਾਜਕ ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਇਕ ਪੁੱਖ ਪੱਧਰ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪੁੱਛ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਉੱਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਅਸਰ ਤਿਖੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੈ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸਮਾਜਕ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਧਣ ਨਾਲ ਆਧੁਨਿਕ ਯੁਗ ਵਿਚ ਰਾਜਨੀਤੀ ਸਮਾਜਕ ਸਥਾਰਥ ਦਾ ਪੁੱਖ ਹਿੱਸਾ ਬਣ ਗਈ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਚਾਰਵਾਦੀ ਸਾਹਿਤ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਥਿਤੀ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ: ਇਕ ਸਥਿਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਉਹ ਰਾਜ ਦਾ ਸਮਰਥਕ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਦੂਜੀ ਪ੍ਰਤਾਬਕ ਉਹ ਰਾਜ ਦਾ ਵਿਰੋਧੀ ਤੇ ਤੀਜੀ ਪ੍ਰਤਾਬਕ ਰਾਜ ਤੋਂ ਨਿਰਲੇਪ ਰਹਿ ਕੇ ਰਚਨਾ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪੁੰਜੀਵਾਦੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਰਾਜ ਨੇਕਾਂ ਦਾ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਉਸਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਰਾਜ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿਚ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਤੀਜੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਰਾਜ ਤੋਂ ਨਿਰਲੇਪ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਅਜਿਹਾ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਵੀ ਉਹ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਵਰਗ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੋਈ ਵੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਤੋਂ ਅਲਗ ਨਹੀਂ, ਉਹ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਚੇਤਨਾ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

ਵਿਅਕਤੀਕਤ ਚੇਤਨਾ ਸਮਾਜਕ ਸਥਾਰਥ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀਕਤ ਚੇਤਨਾ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਸਮਾਜਕ ਚੇਤਨਾ ਪੇਸ਼ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਮਾਜਕ ਚੇਤਨਾ ਉਹ ਬੌਧਿਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਨਿਤ ਦਾ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੀ ਵਿਹਾਰਕ ਸਰਗਰਮੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੀ ਜਮਾਤ, ਕੌਮ, ਭਾਈਚਾਰੇ ਅਤੇ ਪੂਰੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚੋਂ ਵਿਚਾਰ ਆਦਤਾਂ ਤੇ ਰੁਚੀਆਂ ਬਾਇ ਕੁਝਿਣ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਮਧਕਾਲੀਨ ਧਰਮ ਸਾਧਨਾ ਤੇ ਸਮਾਜਕ ਚੇ ਤਨਾ :

ਮਧਕਾਲੀਨ ਭਾਰਤੀ ਧਰਮ ਸਾਧਨਾ ਤੇ ਸਮਾਜਕ ਚੇ ਤਨਾ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੱਧਕਾਲ ਦਾ ਸਮਾਂ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਨਾ ਆਵਸ਼ਯਕ ਹੈ। ਮਧਕਾਲ ਜਾਂ ਮਧਯੁਗ ਸ਼ਬਦ ਭਾਰਤੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਨਵਾਂ ਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਿਸੇ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਤੋਂ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਚਾਰ ਖੁੱਲ੍ਹਾਂ ਦੀ ਚਰਚਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਹਨ ਸਤ ਯੁਗ, ਤ੍ਰੇਤਾ, ਦੁਆਪਰ ਅਤੇ ਕਲਯੁਗ। ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਅਤੇ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਇਹਨਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਯੁਗ ਵੰਡ ਧਾਰਮਕ ਮਨੋਚਿਰਤੀ ਘੱਟ ਵੱਧ ਹੋਣ ਨੂੰ ਮੁਖ ਰਖ ਕੇ ਕੀਤੀ ਗਈ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਅਜੋਕੇ ਯੁਗ ਵਿਚ ਮੱਧਕਾਲ ਸੰਕਲਪ ਵਖਰੇ ਅਰਥਾਂ ਦਾ ਲਖਾਇਕ ਹੈ: ਇਹ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅਨੁਕਰਨ 'ਮਿਡਲ ਏਜ' ਵਜੋਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।¹⁷

ਯੁਗ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਰੋਮਨ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਪਤਨ ਦੇ ਬਾਦ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਨਵੀਨ ਵਿਗਿਆਨਕ ਪੁਨਰ ਜਾਗਰਣ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਤਕ ਦੇ ਕਾਲ ਨੂੰ ਮੱਧਯੁਗ ਜਾਂ ਮੱਧਕਾਲ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਮਾਂ 476 ਈਸਵੀ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ 1553 ਈਸਵੀ ਤਕ ਨਗਭਗ ਇਕ ਹਜ਼ਾਰ ਨਾਲ ਦਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਭਾਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੇ ਮੱਧਕਾਲ ਨੂੰ ਇਸਨਾਮ ਦੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਰਾਜਸੀ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਾਮਰਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਤੀ ਦੇਸਮੇਂ ਨੂੰ ਮੱਧਕਾਲ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਇਸ ਕਾਲ ਵਿਚ ਭਾਰਤ ਦੇ ਹਰ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਪਤਨ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਮੂਲ ਕਾਰਣ ਇਸ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸਥਿਤੀ ਸੀ। ਕਾਰਣ ਕੋਈ ਹੋਵੇ ਪਰ ਮੁੱਧਯੁਗ ਪਤਨ ਦਾ ਯੁਗ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਲ ਵਿਚ ਭਾਰਤ ਕੇਵਲ ਇਕ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਅਗੇ ਸੀ ਉਹ ਸੀ ਭਗਵਤ ਭਾਰਤੀ ਦਾ ਖੇਤਰ। ਉਤਰ ਮੱਧਕਾਲ ਵਿਚ ਭਾਰਤ ਦੇ ਹਰ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਭਗਤ ਪੈਦਾ

ਹੋਏ ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਿਤਨੇ ਉਹ ਕੋਈ ਦੇ ਵਿਹਾਰਕ ਤਤਵ ਗਿਆਨੀ ਸਨ ਪਰ ਜਿਆਦਾਤਰ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਨਿਰਮਲ ਸਾਧਕਾਂ ਦੀ ਰਹੀ ਇਹਨਾਂ ਭਗਤਾਂ ਨੇ ਇਹ ਸਾਬਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿ ਪੜ੍ਹਿਆ ਲਿਖਿਆ ਹੋਣ ਨਾਲ ਕੋਈ ਭਗਵਤ ਭਗਤੀ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਅਤੇ ਅਨਪੜ੍ਹ ਹੋਣ ਨਾਲ ਕੋਈ ਉਸ ਮਹਾਰਸ ਤੋਂ ਵੀਚਿਤ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ। ਭਗਤ ਦੀ ਮਨੋਬਿਰਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਕਦੀ ਉਹ ਸਖੀ ਰੂਪ ਵਿਚ, ਕਦੀ ਪ੍ਰਿਯ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ, ਕਦੀ ਸਵਾਮੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਤੇ ਕਦੀ ਅਲਗ ਅਲਗ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਮੌਧਕਾਲ ਦੀ ਸਾਰੀ ਧਰਮ-ਸਾਧਨਾ ਨੂੰ ਨਾਮ ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਚਾਹੇ ਉਹ ਸਰਗੁਣ ਮਾਰਗ ਦੇ ਭਗਤ ਹੋਣ ਜਾਂ ਕਿਰਗੁਣ ਮਾਰਗ ਦੇ। ਨਾਮ ਜਪਣ ਬਾਰੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਕੋਈ ਸੰਦੇਹ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਵਿਸ਼ਾਲ ਭਵ ਸਾਗਰ ਵਿਚ ਨਾਮ ਹੀ ਇਕ ਮਾਤਰ ਨੌਕਾ ਰੂਪ ਹੈ। ਨਾਮ ਅਤੇ ਰੂਪ ਦੀ ਉਪਾਸਨਾ ਮੌਧਕਾਲੀਨ ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਨਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਮੰਤਰ ਮੰਨਣਾ ਅਤੇ ਉਸੀ ਦੇ ਜਾਪ ਨੂੰ ਸਾਰੀ ਸ਼ਿਯਿਆਂ ਦਾ ਮੂਲ ਮੰਨਣਾ ਇਸ ਯੁਗ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ।

ਧਰਮ ਅਤੇ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਜਿਹੜੇ ਗ੍ਰੰਥ ਭੇਦ ਹਜ਼ਾਰ ਸਾਲਾਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਰੰਭ ਇਸੇ ਕਾਲ ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਮੰਨੂ ਸਿਮਰਤੀ ਦਾ ਨਵੀਨ ਰੂਪ ਸ਼ਾਇਦ ਇਸੇ ਮੌਧਕਾਲ ਦੀ ਦੇਣ ਹੈ। ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਧਰਮ-ਸਾਧਨਾ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਮਹੱਤਵ ਪੂਰਨ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਅਤੇ ਸੰਪਰਦਾਵਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਇਸੇ ਕਾਲ ਵਿਚ ਹੋਈ ਇਸੇ ਮੌਧਕਾਲ ਵਿਚ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਧਰਮ ਨਵੀਂ ਤੇਜ ਅਤੇ ਜਵਾਨੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਸੁਕਤੀ ਸ਼ਾ ਲੀ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਯੋਰਪ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਮੌਧਯੁਗ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਹੋਈ ਉਦੋਂਹੀ ਭਾਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਨਵੀਂ ਉਤਸ਼ਾਹ ਤੇ ਨਵੀਂ ਜੋਸ਼ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਕਾਲ ਵਿਚ ਰਾਜ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਸਾਹਿਤ, ਧਰਮ ਅਤੇ ਸਮਾਜਕ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਅਜੀਬ ਕਰਾਰਤੀ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਜਿਹੜੇ ਗ੍ਰੰਥ ਉਸ ਸਮੇਂ ਸਨਮਾਨਯੋਗ ਸਨ ਉਹ ਸੈਂਕੜੇ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਬਾਦ ਵੀ ਭਾਰਤੀ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦੇ ਰਹੇ ਹਨ।

ਵਿਕਰਮ ਦੀ ਛੇ ਵੀਂ ਸੁਤਾਬਦੀ ਤੋਂ ਬਾਦ ਭਾਰਤੀਧਰਮ ਸਾਧਨਾ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਇਕ ਨਵੇਂ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਬੇੜੇ ਸੁਬਦਾ ਵਿਚ ਤਾਤਰਿਕ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਤੀਰੁ ਗ੍ਰੰਥ ਨੂੰ 'ਆਗਮ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਵੇਦਾਂ ਨੂੰ 'ਨਿਗਮ'। ਉਸ ਵੇਲੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਕਰਮ ਕਾਂਡ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰਖਦਾ ਸੀ ਖਤੇ ਹਰ ਕੰਮ ਜੰਤਰ ਮੰਤਰ ਤੇ ਤੰਤਰ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਕਰਦਾ ਸੀ ਕੇਵਲ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਹੀ ਨਹੀਂ ਜੈਨ ਅਤੇ ਬੁਧ ਧਰਮ ਵਿਚ ਵੀ ਤੰਤਰ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸੀ।

ਮੌਧਕਾਲ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂ ਮਤ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਜਿਸ ਨਵੀਂ ਧਰਮ ਸਾਧਨਾ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ ਹਜ਼ਾਰੀ ਪ੍ਰਸਾਦ ਵਿਦੇਵੀ ਦੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਸੀ:

ਇਸ ਕਾਲ ਦੇ ਧਰਮ ਨੂੰ ਮੋਟੇ ਤੌਰ ਤੇ ਦੋ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਆਸਤਕ ਤੇ ਨਾਸਤਕ । ਆਸਤਕ ਵੀ ਦੋ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਦੇ ਹਨ ਇਕ ਉਹ ਜਿਹੜੇ ਵੇਦਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਣ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਤੇ ਦੂਜੇ ਉਹ ਜਿਹੜੇ ਨਾਨ ਆਪਣੇ ਮਤ ਦੇ ਸਹਿਮਤ ਜਾਂ ਅਸਹਿਮਤ ਹੋਣ ਦੀ ਪਰਵਾਹ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਇਹ ਨਾਸਤਕ ਤਾਂਹੀ ਪਰ ਵੇਦ ਵਿਰੋਧੀ ਜ਼ਰੂਰ ਹਨ।¹⁸

ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਵੇਦਾਂ ਨੂੰ ਮੰਨਦੇ ਸਨ, ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਵਰਣ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣਿਤਾ ਪ੍ਰਚਾਰਦੇ ਤੇ ਜਾਤ ਪਾਤ ਦੀ ਮਰਿਆਦਾ ਮੰਨਦੇ ਸਨ ਲੇਕਿਨ ਜੈਨੀ ਬੋਧੀ ਤਿੰਨੇ ਕਲਾ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੇ ਸਨ ਨਾ ਵੇਦ ਅਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦੀ ਵਡਿਆਈ, ਨਾ ਜਾਤ ਪਾਤ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਤੰਤਰ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਜੋਹ ਫੜ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਬੁਧ ਮਤ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਮਤ ਪੂਰੇ ਜੋਸ ਨਾਲ ਜਾਰੂਕ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਮੌਧਕਾਲ ਵਿਚ ਵੈਸ਼ਨਵ, ਸ਼ੈਵ, ਸ਼ਾਕਤ, ਕਣਪਤ ਅਤੇ ਸੋਰ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਬੁਧ ਅਤੇ ਜੈਨ ਧਰਮਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਮੰਤਰ ਜੰਤਰ ਅਤੇ ਮੁਦਰਾ ਆਦਿ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਵਧਦਾ ਦਿਖਾਈ

ਦੇ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਸ ਸੁਭ ਵਿਚ ਧਰਮ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੇ ਮੰਨਣ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਉਪਯੋਗੀ ਕੁੰਬ ਪੁਰਾਣ, ਆਗਮ, ਤੰਤਰ ਅਤੇ ਸੰਹਿਤਾਵਾਂ ਸਨ।

ਮੌਧਕਾਲ ਵਿਚ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਭੇਦਾਂ ਦਾ ਬੜਾ ਜ਼ੋਰ ਸੀ। ਵਾਯੂ ਦੇ ਕੁੰਬ ਵਿਚ ਪਾਸ਼ੂਮਤਾ ਦੀ ਚਰਚਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਚੀਨੀ ਯਾਤਰੀ ਹੁਐਨਸਾਂਗ ਨੇ ਆਪਣੀ ਯਾਤਰਾ ਵਰਣਨ ਵਿਚ ਇਸ ਮਤ ਦਾ ਬਾਰ ਬਾਰ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸ਼੍ਰੀਕਚਾਰੀਆ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸ਼ਾਰੀਰਕ ਭਾਸ਼ਣ ਵਿਚ ਇਸ ਮਤ ਦਾ ਖੋਲ੍ਹ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਲਿੰਗ ਪੁਰਾਣ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਵੇਲੇ ਇਸ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਵੈਦਿਕ ਤੰਤਰਿਕ ਅਤੇ ਮਿਸਰ ਸਨ ।

ਅਗੇ ਚਲ ਕੇ ਭਾਗਵਤ ਅਤੇ ਸੰਹਿਤਾਵਾਂ ਦੇ ਦੋ ਉਤਸਾਹ ਨਾਲ ਚਾਰ ਵੈਸ਼ਨਵ ਸੰਪਰਦਾਵਾਂ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ ਇਹ ਹਨ ਜੀ ਵੈਸ਼ਨਵ, ਬ੍ਰਹਮ, ਰੁਦਰ ਅਤੇ ਸਨਕ। ਸ੍ਰੀ ਵੈਸ਼ਨਵ ਮਤ ਦੇ ਆਚਾਰੀਆ ਰਾਮਾਨੁਜ, ਬ੍ਰਹਮ ਸੰਪਰਦਾਇ ਦੇ ਆਚਾਰੀਆ ਮਧਵ, ਰੁਦਰ ਦੇ ਆਚਾਰੀਆ ਵਿਸ਼ਨੂ ਸਵਾਮੀ ਅਤੇ ਸਨਕ ਸੰਪਰਦਾਇ ਦੇ ਆਚਾਰੀਆ ਨਿੰਬਾਰਕ। ਦੱਖਣ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਇਸ ਭਗਤੀ ਮੂਲਕ ਵੈਸ਼ਨਵ / ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਤਰ ਵਿਚ ਇਕ ਸ਼ਕਤੀ-ਸ਼ਾਲੀ ਯੋਗ ਮਤ ਦਾ ਉਦੈ ਹੋਇਆ।

10ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਆਸ ਪਾਸ ਲਿਖਿਆ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਕਾਘਾਨਿਕ ਮਤ ਬਾਰੇ ਜੋ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਾਘਾਨਿਕ ਸ਼੍ਰਾਬ ਪਾਇ ਮਨ। ਇਸਤਰੀਆਂ ਨਾਲ ਖੁੰਮਦੇ ਫਿਰਦੇ ਮਨ ਅਤੇ ਸਹਿਜ ਸੁਭਾ ਮੋਕਸ਼ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਸਨ।

ਇਸੇ ਮੌਧਕਾਲ ਵਿਚ ਜੈਨੀ ਸੰਤ ਹੋਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਉਹ ਸਾਰੇ ਗੁਣ ਮੌਜੂਦ ਹਨ ਜੋ ਉਸ ਸਮੇਂ ਬੁਧ, ਸ਼ੈਵ, ਸਾਕਤ ਆਦਿ ਯੋਗੀਆਂ ਅਤੇ ਤੰਤਰਿਕਾਂ ਦੇ ਕੁੰਬ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਬਾਹਰੀ ਆਚਾਰ ਦਾ ਵਿਰੋਧ, ਚਿਤ ਦੀ ਸੁਧਾਰ ਤੇ ਜ਼ੋਰ, ਸ਼ਰੀਰ ਨੂੰ ਸਾਰੀ

ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਆਧਾਰ ਮੰਨਣਾ ਅਤੇ ਸਮਰਸੀ ਭਾਵ ਨਾਨ ਸਵੈ ਸੰਵੇਦਨ ਖਾਨੰਦ ਦਾ ਉਪਭੋਗ ਉਸ ਸੁਭ ਦੀ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਹਨ। ਜੇਨੀ ਸਾਧਕ ਅਨਠਿਤ ਆਤਮਾਵਾਂ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰਖਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਆਤਮਾ ਪੁਕਤ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਦ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਿਚ ਵਿਨੀਠ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਅਨਠਿਤ ਰੂਪ ਹਨ ਪਰ ਕੁਝ ਇਕੋ ਜਿਹੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਪਰਮਾਤਮਾ ਇਕਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ । ਇਹ ਪਦ ਗਿਆਨ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਗਿਆਨ ਦਾ ਸਾਧਨ ਚਿਤ ਦੀ ਸੁਧੀ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਚਿਤ-ਸੁਧੀ ਤੋਂ ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਪੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਚਾਰੇ ਮਨੁੱਖ ਕਿਤਨੇ ਹੀ ਤੀਰਥ ਤੇ ਜਾਏ ਜਾਂ ਤਪ-ਕਰਦਾ ਰਹੇ।

ਯੋਗ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਬਹੁਤ ਖੁਰਾਣੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਚਲੀ ਆ ਰਹੀ ਹੈ। ਮਹਾ-ਮਾ ਬੁੱਧ ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਸਭ ਕੁਝ ਨਾਸ਼ਵਾਨ ਹੈ ਉਹਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਕੋਈ ਅਜਿਹੀ ਚੀਜ਼ ਨਹੀਂ ਜਿਹੜੀ ਸਦਾ ਬਿਰ ਰਹੇ। ਅਸ਼ਵ ਯੋਗ ਨੇ ਇਕ ਬੜਾ ਸੁੰਦਰ ਉਦਾਹਰਨ ਦੇ ਇਸ ਗਲ ਨੂੰ ਸਮਝਾਇਆ ਹੈ:

ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਪਕ ਬੁਝ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਨਾ ਤਾਂ ਉਹ ਧਰਤੀ ਵਿਚ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਨਾ ਅੰਤਰਿਕਸ਼ ਵਿਚ ਸਮਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨਾ ਇਸ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿਚ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਨਾ ਉਸ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿਚ, ਕੇਵਲ ਤੇਲ ਦੇ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਣ ਕਾਰਣ ਸ਼ਾਂਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਉਸੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਦੋਂ ਪਵਿੱਤਰ ਆਤਮਾ ਮੋਕਸ਼ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਨ ਉਹ ਅਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਨਾ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿਚ ਨ ਵਿਦਿਸ਼ਾ ਵਿਚ ਕਨੇਝ ਦੇ ਨਾਸ਼ ਹੋਣ ਨਾਲ ਉਹ ਕੇਵਲ ਸ਼ਾਂਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੀ ਹੈ।¹⁹

ਉਸ ਸਮੇਂ ਬੁੱਧ ਅਤੇ ਜੈਨ ਮਤ ਵਿਚ ਵੀ ਵੇਦ ਵਿਰੋਧੀ ਸਵਰ ਮਿਲਦਾ ਸੀ। ਵਾਮ ਮਾਰਗੀ ਤਾਤਰਿਕ ਅਤੇ ਯੋਗੀ ਸਾਦੀ ਕੋਲ ਨੂੰ ਵੀ ਉਲਟ ਤੇ ਜਟਿਲ ਬਣਾ ਕੇ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਕੁਰੂ ਨਾਨਕ ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਵੀ ਪਹਿਲੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਭਾਰਤ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਜੋਗ

ਸੰਪੂਰਨ ਨੂੰ ਕਾਫ਼ੀ ਮਹੱਤਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ, ਜੋਗੀ ਘਰ ਬਾਹਰ ਤਿਆਗ ਕੇ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ
 ਤਪਸਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚੇਲੇ ਆਸ ਪਾਸ ਦੀਆਂ ਬਸਤੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਭੋਜਨ ਲਿਆਂਦੇ
 ਸਨ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਉਦਰ ਪੂਰਤੀ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਜੋਗੀ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੰਤੂ ਮੰਤ੍ਰ ਲਠ
 ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਭਰਮਾਏ ਸਨ। ਨਾਥਾ ਜੋਗੀਆਂ ਵਿਚ ਬਾਹਰੀ ਦਿਖਾਵਾ ਵੱਧਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ।
 ਅਤੇ ਅਸਲੀ ਜੋਗ ਤੋਂ ਉਹ ਪਰ੍ਹੇ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ।

ਇਸ ਕੌਲ ਦਾ ਪੱਕਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਕਿ ਬਾਰਵੀਂ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਵਿਚ ਬਿਹਾਰ ਅਤੇ ਕਾਸ਼ੀ
 ਵਿਚ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਖੂਬ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਸੀ। ਉਸਦੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਅਨੁਘਾਈ, ਮਠ ਤੇ ਵਿਸ਼ਵ
 ਵਿਦਿਆਲੇ ਸਨ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਵਿਦਵਾਨ ਭਿਕਸ਼ੂਆਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਦਲ ਸੀ।
 ਬਿਬਤੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਮਾਂ ਤਾਰਾਨਾਥ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਮੁਗਲ ਆਕਰਮਣ ਦੇ ਕਾਰਣ
 ਬੋਧ ਸੰਤ ਅਤੇ ਵਿਦੂਜਨ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਬਿਖਰ ਗਏ। ਐਠਵੀਂ ਨੌਵੀਂ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਵਿਚ ਬੁੱਧ ਧਰਮ
 ਬੜੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਤਾਤਰਿਕ ਸਾਧਨਾਂ ਅਤੇ ਕਾਇਆ ਯੋਗ ਦੀ ਤਰਫ ਵਧਣ ਲਗਾ। ਬੁੱਧ ਧਰਮ
 ਨੇ ਸੰਨਿਆਸ ਉਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿਤਾ ਹੈ। ਅਹਿੰਸਾ ਵਿਚ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ। ਬੁੱਧ
 ਧਰਮ ਦੇ ਬੁਲਿਆਈ ਸਿਧਾਂਤ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਸਿਧਾਂਤ ਕਰਮਾਂ ਅਤੇ ਪੁਨਰ ਜਨਮ ਦਾ ਹੈ।

ਮੌਧਕਾਲ ਦਾ ਸੰਤ ਸਾਹਿਤ ਪ੍ਰਧਾਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਧਾਰਮਿਕ ਸਾਹਿਤ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੂੰ
 ਅਜ ਕਲ ਅਸੀਂ ਸੰਤ ਸਾਹਿਤ ਕਹਿੰਦੇ ਹਾਂ ਉਹ ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਨਿਰਰੁਕੁਣ ਭਗਤੀ ਦਾ ਸਾਹਿਤ
 ਹੈ। ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਤਰ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਭਗਤੀ ਮਾਰਗ ਨੂੰ ਰਾਮਾਨੰਦ
 ਨੇ ਕੇ ਖਾਏ ਸਨ ਅਤੇ ਸੰਜੀਵਵਸ਼ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਬੀਰ ਵਰਗਾ ਸ਼ਿਸ਼ ਮਿਲ ਗਿਆ ਸੀ। 14ਵੀਂ
 ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਵਿਚ ਠਵੀਨ ਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਖਾਰੰਭ ਮੰਨ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਭਾਰਤੀ
 ਧਰਮ ਸਾਧਨਾਂ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀ ਉੱਚੇ ਪੁਖਲ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ। ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਤਾਂ
 ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਇਹ ਵੀ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਮੁਸਲਿਮ ਹਮਲਾ
 ਦਸਵੀਂ ਸਦੀ ਤੋਂ ਬਾਦ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਇਕ ਪਾਸੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਦਾਖ਼ਲ

ਹੇ ਰਹੇ ਸਨ ਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਬੇਧ ਸਾਧਨਾ ਮੰਤਰ, ਤੰਤਰ ਅਤੇ ਟੂਟੇ ਟੋਫਕੇ ਦੀ ਤਰਫ ਵਧ ਰਹੀ ਸੀ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਮਤ ਵੀ ਆਪਣਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਥਾਪਤ ਕਰ ਚੁੱਕਾ ਸੀ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਜਨਤਾ ਦਾ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਹਿੱਸਾ (ਬੇਧ, ਸਾਕਤ, ਸ਼ੈਵ) ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਅਤੇ ਵੇਦਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਥਨਤਾ ਨੂੰ ਠਹਿਰਾ ਮੰਨਦਾ ਸੀ।

ਮੱਧਕਾਲ ਵਿਚ ਜਾਤੀਆਂ ਉਪ ਜਾਤੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸਮਾਜਕ ਕੋਠੇਰ ਹੋਣ ਦੇ ਕਈ ਕਾਰਣ ਸਨ। ਸਾਰਿਆਂ ਦੀ ਬੇੜੀ ਬਹੁਤ ਚਰਚਾ ਕੀਤੇ ਬਿਠਾ ਉਸਦੇ ਮਧਕਾਲੀਨ ਰੂਪ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਆਸਾਨ ਨਹੀਂ। ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਆਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜੋਈ ਜਾਤੀ ਹਿੰਦੂ ਠਹਿਰਾ ਆਖੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਹੀ ਪਹਿਲੇ ਪਹਿਲ ਇਸ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂ ਕਿਹਾ। ਕਿਸੇ ਅਨਜਾਣੇ ਸਮਾਜਕ ਦਬਾਅ ਕਾਰਨ ਕੁਝ ਘਟ ਗਿਣਤੀ ਜਾਤੀਆਂ ਜਾਂ ਹਿੰਦੂ ਬਣਨ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਰ ਹੋਈਆਂ ਜਾਂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਇਹ ਇਸ ਕਾਲ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਘਟਨਾ ਹੈ ਕਿ ਹਰ ਮਾਠਵ ਸਮੂਹ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਵੱਡੇ ਦਲ ਵਿਚ ਸ਼ੁਕਣ ਲੈਣ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਹੋਣਾ ਪਿਆ। ਉਤਰੀ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਬੰਗਾਲ ਦੀ ਢਾਕਾ ਕਮਿਸ਼ਨਰੀ ਤਕ ਅੱਧੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਜੁਲਾਹਿਆਂ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਰਿਜਨੀ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ 'ਪੀਪਲਜ਼ ਆਫ਼ ਇੰਡੀਆ' ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ:

ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਕਈ ਸਮੂਹ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ ਕਬੂਲ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਕਬੀਰ, ਰਜ਼ਬ ਆਦਿ ਮਹਾਪੁਰਸ਼ ਇਸੀ ਬੰਸ ਦੇ ਰਤਨ ਸਨ। ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਉਹ ਨੇ ਹਿੰਦੂ ਨਾ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸਨ।

ਮੱਧਕਾਲ ਵਿਚ ਛੂਤ-ਛਾਤ ਜ਼ੋਰ ਤੇ ਸੀ। ਠੀਕੀ ਜਾਤ ਵਾਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਕਿਸੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਜਾਂ ਉਚੀ ਜਾਤੀ ਵਾਲੇ ਕੋਲੋਂ ਵੀ ਲੰਘ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਅਪਵਿੱਤਰ ਸਮਝਣ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਪਦੀ ਵਰੋਰਾ ਨੇ ਵੀ ਕਈ ਜਾਤੀ ਵਾਲਿਆਂ ਲਈ

ਵਖਰੀਆਂ ਥਾਵਾਂ ਬਣੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ।

ਵਿਆਹ ਆਦਿ ਲਈ ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਨਿਯਮ ਸੀ ਕਿ ਉਚੀ ਜਾਤ ਵਾਲਾ ਕੀਵੀ ਜਾਤ ਦੀ ਇਸਤਰੀ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਮੰਨੂੰ ਸਿਮਰਤੀ ਵਿਚ ਵੀ ਅਜੇਹੀ ਵਿਵਸਥਾ ਹੈ। ਪਰ ਨਾਲ ਹੀ ਇਸ ਸਿਮਰਤੀ ਵਿਚ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਆਦਿ ਵਰਣਾਂ ਦਾ ਸੂਦਰਾਂ ਨਾਲ ਸਹਿਵਾਸ ਦੀ ਮਨਾਹੀ ਦੱਸੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਾਤ ਪਾਤ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਜੋ ਪਹਿਲਾਂ ਇਤਨੀ ਜਟਿਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਉਹ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਵਿਕਰਾਨ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਗਈ ਸੀ। ਜਾਤਪਾਤ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਬਲਵਾਨ ਹੁੰਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ।

ਮੌਧਕਾਲ ਵਿਚ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਜਨ ਸਮੂਹ ਬਣੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਕੁਝ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਬੀਲੇ ਘੁੰਮਦੇ ਘੁੰਮਾਉਂਦੇ ਇਸ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਆ ਗਏ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂ ਸਮਾਜ ਦੀ ਇਕ ਜਾਤੀ ਬਣ ਗਏ। ਕੁਝ ਜਾਤੀਆਂ ਅਸ਼ਕ ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਕਿਸਮ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਨ ਨਾਲ ਬਣ ਗਈਆਂ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਕੁਝ ਜਾਤੀਆਂ ਆਪਣੀ ਮੂਲ ਜਾਤੀ ਤੋਂ ਦੂਰ ਜਾ ਕੇ ਵਸ ਗਈਆਂ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇਕ ਨਵੀਂ ਜਾਤੀ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲਿਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜਾਤੀਆਂ ਦੇ ਉਦਾਹਰਣ ਹਰ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਵਿਦਮਾਨ ਹਨ। ਕੁਝ ਲੋਕ ਆਪਣੀ ਜਾਤੀ ਦੇ ਧਰਮ ਕਰਮ ਦਾ ਠੀਕ ਪਾਲਨ ਨਾ ਕਰਨ ਕਰਕੇ ਆਪਣੀ ਜਾਤੀ ਤੋਂ ਅਲਗ ਕਰ ਦਿਤੇ ਗਏ ਅਤੇ ਉਹ ਇਕ ਨਵੀਂ ਜਾਤੀ ਦਾ ਰੂਪ ਬਣ ਗਏ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਸੈਂਕੜੇ ਜਾਤੀ ਸਮੂਹ ਸਨ।

ਅਵਤਾਰਵਾਦ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਮੌਧਕਾਲ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਤੀਬਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਈ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਮੌਧਕਾਲ ਦੀ ਉਪਜ ਨਹੀਂ ਆਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਵੈਦਿਕ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਇਸ ਦੀ ਬਹੁਤ ਘਟ ਚਰਚਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਪਰ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਅਵਤਾਰਵਾਦ ਨੇ ਪੂਰੇ ਆਰੀਆ ਫ਼ਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰਧਾਨ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਮਹਾਂ ਭਾਰਤ ਦੇ ਨਰਾਇਣਸਿੰਘਾਖਾਨ ਵਿਚ ਛੇ ਅਵਤਾਰਾਂ ਦੀ ਚਰਚਾ ਹੈ।

ਵਾਹ, ਨਰਸਿੰਘ, ਵਾਮਨ, ਭਾਰਵ ਰਾਮ, ਦਸੁਰਥ ਰਾਮ ਅਤੇ ਵਾਸੁਦੇਵ
ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ। ਇਕ ਹੋਰ ਜਗ੍ਹਾ ਦਸ ਅਵਤਾਰਾਂ ਦੀ ਚਰਚਾ ਹੈ। ਉਪਰ ਵਾਲੇ ਛੇ ਅਵਤਾਰ ਤੋਂ
ਇਨ੍ਹਾਂ, ਚਾਰ ਹੋਰ ਅਵਤਾਰ ਇਹ ਹਨ ਹੀਸ, ਫੁਰਮ, ਖਤਸਯ ਅਤੇ ਕਾਲਿਕ।

ਭਾਗਵਤ ਪੁਰਾਣ ਮੱਧਕਾਲ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਗ੍ਰੰਥ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ
ਪੁਰਾਣ ਅਨੁਸਾਰ, ਭਗਵਾਨ ਖੰਡੋਠ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਸਵਯੰ ਰੂਪ, ਤਦੇ-
ਕਾਤਮ ਰੂਪ ਅਤੇ ਆਵੇਸ਼ ਰੂਪ। ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਸਵਯੰ ਰੂਪ ਹਨ।

ਮੱਧਕਾਲ ਦੇ ਭਗਤੀ ਮਾਰਗ ਵਿਚ ਏਕੰਤ ਭਗਤੀ ਦਾ ਮਾਰਗ ਪ੍ਰਬੰਠ ਰਿਹਾ ਹੈ।
ਭਗਤੀ ਨਈਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਨਾਲ ਵਿਅਕਤਕ ਸੰਬੰਧ ਜੁਰੂਗੀ ਅਤੇ ਅਵਤਾਰਵਾਦ ਉਸ ਸੰਬੰਧ
ਵਿਚ ਠੀਕ ਦਿਸ਼ਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਇਸੀ ਕਾਰਣ ਮੱਧਕਾਲ ਵਿਚ ਅਕਸਰ ਸਾਰੀਆਂ ਧਾਰਮਿਕ
ਸੰਪਰਦਾਵਾਂ ਨੇ ਅਵਤਾਰ ਵਾਦਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਨ ਕੋਈ ਕਲਪਨਾ ਜੁਰੂਰ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਸ਼ਿਵ ਦੇ
ਵੀ ਅਨੇਕ ਅਵਤਾਰਾਂ ਦੀ ਚਰਚਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਮੁਖ ਅਵਤਾਰ ਰਾਮ ਅਤੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਮੰਨੇ
ਗਏ ਹਨ। ਰਾਮ ਨੂੰ ਸਭ ਥੇ ਅਵਤਾਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਬਲਕਿ ਮਰਯਾਦਾ ਪੁਰਸ਼ੋਤਮ
ਰਾਮ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਚਿਤਰਣ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੀਆਂ ਨੀਲਾਵਾਂ ਵਿਚ
ਬਦਰੁਤ ਮਾਠਵੀਯ ਰਸ ਹੈ। ਚੋਖੀ ਸੁਤਾਬਦੀ ਤੋਂ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੀਲਾ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਥਾਵਾਂ
ਬਹੁਤ ਹਰਮਨ ਪਿਆਰੀਆਂ ਹੋ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਪੁਰਾਣਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ ਚਰਚਾ
ਥਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਰਾਧਾ ਦਾ ਨਾਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪਿਆਰੀ ਕੋਈ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੀਤ
ਗੋਬਿੰਦ ਵਿਚ ਰਾਧਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕੋਈ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰਾਮ ਨੀਲਾ ਵਿਚ
ਜਿਸ ਕੋਈ ਪ੍ਰੀਤੀ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਜਿਯਾਦਾ ਪ੍ਰੇਮ ਦਰਸਾਇਆ ਸੀ ਉਹ ਰਾਧਾ ਹੀ ਸੀ। ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ
ਅਤੇ ਕੋਈਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ ਪ੍ਰਯਾਨਤਾ ਭਾਗਵਤ ਨੇ ਸਥਾਪਤ ਕਰ ਦਿਤੀ ਸੀ। ਮੱਧਕਾਲ
ਵਿਚ ਦਾਠ ਨੀਲਾ, ਨਾਕ ਨੀਲਾ ਵਿਸਾਤਿਠ ਨੀਲਾ, ਦਧਿਬੰਜਨ ਯਾਦਿ ਦਾ ਵੀ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵ
ਰਿਹਾ ਹੈ। ਬੰਕਨ ਵਿਚ ਠੇਕਾ ਨੀਲਾ ਵੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਰਹੀ ਹੈ।

ਮੱਧਕਾਲ ਦੀ ਭਗਤੀ ਸਾਧਨਾ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਕਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਦਾ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਇਤਿਹਾਸ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਗਵਾਹ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰੰਤੂ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸੰਬੰਧ ਬਣਦੇ ਵਿਗੜਦੇ ਰਹੇ ਪਰ ਸਭ ਨੂੰ ਇਕੋਗੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੇ ਮਜ਼ਬੂਤੀ ਨਾਲ ਬੰਨ੍ਹਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਮੱਧਕਾਲ ਵਿਚ ਉਥੇ ਵਰਤ ਦਾ ਸਮਾਜ ਭੇਗ ਵਿਲਾਸ ਦਾ ਸਿਕਾਰ ਸੀ ਜਿਹੜੇ ਨੌਕ ਧਾਰਮਿਕ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਦੇ ਸਠ ਉਹ ਪੁਰਖ ਆਦਿ ਸੁਣ ਲੈਂਦੇ । ਤੁਨਸੀਦਾਸ ਦਾ ਭੇਗ ਭਰਾ ਕੇ ਵਰਤ ਆਦਿ ਰਖ ਲੈਂਦੇ ਸਨ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਝੂਠੀ ਸ਼ਾਨ ਫੇਕੀ ਮਾਨ ਮਰਿਆਦਾ ਅਤੇ ਉਦੇਸ਼ ਹੇਠ ਧਰਮਾਚਾਰ ਦਾ ਬੇਲਬਾਲਾ ਸੀ।

ਨੀਨਾ ਭਗਤੀ ਭਾਰਤੀ ਭਗਤੀ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਉਚੀ ਕਲਪਨਾ ਹੈ। ਨੀਨਾ ਦੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦੱਸੀ ਗਈ ਹੈ। ਦ੍ਰਿਸ਼ ਅਦ੍ਰਿਸ਼। ਮੱਧਕਾਲ ਦੇ ਭਗਤ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਨੀਨਾ ਦਾ ਗਾਯਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਪਰ ਅਦ੍ਰਿਸ਼ ਨੀਨਾ ਨੂੰ ਵੀ ਚਿੰ ਫੁਲੇ ਨਹੀਂ।

‘ਗੀਤ ਗੋਵਿੰਦ’ ਕਵੀ ਜੇਦੇਵ ਦੀ ਅਦਭੂਤ ਰਚਣਾ ਹੈ। ਉਹ ਸੰਕੇਤ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਤੋਂ ਭਗਤੀ ਦੇ ਗੱਲੇ ਦਾ ਹਾਰ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਰਾਧਾ ਰਾਈ ਦੇ ਜਿਸ ਪ੍ਰੇਮ ਦਾ ਵਰਣਨ ਇਸ ਕ੍ਰੰਬ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਅਤੁਨਨੀਯ ਹੈ।

ਦਸਵੀਂ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਦੇ ਖੰਤ ਤਕ ਵੱਖ ਵਿਚ ਜੈਨ ਧਰਮ-ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਸੀ। ਪਾਡਯ ਅਤੇ ਚੇਨ ਗਜਾਵ ਨੇ ਜੈਨ ਗੁਰੂਆਂ , ਮੰਦਰਾਂ ਅਤੇ ਵਿਹਾਰਾਂ ਨੂੰ ਦਾਠ ਦਿੱਤਾ। ਮੰਸੂਰ ਵਿਚ ਗੀਤ ਵੀ ਜੈਨ ਧਰਮ ਦੇ ਅਨੁਸ਼ਾਈ ਸਨ। ਜੈਨ ਪੰਡਤਾਂ ਦੀ ਵਿਦਵਤਾ ਅਤੇ ਤਪਸਿਆ ਨੇ ਦਖਣੀ ਰਾਜਿਆਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਆਕ੍ਰਿਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਲੇਕਿਨ ਚੌਠਵੀਂ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜੈਨ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਘਟਣ ਲਗ ਪਿਆ ਅਤੇ ਸ਼ੇਵ ਮਤ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵੱਧਣ ਲਗ ਪਿਆ। ਵੱਖ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਤਰ ਵਿਚ ਵੀ ਸ਼ੇਵ ਮਤ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਬਲ ਧਰਮ ਸੀ। ਸ਼ੇਵ ਦਾ ਝੁਕਾਅ ਨਿਰਕੁਣ

ਉਪਾਸਨਾ ਦੀ ਤਰਫ ਸੀ। ਵੈਸ਼ੇਵ ਸਾਧਕਾਂ ਦੀ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਿਠਾਸ ਰਹੀ ਹੈ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਕੋੜੇ ਵਚਨ ਨਹੀਂ ਆਖੇ । ਭਗਤੀ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਕ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਅਹਿੰਸਾ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਮੂਲ ਮੰਤਰ। ਮਨ ਵਚਨ ਅਤੇ ਕਰਮ ਨਾਲ ਅਹਿੰਸਕ ਰਹਿਣਾ, ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਸੀ। ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਦੋ ਰੂਪ ਨਿਰਗੁਣ ਅਤੇ ਸਰਗੁਣ ਛਨ। ਸਮਾਜਕ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ਮਤਭੇਦ ਹੈ ਪਰ ਧਰਮ ਸਾਧਨਾਂ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਦੋਨਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਕ ਸ਼ਕਤੀ ਭਗਤੀ ਹੈ।

ਇਸ ਮੌਧਕਲ ਦੀ ਸਾਧਨਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਚਲਣ ਵਾਲੀ ਇਕ ਹੋਰ ਧਾਰਾ ਯੋਗ ਵਿਚ ਚਲੀ ਉਸ ਦਾ ਨਾਂ ਸੀ 'ਈਸਾਈ ਧਾਰਾ' ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਯਹੂਦੀਆਂ ਦੇ ਧਰਮ ਕ੍ਰਿਸ਼ੀ ਅਨੁਸਾਰ:

ਇਹ ਸੰਸਾਰ ਖੁਦਾ ਦੇਹੱਥ ਵਿਚੋਂ ਖਿਸਕ ਦੇ ਡਿਗਾ ਹੋਇਆ ਮੰਤਰ ਹੈ। ਇਸ ਨਈਂ ਇਹ ਪਾਪ ਮਯ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਮਨੁੱਖ ਸਦਾ ਭਾਵਤ: ਹੀ ਪਾਪ ਮਯ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਅਤੇ ਈਸ਼ਵਰ ਦੇ ਵਿਚ ਇਕ ਭਾਰੀ ਫਰਕ ਰਹਿ ਗਿਆ ਹੈ । ਇਸੀ ਫਰਕ ਕਾਰਣ ਮਨੁੱਖ ਪਾਪਾਤਮਾ ਈਸ਼ਵਰ ਦੇ ਸੰਪਰਕ ਤੋਂ ਅਲਗ ਹੋ ਕੇ ਸੁੰਤਾਨ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ।²⁰

ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਇਸ ਦੁਰਦਸ਼ਾ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਪ੍ਰਭੂ ਈਸਾ ਨੇ ਅਵਤਾਰ ਧਾਰਿਆ ਤੇ ਜਿਸ ਦੇ ਸਿਰ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਦਸਾ ਦਾ ਹਥ ਰਖਿਆ ਉਹ ਹੀ ਤਰ ਗਿਆ।

ਇਸ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਮੁਸਲਿਮ ਸ਼ਾਸਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਸੂਫੀ ਸਾਧਕ ਆਉਣ ਲਗ ਪਏ ਸਨ। ਮੁਸਲਮਾਨ ਨੇਕ ਇਕ ਈਸ਼ਵਰ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰਖਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਨਈਂ ਨੇਕ ਮੁਸਲਿਮ ਸੂਫੀ ਸਾਧਕਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਇਕ ਈਸ਼ਵਰਵਦੀ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ਸੂਫੀ ਸਾਧਕਾਂ ਨੂੰ ਅਧਿਆਤਮਕ ਮਧੁਰ ਭਾਵ ਦੀ ਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸੂਫੀ ਮਤ ਧਰਮ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਏਕਾਨਤ ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰੇਮ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਹੈ।

ਮੌਧਕਲੀਨ ਸਮਾਜਕ ਚੇਤਨਾ :

ਮੌਧਕਲੀਨ ਧਰਮ ਸਾਧਨਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਤ ਕਰਮ ਕਾਂਡ ਤੇ ਵਹਿਮ

ਭਰਮਾਂ ਦਾ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਜੋਰ ਦਾਰ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਤਤਕਾਲੀਨ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਚੇਤਨਤਾ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ।

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਪੁੱਛ ਤੋਂ ਹੀ ਅਜਿਹੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨੀਂਹ ਸਚਾਈ ਤੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਰ ਉਹ ਕੱਟਰਵਾਦ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਬਣ ਗਈਆਂ ਸਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ ਜਿਵੇਂ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਕਿਸਮਤ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ, ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦਾ ਜਨੇਊ ਪਹਿਨਣਾ, ਸੂਤਕ-ਪਾਤਕ, ਤੀਰਥ ਤੇ ਇਸ਼ਨਾਨ, ਵਰਤ ਰਖਣੇ, ਛੁਆਛੁਤ ਨੂੰ ਮੰਨਣਾ, ਮੂਰਤੀ ਪੂਜਾ, ਸਰਾਬ, ਸੁਖਣਾ ਆਦਿ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ। ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਵਰਗ ਨੇ ਧਰਮ ਨੂੰ ਇਸ ਕਟਰ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਉਹ ਸੇਧ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆ ਰਹੀ ਕਿ ਜਿਸ ਤੇ ਚਲ ਕੇ ਉਹ ਸਤ ਦਾ ਸਰੂਪ ਜਾਣ ਸਕੇ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਜਨੇਊਬਾਰੇ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਜਨੇਊ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਕਪਾਹ ਤਰਸ ਦੀ ਹੋਵੇ ਜਿਸ ਦੀਆਂ ਗੰਢਾਂ ਇੰਦਰੀਆਂ ਤੇ ਕਾਬੂ ਦੀਆਂ ਅਤੇ ਜਿਸ ਦੇ ਵਟ ਸਚਾਈ ਦੇ ਹੋਣ ਇਹੋ ਜਿਹਾ ਜੰਜੂ ਨਾ ਕਦੇ ਟੁਟਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਮੰਨੇ ਨਕਦੀ ਹੈ। ਨਾ ਇਹ ਜੰਜੂ ਸੜਦਾ ਹੈ ਨਾ ਜਾਇਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕੋਰੇ ਧਾਰੇ ਦਾ ਜਨੇਊ ਪਾਉਣ ਦਾ ਕੋਈ ਨਾਭ ਨਹੀਂ ਜਿਹੜਾ ਟੁੱਟ ਵੀ ਜਾਏ ਅਤੇ ਅਗਨੀ ਵੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਜਨਾ ਸਕੇ ਜਨੇਊ ਅਗਨੀ ਸੌਚ ਵਰਗਾ ਪਵਿੱਤਰ ਤੇ ਅਟੱਲ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ:

ਦਇਆ ਕਪਾਹ ਸੰਤੋਖਸੁਤੁ ਜਤੁ ਗੰਢੀ ਸਤੁ ਵਟੁ ॥

ਏਹੁ ਜਨੇਊ ਜੀਅ ਕਾ ਹਈ ਤ ਪਾਡੇ ਘੜੁ ॥

ਨਾ ਏਹੁ ਤੁਟੇ ਨ ਮਠੁ ਨਗੈ ਨਾ ਏਹੁ ਜਨੈਨ ਜਾਇ ॥

ਧੰਨੁ ਸੁ ਮਾਣਸੁ ਨਾਨਕਾ ਜੈ ਗਨਿ ਚਨੈ ਪਾਇ ॥²¹

ਸੂਤਕ ਦਾ ਅਰਥ ਅਸੁਧੀ ਜਾਂ ਅਪਵਿੱਤਰਤਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਦਾ ਮੂਲ ਅਰਥ ਪ੍ਰਸੂਤ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਅਸੁਧੀਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਲੇਕਿਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਸੁਧੀਆਂ ਦਾ ਅਰਥ ਮਰਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਗੀਤਾਂ ਤਕ ਹੈ। ਮੱਧਕਾਲ ਵਿਚ ਜਨਮ ਮਰਣ ਵੇਲੇ ਸੂਤਕ ਦਾ ਭੁਨੇਖਾ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਨੇ ਪਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਸ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਸਪਸ਼ਟ ਗੀਤਾਂ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਜੰਮਣ ਮਰਨ ਨਾਲ ਸੂਤਕ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਘਰ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਜੋ ਚੀਜ਼ਾਂ ਵਰਤ ਦੇ ਹਾਂ ਉਹਲਾਂ ਸਭਨਾਂ ਵਿਚ ਜੀਵ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਚੀਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਪਕਾਉਣ ਨਾਲ ਜੀਵ ਮਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸਾਡੀ ਰਸੋਈ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਹੀ ਸੂਤਕ ਕ੍ਰਹਿਣੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ:

ਜੇ ਕਰਿ ਸੂਤਕੁ ਮੰਨੀਐ ਸਭ ਤੇ ਸੂਤਕੁ ਹੋਇ॥

ਕੋਰੇ ਅਤੇ ਲਕੜੀ ਅੰਦਰਿ ਕੀੜਾ ਹੋਇ॥

ਜੇਤੇ ਦਾਣੇ ਅੰਨ ਕੇ ਜੀਆ ਬਾਝੁ ਨ ਕੋਇ॥

ਪਹਿਨਾ ਪਾਈ ਜੀਉ ਹੈ ਜਿਤੁ ਹਰਿਆ ਸਭ ਕੋਇ॥

ਸੂਤਕੁ ਕਿਉ ਕਰਿ ਰਖੀਐ ਸੂਤਕੁ ਪਾਵੈ ਰਸੋਇ॥²²

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਅਨੁਸਾਰ ਸੂਤਕ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਗਿਆਨ ਨਾਲ ਹੀ ਉਤਰ ਸਕਦਾ ਹੈ:

ਨਾਨਕ ਸੂਤਕੁ ਏਵ ਨ ਉਤਰੈ ਗਿਆਨੁ ਉਤਾਰੈ ਹੋਇ॥²³

ਸੂਤਕ ਬਾਰੇ ਹੋਰ ਸਪਸ਼ਟਤਾ ਦੇਣੇ ਹੋਏ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ:

ਸਭੇ ਸੂਤਕੁ ਭਗਮੁ ਹੈ ਦੂਜੇ ਲਈ ਜਾਇ॥

ਜੰਮਣੁ ਮਰਣਾ ਹੁਕਮੁ ਹੈ ਭਾਣੈ ਆਵੈ ਜਾਇ॥²⁴

ਮਨ ਕਾ ਸੂਤਕੁ ਨੇਭੁ ਹੈ ਜਿਹਵਾ ਸੂਤਕੁ ਕੂੜੁ॥

ਅਖੀ ਸੂਤਕੁ ਵੇਖਣਾ ਪਰਤ੍ਰਿਅ ਪਰਧਨ ਰੁਖੁ॥

ਕੰਨੀ ਸੂਤਕੁ ਕੰਨਿ ਪੈ ਨਾਇਤਬਾਰੀ ਖਾਹਿ॥

ਨਾਨਕ ਹੀਸਾ ਆਦਮੀ ਬਧੈ ਜਮਪੁਰਿ ਜਾਹਿ॥²⁵

ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਗੁਰੂਸਾਹਿਬ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੱਢਦੇ ਹਨ:

ਨਾਨਕ ਜਿਨ੍ਹੀ ਗੁਰਮੁਖਿ ਬੁਝਿਆ

ਤਿਨਾ ਸੂਤਰੁ ਨਾਹਿ।²⁶

ਮੌਧਕਾਨ ਵਿਚ ਨੇਕੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ ਕਿ ਤੀਰਥ ਸਥਾਨ ਤੇ ਇਸ਼ਨਾਨ ਪੁੰਨਦਾਨ ਆਦਿ ਕਰਨ ਨਾਨ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਸ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਅਨੁਸਾਰ ਤੀਰਥ ਯਾਤਰਾ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ। ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਨੇਕ ਅਮਲ ਕਰਨੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ:

ਤੀਰਥ ਨਾਵਹਿ ਅਰਜਾ ਪੂਜਾ ਅਗਰਵਾਸੁ ਬਹੁਕਾਰ।।

ਜੋਗੀ ਸੁੰਨਿ ਧਿਆਵਨਿ ਜੇਤੇ ਅਨਖੁ ਨਾਮੁ ਕਰਤਾਰੁ।।

ਸੂਖਮ ਮੂਰਤਿ ਨਾਮੁ ਨਿਰੰਜਨ ਕਾਇਆ ਕਾ ਆਕਾਰੁ।।²⁷

ਉਸ ਸਮੇਂ ਮੂਰਤੀ ਪੂਜਾ ਜੋਰ ਤੇ ਸੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਇਸ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਨੇਕਾਈ ਨੂੰ ਇਸ ਪ੍ਰਤੀ ਜਾਗਰੂਕ ਕੀਤਾ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹਨਾਂ ਪੱਥਰ ਦੀਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਜੋਪਾਈ ਵਿਚ ਧੋਈਏ ਤਾਂ ਇਹ ਡੁਬ ਜਾਦੀਆਂ ਹਨ ਤਾਂ ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਕੀ ਤਾਰਨਾ ਹੈ:

ਪਾਹੁ ਨੀਹਿ ਪਖਾਨੀਐ ਭਾਈ ਮਹਿ ਬੂਤਹਿ ਤੇਹਿ।।

ਗੁਰ ਬਿਨ ਅਨਖੁ ਨ ਨਖੀਐ ਭਾਈ ਜਗੁ ਬੁਝੈ ਪਤਿ ਖੇਇ।।

ਮੇਰੇ ਠਾਕੁਰ ਹਾਥਿ ਵਡਾਈਐ ਭਾਈ ਜੈ ਭਾਵੈ ਤੈ ਦੇਇ।।²⁸

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਸੂਤਕ, ਜਨੇਊ, ਤੀਰਥ ਯਾਤਰਾ, ਮੂਰਤੀਪੂਜਾ ਦੇ ਨਾਨ-ਨਾਨ 'ਸਰਾਧ' ਰਸਮ ਦਾ ਵੀ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਅਨੁਸਾਰ ਸਰਾਧ ਇਕ ਪਾਖੰਡ ਕਰਮ

ਹੈ। ਜੀਉਦੇ ਜੀਅ ਮਨੁੱਖ ਪ੍ਰਾਣੀ-ਮਾਤਰ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰੇ। ਸਰਾਧ ਕੀਤਿਆ ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਪਿਤਰਾਂ ਤਕ ਪਹੁੰਚਦੀ ਹੈ ਜਾਂ ਨਹੀਂ ਇਹ ਵੱਖਰੀ ਗੱਲ ਹੈ ਪਰ ਕੋਈ ਮਨੁੱਖ ਪਰਾਇਆ ਹੋਕੇ ਰਖ ਕੇ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਦੀ ਚੋਰੀ ਕਰਕੇ ਪਿਤਰਾਂ ਦਾ ਸਰਾਧ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਵਸਤੂ ਜੋ ਪਿਤਰਾਂ ਕੋਲ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਤਾਂ ਜਿਸਦਾ ਮਾਲ ਚੋਰੀ ਹੋਇਆ ਹੈ ਉਸ ਦੇ ਪਿਤਰ ਆਪਣੀ ਵਸਤੂ ਪਛਾਣ ਲੈਣਗੇ ਅਤੇ ਸਰਾਧ ਵਾਲੇ ਦੇ ਪਿਤਰ ਚੋਰ ਠਹਿਰ ਜਾਣਗੇ:

ਜੇ ਮੋਹਾਕਾ ਘਰੁ ਪੁਰੈ
ਘਰੁ ਮੁਹਿ ਪਿਤਰੀ ਦੇਹਿ।।
ਅਗੈ ਵਸਤੁ ਸਿਝਾਵੀਐ
ਪਿਤਰੀ ਚੋਰ ਕਰੇਇ।।²⁹

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਪਾਖੰਡੀ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਛੇੜ ਕੇ ਸੰਚਾ-ਸੁੱਚਾ ਪਵਿੱਤਰ, ਸਰਲ ਜੀਵਨ ਜੀਉਣ ਲਈ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰਿਆ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਸਿਧ ਤੇ ਜੋਗੀ ਇਕ ਖਾਸ ਕਿਸਮ ਦਾ ਭੇਖ ਧਾਰ ਕੇ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦੇਂਦੇ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਸਿੰਧਾਂ ਦੇ ਗ੍ਰਹਿਸਥ ਤਿਆਗਣ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਕਿਹਾ ਜੇ ਇਹ ਸਿਧ ਹੀ ਪਹਾੜ ਤੇ ਚਲੇ ਜਾਣਗੇ ਤਾਂ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਪਾਰ ਉਤਾਰਾ ਕੌਣ ਕਰੇਗਾ:

ਸਿਧ ਫੁਪ ਬੰਠੇ ਪਰਬਤੀ
ਕੌਣ ਜਗਤ ਕੇ ਪਾਰ ਉਤਾਰਾ।।³⁰

(ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ)

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਪੰਜ ਰਸਤੇ ਧਰਮ ਖੰਡ, ਗਿਆਨ ਖੰਡ, ਸਰਮ ਖੰਡ, ਕਰਮ ਖੰਡ ਤੇ ਸੱਚ ਖੰਡ ਜਪੁਜੀ ਵਿਚ ਦੱਸੇ ਹਨ।

ਸੰਤ ਮਹਾਤਮਾ ਤੇ ਸੂਫੀਆਂ ਨੇ ਰੱਬ ਦੇ ਨਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਭਿੰਨ ਭੇਦ ਨਹੀਂ ਰੱਖਿਆ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਾਸਤੇ ਸਭ ਰਾਮ ਰਹੀਮ ਇਕ ਸੀ ਪਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਅਗੇ ਚਲੇ ਗਏ
ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ:

ਨਾ ਇਥੇ ਕੋਈ ਹਿੰਦੂ ਹੈ ਨਾ ਮੁਸਲਮਾਨ

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਇਹੋ ਜਹੇ ਸ਼ਬਦ ਕੋਈ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਪੀਰ ਪੈਗੰਬਰ ਹੀ ਕਹਿ ਸਕਦਾ ਸੀ
ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਨਾ ਹੀ ਵੇਦ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕਤੇਬ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਰਹਸ ਨੂੰ ਜਾਣਦੇ ਹਨ
ਅਸਲੋਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਹਰ ਉਸ ਚੀਜ਼ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ ਜਿਹੜੀ ਹਿੰਦੂ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ
ਵਿਚ ਵਿਵਾਦ ਦਾ ਕਾਰਣ ਬਣੀ।

ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸਿਰਫ ਸੱਚ ਤੇ ਸੱਚ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਹੈ ਵੇਦ ਤੇ ਕੁਰਾਨ ਦੇ
ਆਖਰੀ ਅਰਥਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਮਹਾਨਤਾ ਨਹੀਂ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਅਨੁਸਾਰ ਪੂਜਾ ਸਥਾਨਾਂ ਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ
ਨੂੰ ਭਾਲਣਾ ਨਿਰਰਥਕ ਹੈ ਇਹ ਭਾਲਣ ਵਾਲੇ ਦੇ ਅੰਦਰ ਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਕ ਸੱਚਾ ਗੁਰੂ ਹੀ ਸਹੀ
ਰਸਤਾ ਦਸ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਤੇ ਜੋਗੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ। ਗੁਰੂ
ਨਾਨਕ ਜੋਗੀਆਂ ਦੇ ਸਮਾਜ ਵਿਰੋਧੀ ਤੇ ਮਨੁੱਖ ਵਿਰੋਧੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਤੋੜਨ ਲਈ ਜੋਗੀਆਂ ਦੇ
ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਗੁਰੂਆਂ ਨੂੰ ਮਿਲੇ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਦੀ ਨਵੀਂ ਦਿਸ਼ਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ। ਗੁਰੂ ਜੀ
ਉਹਨਾਂ ਅੰਦਰ ਚਾਨਣਾ ਕਰ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਸਭਿਅਤਾ ਨੂੰ
ਘਾਪਣੀ ਜੋਗ ਦੇ ਠਾਂ ਤੇ ਭਿਆਨਕ ਨੁਕਸਾਨ ਪਹੁੰਚਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ
ਹਿੰਮਤ, ਮੰਤਵ, ਭਿਆਨ ਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਦੀ ਸੁਨਾਈ ਕੀਤੀ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਦੇ ਜਾਂ ਕੌਮ ਦੇ ਝਗੜੇ ਨੂੰ ਬੇਮਤਲਬ ਦੱਸਿਆ। ਮੱਧਕਾਲ
ਵਿਚ ਸਮਾਜ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਦੇ ਬੰਧਨਾਂ ਵਿਚ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਕੜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ:
ਹਿੰਦੂ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸ਼ਬਦ ਸਿਰਫ ਸਾਡੇ ਚਿਹਰੇ ਤੇ ਲੜੇ ਮਥੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਥੇ
ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਇਕ ਸਾਧਾਰਣ ਇਨਸਾਨ ਹੈ।

ਨਾ ਕੇ ਬੈਰੀ ਨਹੀਂ ਬੇਰਾਨਾ

ਸਕਨ ਸੰਗਿ ਹਮਕਉ ਬਨਿਆਈ।³¹

(ਰਾਗ ਕਾਠਕਾ, ਮਹਲਾ 5, ਆਦਿ ਰੂਬ, ਪੰ.1299)

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਮਕਾਲੀ ਧਰਮ-ਸਾਧਨਾਂ ਦੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ ਦੇ ਸੱਚ ਤੇ ਝੂਠ ਦਾ ਨਿਖੇੜਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਤੇ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਨਿਰਾਰਥਕ ਗੀਤਾਂ ਰਸਮਾਂ ਦੀ ਜਕੜਬੰਦ ਤੋਂ ਪੁਕਤ ਕਰਕੇ ਠਵੀਆਂ ਉਡਾਰੀਆਂ ਦੇ ਸਮਰਥ ਬਣਾਇਆ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਦਿਖਾਵੇ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਕੀਤੇ ਕਰਮਾਂ ਜਿਵੇਂ ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਿਚ ਤਿਲਕ ਨਗਾਉਣਾ, ਅਤੇ ਜੋਗੀਆਂ ਵਿਚ ਕੰਨ ਪੜਵਾਏ, ਭਿਛੂਤੀ ਮਲਣੀ ਆਦਿ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚ ਨਮਾਜ਼, ਰੋਜਾ ਰਮਜਾਨ ਦੇ ਵਰਤ ਆਦਿ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਨੈਤਿਕ ਆਧਾਰ ਨਹੀਂ।

ਸਿਖ ਧਰਮ ਬੁਧ ਧਰਮ ਵਾਂਗ ਗੈਰ ਵੈਦਿਕ ਅਤੇ ਗੈਰ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਧਰਮ ਹੈ। ਬੁਧ ਵਾਂਗ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਵੀ ਵੈਦਿਕ ਸੂਰਤੀ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਮੱਧਕਾਲ ਵਿਚ ਜੈਨੀ ਭਿਕਸ਼ੂਆਂ ਨੂੰ ਕਪੜੇ ਪਾਉਣ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਸੀ ਕਿ ਜਦੋਂ ਤਕ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਗਨ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੈ ਉਹ ਮੋਕਸ਼ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨੀਕੇ ਰਹਿਣ ਤੇ ਟਿਪਣੀ ਕੀਤੀ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਅਨੁਸਾਰ ਅਧਿਯਾਤਮਕਤਾ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਅੰਦਰਨੇ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਹੈ। ਕਪੜੇ ਨਾ ਪਹਿਨਕੇ ਸਗੋਂ ਸਰਦੀ ਠਰਮੀਂ ਵਿਚ ਬੇਨੋੜਾ ਕਸ਼ਟ ਦੇਣਾ ਹੈ:

ਬਸਤੁ ਨ ਪਹਿਰੈ। ਅਹਿਨਿਸਿ ਕਹਰੈ।³²

ਜੈਨੀ ਸਾਧੂਆਂ ਦੀ ਰੁਹਿਸਬ ਵਿਚ ਦਿਨਚਸਪੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਉਹ ਉਦਾਸੀ ਵਾਲਾ ਜੀਵਨ ਜੀਉਣ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰਖਦੇ ਸਨ। ਜੈਨੀ ਸਾਧੂ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਮਸਾਣਾਂ ਵਿਚ ਸੈਂਦੇ ਸਨ:

ਰਹੈ ਬੇਬਾਈ ਮੜੀ ਮਸਾਈ।। ਖੰਧੁ ਨ ਜਾਣੈ ਫਿਰਿ ਪਛੁਤਾਈ।³³

ਜੈਠੀ ਭਿਕਸੂਆਂ ਨਈ ਮੰਗ ਕੇ ਖਾਣਾ ਆਵਸ਼ਕ ਹੈ। ਭਿਖਿਆ ਵਿਚ ਉਲ੍ਹੂ ਨੂੰ ਜੋ ਕੁਝ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਉਸੇ ਤੇ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕਿਰਤ ਕਰਨ ਤੇ ਜੋਰ ਦਿਤਾ ਹੈ। ਮੰਗਣ ਕ੍ਰਿਆ ਬਾਰੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਵਿਚਾਰ:

ਲੋਕੁ ਧਿਕਾਰੁ ਕਰੈ ਮੰਗਤ ਜਨ ਮਾਗਤ ਮਾਨੁ ਨ ਪਾਇਆ।³⁴

ਜੈਠ ਧਰਮ ਵੇਦ, ਬ੍ਰਾਹਮਣਾ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਰੋਮ ਜਗ ਦੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅਵਤਾਰਾਂ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀਆਂ ਮੂਰਤੀ ਬਣਾ ਕੇ ਪੂਜਾ ਕਰਨ ਦੀ ਵੀ ਜੈਠ ਧਰਮ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਵੀ ਮੂਰਤੀ ਪੂਜਾ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਦੇ ਸ਼ਰੀਰ ਜਾਂ ਚਿਤਰ ਦੀ ਪੂਜਾ ਨਹੀਂ, ਉਸਦੀ ਬਾਣੀ ਜਾਂ ਉਸਦੇ ਸ਼ਬਦ ਵਨ ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਜਪੁਜੀ ਵਿਚ ਕਥਨ ਹੈ ਕਿ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾ ਅਵਤਾਰ ਧਾਰਣਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਸਦੀ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਬਣਾ ਕੇ ਪੂਜਾ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ:

ਬਾਧਿਆ ਨ ਜਾਇ ਕੀਤਾ ਨ ਹੋਇ।³⁵

ਮੱਧਕਾਲ ਵਿਚ ਲੋਕ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭੇਸ ਵਟਾ ਕੇ ਪੂਜਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। 'ਆਸਾ' ਦੀ ਵਾਰ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਇਕ ਉਦਾਹਰਣ :

ਵਾਇਨਿ ਕੇਲੇ ਨਚਨਿ ਗੁਰ।।

ਪੈਰ ਹਨਾਇਨਿ ਫੇਰਨਿ ਸਿਰ।।

ਉਡਿ ਉਡਿ ਰਾਵਾ ਝਟੈ ਪਾਇ।।

ਵੇਖੇ ਲੋਕੁ ਹਸੈ ਘਰਿ ਜਾਇ।।

ਰੋਟੀਆਂ ਕਾਰਣਿ ਪੁਰਹਿ ਤਾਨ।।

ਆਪੁ ਪਛਾੜਹਿ ਧਰਤੀ ਨਾਨਿ।।
 ਗਾਵਨਿ ਰੋਪਿਆ ਗਾਵਨਿ ਕਾਠ।।
 ਗਾਵਨਿ ਸੀਤਾ ਰਜੇ ਰਾਮ।।
 ਨਿਰਭਉ ਨਿਰੰਕਾਰੁ ਸਚੁ ਨਾਮੁ।।
 ਜਾਕਾ ਕੀਆ ਸਕਲ ਜਹਾਨੁ।।³⁶

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਅਨੁਸਾਰ ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਤੋਂ ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਨਦਰ ਛੱਡਣ ਨਾਲ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ।

ਬੁੱਧਮਤ ਜੈਨ ਮਤ ਵਾਂਗ ਅਨੀਸ਼ਵਰਵਾਦੀ ਨਹੀਂ ਪਰ ਈਸ਼ਵਰ ਦੀ ਹੋਂਦ ਬਾਰੇ ਚੁਪ ਹੈ ਪਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਮੁੱਖ ਧੁਰਾ ਹੈ।

ਬੁਧ ਮਤ ਵਿਚ ਸਨਿਆਸ ਤੇ ਜੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਪਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਕ੍ਰਿਸਤੀਅਨ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ 'ਕ੍ਰਿਸਤੀਅਨ ਮਹਿ ਉਦਾਸ' ਦਾ ਵਿਲੱਖਣ ਸੰਕਲਪ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਸਰੀਰਕ ਕਰਮ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਵੀ ਆਪਣੇ ਮਨ ਵਿਚ ਨਾਮ ਜਪ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਭਗਤੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਦਫਨਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਾੜਨਾ ਅਧਰਮ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਸਾੜਨ ਨੂੰ ਅਧਰਮ ਮੰਨਣ ਦੇ ਖਿਆਲ ਨੂੰ ਵੀ ਇਕ ਤਰਕ ਨਾਲ ਨਿਰਮੂਲ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕਬਰਾਂ ਵਿਚ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਖੁਰਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਸਦੀ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਬਰਤਨ ਬਣਾ ਕੇ ਆਵੇ ਵਿਚ ਸਾੜੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸਰੀਰ ਦੀ ਮਿੱਟੀ ਉਸ ਵਿਚ ਮਿਲੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਮੁਸਲਮਾਨ ਦਾ ਸਰੀਰ ਸੜਨ ਤੋਂ ਬਚ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ:

ਮਿੱਟੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਕੀ ਪੇੜੇ ਪਈ ਰੁਮਿਆਰ।।

ਅੜਿ ਭਾੜੇ ਇਟਾ ਕੀਆ ਜਲਦੀ ਕਰੇ ਪੁਕਾਰ।³⁷

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖ ਜਨਮ ਵੀ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਹੁਕਮ ਨਾਲ ਹੀ ਲੈਣਾ ਹੈ
ਅਤੇ ਮੌਤ ਵੀ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਹੁਕਮ ਨਾਲ ਹੀ ਆਉਂਦੀ ਹੈ:

ਜੰਮਣੁ ਮਰਣੁ ਹੁਕਮੁ ਹੈ ਭਾਉ ਆਵੈ ਜਾਇ॥³⁸

ਬੁੱਧ ਮਤ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਦੀ ਨੇੜ ਨਹੀਂ ਪਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਦਾ
ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਨਾ ਸੰਸਾਰਕ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਪਾਰਨੈਕਿਕ ਦੀ ਕੋਈ ਪ੍ਰਾਪਤੀ
ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ:

ਬਿਨੁ ਸਤਿਗੁਰੁ ਦਿਨੈ ਨ ਪਾਇਓ ਬਿਨੁਸਤਿਗੁਰੁ ਕਿਨੈ ਨ ਪਾਇਆ॥

ਸਤਿਗੁਰੁ ਵਿਚਿ ਆਪੁ ਰਖਿਓਨੁ ਕਰਿ ਪਰਗਟੁ ਆਖਿ ਸੁਣਾਇਆ॥

ਸਤਿਗੁਰੁ ਮਿਲਿਐ ਸਦਾ ਮੁਕਤੁ ਹੈ ਜਿਨਿ ਵਿਚਹੁ ਮੋਹੁ ਚੁਕਾਇਆ॥³⁹

ਕੇਤਮ ਬੁਧ ਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੇ ਯੋਗ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ ਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਬਰਾਬਰੀ
ਦੀ ਵਕਾਲਤ ਕੀਤੀ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਤਾਂ ਯੋਗ ਨੂੰ ਇੰਨਾ ਸਤਿਕਾਰ ਦਿਤਾ ਕਿ ਉਹਨਾਂ
ਅਨੁਸਾਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਪੁਰਖ ਜਾਂ ਨਾਰੀ ਕਿਸੇ ਰੂਪਵਿਚ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ:

ਆਪੇ ਪੁਰਖੁ ਆਪੇ ਹੀ ਨਾਰੀ॥⁴⁰

ਆਪੇ ਨਰੁ ਆਪੇ ਫੁਨਿ ਨਾਰੀ॥⁴¹

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਅਨੁਸਾਰ ਕੋਈ ਉਚਾ ਨੀਵ ਨਹੀਂ ਸਿਰਫ ਇਨਸਾਨ ਦੇ ਕਰਮ
ਉਸ ਨੂੰ ਉਚਾ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਅਨੁਸਾਰ:

ਨਾਨਕ ਉਤਮੁ ਨੀਚੁ ਨ ਕੋਇ॥⁴²

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਕਣ ਕਣ ਵਿਚ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤਾ।

ਮਹਾਤਮਾ ਬੁਧ ਨੇ ਵੀ ਜਾਤ ਪਾਤ ਵਿਰੁੱਧ ਅਵਾਜ਼ ਉਠਾਈ। ਬੁਧ ਸਮੇਂ ਜਾਤ ਪਾਤ
ਦਾ ਕੋਈ ਫਿਰਕਰਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅਤੇ ਇਹ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਸੰਸਾਰੀ ਦੀ ਉਚਤਾ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ

ਨਹੀਂ ਰਖਦੇ ਸਨ। ਬੁਧ ਮਤ ਜੈਨ ਮਤ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਹਿੰਸਾ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰਖਦਾ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦਾ ਅਹਿੰਸਾ ਬਾਰੇ ਵੀ ਵਿਚਾਰ ਵਿਲੱਖਣ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹਿੰਸਾ ਬਾਰੇ ਜੈਨ ਜਾਂ ਬੁਧ ਵਰਗਾ ਹਠ ਧਰਮੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਸੁਭਾਵਿਕ ਕਰਮ ਵਿਚ ਨਿਕੇ ਨਿਕੇ ਜੀਵਾਂ ਦੀ ਹਤਿਆ ਹੁੰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਜੀਵਾਂ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਸਾਹ ਨੌਂਦਿਆਂ, ਖਾਦਿਆਂ ਪੀਂਦਿਆਂ ਹੁੰਦਾ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਜਾਂ ਬਚਾਉਣ ਦੀ ਸਮਰਥਾ ਮਨੁੱਖ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਨੈਤਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਅਹਿੰਸਕ ਹੋਣ ਤੇ ਬਠ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਪਰ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰਨਾ ਹੀ ਚਿੰਨ੍ਹ ਹਿੰਸਕ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਕਿਸੇ ਦਾ ਦਿਲ ਦੁਖਾਣਾ ਵੀ ਹਿੰਸਕ ਕਰਮ ਹੈ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ ਤੇ ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਮੌਧਕਾਲੀਨ ਧਰਮ ਸਾਧਨਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਤ ਕਰਮ ਕਾੰਡਾਂ ਦਾ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਖੰਡਨ ਕਰਕੇ ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਇਕ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ।

ਹਵਾਲੇ ਅਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

1. ਖੁਰਸ਼ੀਦ, ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਨਵੀਆਂ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ, ਪੰ. 23
2. ਉਹੀ, ਪੰ. 33
3. ਵਿ.ਕਿ. ਅਵਾਨਾ ਸੀ ਏਵ, ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਗਿਆਨ ਦੇ ਮੁਢਲੇ ਨਿਯਮ, ਪੰ. 67
4. ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਫਰੈਕ, ਵਿਰੋ ਵਿਕਾਸ ਤੇ ਸਾਹਿਤ, ਪੰ. 50
5. ਵਾਰ ਆਸਾ, ਮਹਨਾ ੧, ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰ. 469
6. ਉਹੀ, ਪੰ. 474
7. ਅਵਨੇਰ ਜੀਸ, ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਸੁਹਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀਆਂ ਬੁਨਿਆਦਾਂ, ਪੰ. 29
8. ਜੀ ਵੀ ਪਲੇਖਾਨੋਵ, ਕਨਾ ਅਤੇ ਸਮਾਜਕ ਜੀਵਨ, ਪੰਨ 36
9. ਪੰਜਾਬੀ ਦੁਨੀਆਂ; ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਅੰਕ (ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ), ਪੰ. 173
10. ਡਾ. ਅਤਰ ਸਿੰਘ, ਦਿਸ਼ਟੀਕੋਣ, ਪੰ. 70
11. ਉਹੀ, ਸਮਦਰਸ਼ਨ, ਪੰ. 49
12. ਵਾਰ ਆਸਾ, ਮਹਨਾ ੧, ਅਸਟਪਦੀਆਂ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰ. 417
13. ਵਾਰ ਆਸਾ, ਮਹਨਾ ੧, ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰ. 471
14. ਵ. ਕੋਨੇ ਐਰ ਮ. ਕੋਵਾਲ ਜੋਨ, ਇਤਿਹਾਸਕ ਕ੍ਰੋੜਿਕਵਾਦ ਸਮਾਜ ਦੇ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਰੂਪ ਰੇਖਾ, ਪੰ. 288
15. ਡਾ. ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ, ਸਾਹਿਤ ਸ਼ਾਸਤਰ, ਪੰ. 35

16. ਵਾਰ ਆਸਾ, ਮਹਨਾ ੧, ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰ. 465
17. ਹਜਾਰੀ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਦਿਵੇਦੀ, ਮਧਕਾਲੀਨ ਧਰਮ ਸਾਧਨਾ, ਪੰ. 10
18. ਉਹੀ, ਪੰ. 22
19. ਉਹੀ, ਪੰ. 68
20. ਉਹੀ, ਪੰ. 284
21. ਵਾਰ ਆਸਾ, ਮਹਨਾ ੧, ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰ. 471
22. ਉਹੀ, ਪੰ. 472
23. ਉਹੀ, ਪੰ. 472
24. ਉਹੀ, ਪੰ. 472
25. ਉਹੀ, ਪੰ. 472
26. ਉਹੀ, ਪੰ. 472-473
27. ਉਹੀ, ਪੰ. 465-466
28. ਰਾਭ ਸੋਰਠਿ, ਮਹਨਾ ੧, ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰ. 637
29. ਵਾਰ ਆਸਾ, ਮਹਨਾ ੧, ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰ. 472
30. ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ, ਵਾਰ ਪਹਿਲੀ
31. ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ, ਮਹਨਾ 3, ਪੰ. 1299
32. ਵਾਰ ਆਸਾ, ਮਹਨਾ ੧, ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰ. 467
33. ਉਹੀ, ਪੰ. 467
34. ਰਾਭ ਰਾਮਕਲੀ, ਮਹਨਾ ੧, ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰ. 878
35. ਜਪੁਜੀ, ਪਉੜੀ 5

36. ਵਾਤ ਆਸਾ, ਮਹਨਾ ੧, ਆਦਿ ਕ੍ਰੰਬ, ਪੰ. 465
37. ਉਹੀ, ਪੰ. 466
38. ਉਹੀ, ਪੰ. 472
39. ਉਹੀ, ਪੰ. 466
40. ਆਦਿ ਕ੍ਰੰਬ, ਪੰ. 1020
41. ਉਹੀ, ਪੰ. 1403
42. ਉਹੀ, ਪੰ. 7

ਅਧਿਆਇ ਦੂਜਾ :

*
*
*
*
*
*
*

ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ ਵਿਚ ਸਮਾਜਕ ਸਥਿਤੀ ਦੀ ਚੇਤਨਾ

- (ੳ) ਮਾਨਵਵਾਦ : ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ
- (ਅ) ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦਾ ਮਾਨਵਵਾਦ
- (ੲ) ਸਮਾਜਕ ਨੈਤਿਕਤਾ ਅਨੈਤਿਕਤਾ
- (ਸ) ਸਮਾਜਕ ਰਸਮਾਂ ਅਤੇ ਵਹਿਮਾਂ ਡਰਮਾਂ ਦਾ ਖੰਡਨ
- (ਹ) ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਸਥਾਨ

ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ ਵਿਚ ਸਮਾਜਕ ਸਥਿਤੀ ਦੀ ਚੇਤਨਾ

(ੳ) ਮਾਨਵਵਾਦ: ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ :

ਮਾਨਵਵਾਦ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜਾਤੀ, ਧਰਮ, ਲਿੰਗ ਆਦਿ ਭੇਦਾਂ ਤੋਂ ਉਪਰ ਉਠ ਕੇ ਮਾਨਵ ਮਾਤਰ ਦੇ ਹਿੱਤ ਦੀ ਕਾਮਨਾ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਸਾਰਿਆਂ ਲਈ ਅਜ਼ਾਦੀ ਤੇ ਨਿਆਂ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮਾਨਵਵਾਦੀ ਮਨੁੱਖ ਵਿਚ ਇਤਨੀ ਹਿੰਮਤ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸੱਚ ਨੂੰ ਸੱਚ ਆਖ ਸਕੇ ਤੇ ਇਨਸਾਫ਼ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰ ਸਕੇ। ਮਾਨਵਵਾਦ ਜਿਹਾ ਕਿ ਸ਼ਬਦ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ, ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸਰਬ ਉਚ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੰਕੀਰਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮੈਕਸਿਮ ਗੋਰਕੀ ਨੇ ਵੀ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਹਸਤੀ ਨੂੰ ਸਰਬ ਉਚ ਮੰਨਿਆ ਹੈ।

ਮੇਰੇ ਗਿਆਨ ਵਿਚ ਕੋਈ ਅਜੇਹੀ ਚੀਜ਼ ਨਹੀਂ ਜੋ ਮਨੁੱਖ
ਨਾਨੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਧੀਆ, ਜ਼ਿਆਦਾ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਅਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾ
ਦਿਲਚਸਪ ਹੋਵੇ। ਉਹੀ ਸਭ ਕੁਝ ਹੈ।¹

ਮਾਨਵਵਾਦ ਇਸ ਜੀਵਨ ਵਿਚਨੀਆਂ ਉਤਮ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਸਹੀ ਘਰ ਮੰਨਦੇ ਹੋਏ ਅਪ੍ਰਕਿਰਤਕ ਤੱਤਾਂ ਦੀ ਬਜਾਏ, ਮਾਨਵੀ ਸਦਭਾਵ ਅਤੇ ਮੇਲਜੋਲ ਨੂੰ ਹੀ ਮਾਨਵ ਸੁਖ ਦੇ ਲਈ ਮਹੱਤਵ ਪੂਰਨ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਅਜ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਮਾਨਵੀ ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਸਾਰੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਮਾਨਵਵਾਦ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਸਵੀਕ੍ਰਿਤੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਜਾ ਚੁੱਕੀ ਹੈ।

ਮਾਨਵਵਾਦ ਆਧੁਨਿਕ ਯੁੱਗ ਦੇ ਸਾਹਿਤਕ ਸੰਕਲਪਾਂ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਕੇਂਦਰ ਬਿੰਦੂ ਮਨੁੱਖੀ ਚੇਤਨਾ ਹੈ। ਮਾਨਵਵਾਦ ਦਾ ਧਰਮ ਨਾਨ ਬਹੁਤ ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਸੰਬੰਧ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਧਰਮ ਦਾ ਮੂਲ ਮੰਤਵ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਇਕ ਅਦਰਸ਼ ਮਾਨਵ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਹਰ ਧਰਮ ਦੇ ਬੁਨਿਆਦੀ

ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਿਚ ਮਾਨਵਵਾਦ ਇਕ ਕੇਂਦਰੀ ਘੰਗ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਰਹੇ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਵਿਚ ਮਾਨਵਵਾਦੀ ਭਾਵਨਾ ਇਸ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਤੌਰ ਨੂੰ ਧਰਮ ਦੇ ਨਜ਼ਰੀਏ ਤੋਂ ਪ੍ਰਤੱਖ ਕਰਨਾ ਨੇੜਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸਾਰਾ ਪਸਾਰਾ ਏਕਤਾ ਵਿਚ ਅਨੇਕਤਾ ਦੇ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਕਵੀ 'ਏਕ ਪਿਤਾ ਏਕਸ ਕੇ ਹਮ ਬਾਰਿਕ' ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਦੇਂਦੇ ਹਨ ਜਾਂ 'ਅਵਨ ਅਨਾਹ ਨੂਰ ਉਪਾਇਆ' ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਜਾਂ 'ਸਭੇ ਸਾਝੀ ਵਾਨ ਦਸਾਇਨ ਕੋਇ ਨ ਦਸੈ ਪਾਇਓ ਜੀਓ' ਤਾਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਮਾਨਵਵਾਦ ਦੀ ਉਚਤਮ ਸਥਿਤੀ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਰਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਮਾਨਵਵਾਦ ਉਹ ਵਾਦ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਮਾਨਵ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰੇ। ਮਾਨਵਵਾਦ ਦਾ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਅਰਥ ਮਨੁੱਖ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਅਸੀਮਿਤ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਨਾ ਹੈ।

ਮਾਨਵਵਾਦ ਦੀਆਂ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਪੱਛਮੀ ਤੇ ਭਾਰਤੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹਨ। ਲੇਕਿਨ ਟੀ.ਐਸ.ਈਲੀਅਟ ਦਾ ਮੌਤ ਇਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਵੱਖਰਾ ਹੈ।

ਮਾਨਵਵਾਦ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਕਿਸੇ ਸਿਧਾਂਤ ਜਾਂ ਅਦਿਨਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੂਰਬੀ ਅਤੇ ਪੱਛਮੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਤੇ ਬੋਧੀ ਨਹੀਂ ਕਈ। ਉਹ ਤਾਂ ਸਾਧਾਰਨ ਗਿਆਨ-ਢੇਧ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅੱਜ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਨੇ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਮਾਨਵਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ

ਦਾ ਕੰਮ ਕਿਸੇ ਸਿਧਾਂਤਕ ਮਤਵਾਦ ਜਾਂ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਮਾਨਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਪਾਦਨ ਵੀ ਨਹੀਂ।²

ਇਨਸਾਈਕਲੋਪੀਡੀਆ ਬ੍ਰਿਟੇਨਿਕਾ ਅਨੁਸਾਰ:

ਮਾਨਵਵਾਦ ਇਕ ਅਜੇਹੀ ਮਨੋਬਿਰਤੀ ਹੈ ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਅਤੇ

ਉਸ ਦੀਆਂ ਯੋਗਤਾਵਾਂ, ਕਾਰਜਾਂ, ਇਛਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸਦਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਮਹੱਤਵ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ।³

ਪਰੰਪਰਿਕ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਅਨੁਸਾਰ :

ਮਾਨਵਵਾਦ ਦਾ ਅਰਥ ਪਰਮਾਰਥਕ ਅਤੇ ਮੱਧਕਾਲੀ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਹੋਰ ਦੁਨਿਆਵੀ ਪੂਰਵ-ਬੰਧਨਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਇਕ ਧਰਮ ਨਿਰਪੇਖ ਬਗ਼ਾਵਤ ਹੈ। ਇਹ ਸਵਰਗ ਤੋਂ ਧਰਤੀ ਵਲ ਅਤੇ ਰੱਬ ਤੋਂ ਇਨਸਾਨ ਵਲ ਇਕ ਮੋੜ ਦਾ ਨਾਂ ਹੈ।⁴

ਮਾਨਵਵਾਦ ਦੀ ਇਕ ਬਿਨਕੂਨ ਸੱਜਰੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਐਰਿਚ ਫ਼ਰਾਸ ਨੇ 'ਸੋਸ਼ਲਿਸਟ ਮਾਨਵਵਾਦ' (1967) ਵਿਚ, ਇਹਨਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਦਿੱਤੀ ਹੈ:

ਅਤਿ ਸਾਧਾਰਣ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ, ਮਾਨਵਵਾਦ ਮਨੁੱਖੀ ਨਸਲ ਦੀ ਇਕਾਈ ਵਿਚ ਤੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਆਪਣੇ ਹਿਦਮ ਦੁਆਰਾ ਸੰਪੂਰਣਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦਾ ਨਾਂ ਹੈ। ਹਰ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਨਵੀਨ ਮਾਨਵਵਾਦ ਨਈਂ ਮਨੁੱਖਤਾ ਨੂੰ ਕਨਾਵੇ ਵਿਚ ਠੇਕਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ: ਇਸ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵ-ਹਿਰੇਸ਼ੀ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਇਸਦਾ ਨਿਕਣਾਜਨਕ ਠਕਤਾ ਹੋਰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ, ਮਨੁੱਖ ਆਪ ਹੀ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਨਾਨ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਕਨਿਆਣ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਕੀਮਤਾਂ ਦੀ ਉੱਨਤੀ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਵੀ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਆਪਣੇ ਯਤਨ ਉੱਤੇ ਨਿਰਫ਼ਰ ਹਨ, ਚਾਹੇ ਇਸ ਯਤਨਵਿਚ ਰੱਬ ਦੀ ਮਿਹਰ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਮਿਲੀ ਹੋਵੇ, ਚਾਹੇ ਨਾ।⁵

ਮਾਨਵਵਾਦ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਬਹੁਤ ਜਟਿਨ ਤੇ ਬਹੁ-ਅਰਥਕ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨਾਨ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਜਿਹੜੀਆਂ ਵੀ ਸਥਾਪਨਾਵਾਂ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਣ, ਉਹ ਵਿਵਾਦ ਰੂਪਤ ਹੋਣ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਬਚ ਸਕਦੀਆਂ। ਅਮਰੀਕੀ ਵਿਦਵਾਨ ਪ੍ਰੋ. ਚੇਨੇ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਮਾਨਵਵਾਦ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਅਰਥ ਹਨ:

ਇਹ ਜੀਵਨ ਦਾ ਵਿਵੇਕ-ਸੰਤੁਲਨ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਿਸਨੂੰ ਆਰੀਠਿਕ ਮਾਨਵਵਾਦੀਆਂ ਨੇ ਸੁਨਾਨੀਆਂ ਵਿਚ ਨੱਭਿਆ। ਇਹ ਕੇਵਲ

ਹਿਉਮੈਨਟੀਜ਼ (ਮਾਨਵ-ਸ਼ਾਸਤਰ) ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।
ਇਹ ਧਾਰਮਿਕਤਾ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਅਤੇ ਰਾਈ ਏਨੀਜ਼ਾਬੈਥ ਜਾਂ ਬੈਜਾਮਿਨ
ਫਰੈਂਕਲਿਨ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪੱਖ ਵਿਚ ਡਹਿਰੀ ਦਿਲਚਸਪੀ
ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸੈਕਸਪੀਅਰ ਜਾਂ ਕੋਟੇ ਦੁਆਰਾ ਰੁਪਮਾਨਿਤ ਸਾਰੇ
ਮਾਨਵੀ ਆਵੇਗਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਅਨੁਕੂਨ ਪ੍ਰਤੀਚੇਸਟਾਦਾ ਭਾਵ ਹੋ ਸਕਦਾ
ਹੈ। ਜਾਂ ਇਹ ਇਕ ਦਰਸ਼ਨ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਕੇਂਦਰ ਮਨੁੱਖ
ਹੈ। ਇਸ ਅੰਤਿਮ ਅਰਥ ਵਿਚ ਮਾਨਵਵਾਦ ਨੂੰ ਸੰਭਵਤਾ ਸਭ ਤੋਂ
ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਹੱਤਵ ਸੋਨੂਵੀ ਸਦੀ ਵਿਚ ਮਿਲਿਆ ਹੈ।⁶

ਭਾਰਤੀ ਚਿੰਤਕ ਡਾ. ਰਾਧਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਨ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਇਹ ਨੈਠਿਕ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਸੁਖੀ
ਬਣਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਡਾ. ਰਾਧਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਨ ਨੇ ਮਾਨਵਵਾਦ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਿੱਤੀ
ਹੈ:

ਮਾਨਵਵਾਦ ਅਮਰਤੱਵ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਇਛਾਵਾਂ ਨੂੰ,
ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਦੀਆਂ ਸੂਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ, ਅਨੈਠਿਕਤਾ ਦੀ ਭੁੱਖ ਅਤੇ
ਪਿਆਸ ਨੂੰ ਨਕਾਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਮਾਨਵਤਾ ਨਈਂ ਅਤਿ
ਸਰੀਰਕ ਕਸ਼ਟ ਸਹਾਰਨ ਅਤੇ ਸੁਹੀਦੀ ਦੇਣ ਨਈਂ ਤਿਆਰ
ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।⁷

ਜਿਥੇ ਡਾ. ਰਾਧਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਨ ਨੇ ਨੈਠਿਕ, ਸਦਾਚਾਰਕ ਨਜ਼ਰੀਏ ਤੋਂ ਮਾਨਵਵਾਦ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ
ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ ਉਥੇ ਡਾ. ਵਜ਼ੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਮਾਨਵਵਾਦ ਬਾਰੇ ਆਪਣੇ
ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟਾਏ ਹਨ।

ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਾਨਵਵਾਦ ਧੁਰਪੀਨ-ਜਾਗ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਚਿੰਤਕਾਂ
ਤੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਦੀ ਦੇਣ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਨਾ ਕੇਵਲ ਸੁਨਾਨੀ
ਫਨਸਫੇ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਵੈਦਿਕ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਛੁਪੀਆਂ ਮਾਨਵ-ਹਿਤੀਸ਼ੀ
ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕੀਤਾ ਸਗੋਂ ਮਾਨਵਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ
ਨਵੀਨ ਸੇਖਾ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਆਤਮ ਬਲ ਵਿਚ ਅਟੁੱਟ

ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਇਸ ਚਿੰਤਨ ਦੀ ਟੇਕ ਹੈ, ਜਿਸਦੇ ਆਧਾਰ ਉਤੇ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਅਤੇ ਭਾਈਚਾਰਕ ਕਲਿਆਣ ਲਈ ਆਪਣੇ ਆਪ ਉਤੇ ਠਿਰਭਰ ਹੈ। ਮਾਨਵਵਾਦ ਦਾ ਬੁਨਿਆਦੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਕੁਦਰਤ ਦੇ ਭੇਦਾਂ ਤੇ ਸੁਹਜਾਂ ਦੀ ਹੁੰਜੀ ਕੇਵਲ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਪਾਸ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉਤੇ ਕਈ ਚਿੰਤਕਾਂ ਨੇ ਮਾਨਵਵਾਦ ਅਤੇ ਈਸ਼ਵਰਵਾਦ ਵਿਚ ਵਿਰੋਧ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਮਨੁੱਖ ਬੁਹਿਮੰਤ ਦਾ ਕੇਂਦਰ-ਬਿੰਦੂ ਮੰਨ ਲਿਆ ਜਾਵੇ ਮਨੁੱਖੀ ਦੇਹਨਾ ਤੋਂ ਉਪਰ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ਵ-ਦੇਹਨਾ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਥਮਿਕ ਅਤੇ ਦੈਵੀ ਹਸਤੀ ਨੂੰ ਕੋਈ ਮੰਨ ਲਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਹ ਕੱਟੜ ਕਿਸਮ ਦਾ ਮਾਨਵਵਾਦ ਹੋਵੇਗਾ, ਇਸਨੂੰ ਈਸ਼ਵਰਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਨ ਤੋਂ ਸੰਕੋਚ ਹੈ। ਰੱਬ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਵਿਚਲੇ ਦਵੰਦ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਪਹਿਲ ਅਤੇ ਦੈਵੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਬਜਾਏ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਬੌਧਿਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਵਿਚ ਅਕੀਦਾ ਇਸ ਮਾਨਵਵਾਦ ਦੇ ਅਨਿਵਾਰੀ ਅੰਗ ਹਨ। ਜਿਥੋਂ ਤਕ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ, ਇਸਦੀ ਮਾਨਵਵਾਦੀ ਸੇਧ ਮਨੁੱਖੀ ਹੋਣੀ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਵਿਚ ਈਸ਼ਵਰ ਦੀ ਭਾਈਵਾਲੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ।⁸

ਮਾਨਵਵਾਦ ਸਮੁੱਚੀ ਮਨੁੱਖਤਾ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਲਾਵੇ ਵਿਚ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਮਾਨਵਵਾਦ ਦੇ ਸਿਕਲਪ ਨੇ ਕੀ ਕੁਝ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਸਮੋਇਆ ਹੈ, ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਡਾ. ਵਜ਼ੀਰ ਸਿੰਘ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:

ਇਸਨੂੰ ਉਹਸਾਰੀਆਂ ਕਮਿਤੀ ਪਰਵਾਨ ਹਨ, ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸੁਖਸੁਆਭਿਕ ਤੇ ਉਸਦੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਹੱਥਾਂ ਨੂੰ ਅਮੀਰੀ ਦੇ ਸਕਦੀਆਂ ਹੋਣ. ਚਾਹੇ ਇਹ ਕਮਿਤੀ ਆਰਥਿਕ ਚੌਧਰ ਦੀਆਂ ਹੋਣ, ਚਾਹੇ ਭਾਈਚਾਰਕ, ਸੁਹਜਾਤਮਕ ਤੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਚੌਧਰ ਦੀਆਂ। ਮਨੁੱਖੀ ਭਲਾਈ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਕਲਾ, ਵਿਗਿਆਨ ਤੇ ਧਰਮ ਸਭ ਸਾਰਥਕ ਹਨ।⁹

ਮਾਨਵਵਾਦ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਨਤਾ ਤੇ ਭਾਈਚਾਰੇ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰੱਖਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਕਲਿਆਣ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਉਦੇਸ਼ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਮਾਨਵਵਾਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੀਮਤਾਂ, ਆਦਰਸ਼ਾਂ, ਤਜਰਬਿਆਂ ਦੀ ਕੋਠ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਮਨੁੱਖਤਾ ਲਈ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੋਣ ਤੇ ਉਸ ਅੰਦਰ ਮਾਨਵੀ ਹੁਣੇ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਕਰਨ। ਇਹ ਮਨੁੱਖੀ ਉਤੋਤੀਆਂ ਨੂੰ ਜਵਾਬ ਦਿੰਦਾ ਹੈ:

ਸਰਬ ਮਨੁੱਖ ਜਾਤੀ, ਇਕ ਹੈ। ਸਭ ਨੇਕੀ ਦੀਆਂ ਫਲਾਂ ਵਿਚ ਇਕੋ ਲਾਭ ਰੰਗ ਦਾ ਖੂਨ ਧੋੜਦਾ ਹੈ। ਰੰਗ ਰੂਪ, ਸ਼ਕਲ, ਨਾਵਾਂ ਭਾਵਾਂ, ਖਾਣ ਪੀਣ, ਪਹਿਨਣ, ਰਸਮਾਂ, ਰਿਵਾਜਾਂ ਦੇ ਅੰਤਰ ਭੂਗੋਲਿਕ ਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਅੰਤਰ ਹਨ। ਇਹ ਕੋਈ ਅੰਤਰ ਨਹੀਂ, ਇਹ ਸੰਨ-ਸੁਵੰਨਤਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਅਸਲੀਅਤ ਉਸਦੇ ਧੁਰ ਅੰਦਰ ਵਸਦੀ ਹੈ। ਸਮੂਹ ਮਨੁੱਖਾਂ ਵਿਚ ਇਕੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦਿਲ ਧੜਕਦਾ ਹੈ। ਰੰਗ, ਰੂਪ, ਨਸਲ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਭਿੰਨਤਾ ਬਾਹਰੀ ਹੈ, ਸਤਹੀ ਹੈ, ਬਨਾਵਟੀ ਹੈ, ਮਨੁੱਖੀ ਏਕਤਾ ਸਰਬ-ਸੂਚ ਹੈ।¹⁰

ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ ਤੇ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਾਨਵਵਾਦ ਇਕ ਜੀਵੰਤ, ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵ-ਵਿਆਪੀ ਵਿਚਾਰ ਧਾਰਾ ਹੈ। ਇਹ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਕਲਿਆਣ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰਖਦਾ ਹੈ।

(ਅ) ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦਾ ਮਾਨਵਵਾਦ :

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੁਵਾਰਾ ਰਚਿਆ ਗਿਆ ਸਾਹਿਤ ਕੇਵਲ ਅਧਿਆਤਮਕਤਾ, ਅਲੌਕਿਕਤਾ ਜਾਂ ਪਾਰਲੌਕਿਕਤਾ ਦਾ ਸਾਹਿਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਬੁਨਿਆਦੀ ਤੌਰ ਤੇ ਭਾਵੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ, ਸਾਧਨਾਂ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਆਦਰਸ਼, ਅਧਿਆਤਮਕ ਹਨ ਪਰ ਜਿਸ ਆਧਾਰ ਉਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਦਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅਨੁਸੰਧਾਨ ਕੀਤਾ ਉਹ ਇਸ ਲੋਕ ਦੇ ਹਨ। ਮਾਨਵੀ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਭ ਤੋਂ ਦੁਰਲਭ ਅਤੇ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਜੀਵ ਨੂੰ ਚੌਫਾਸੀ ਨਖ ਜੂਠਾਂ ਭੇਗਣ ਤੋਂ ਬਾਦ ਮਨੁੱਖੀ ਜਨਮ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਤੇ ਮਾਨਵ ਇਸ ਜਨਮ ਦਾ ਅਸਲ ਮਨੋਰਥ ਭੂਲ ਕੇ

ਵਿਆਰਥ ਵਹਿਮਾ ਭਰਮਾ ਤੇ ਕਰਮ-ਕਾਂਡਾ ਦਾ ਸਿਕਾਰ ਰਹੇ ਇਹ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੂੰ ਮਨਜ਼ੂਰ ਨਹੀਂ। ਕੁਦਰਤ ਦੀ ਇਸ ਅਦੁੱਤੀ ਰਚਨਾ (ਮਨੁੱਖ) ਨੂੰ ਮਾਨਸਿਕ ਅਧਿਆਤਮਕ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਉੱਚੇ ਉਠਾਉਣ ਲਈ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ 'ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ' ਵਿਚ ਮਾਨਵ-ਵਾਦ ਬਾਰੇ ਲੋਕਾਈ ਨੂੰ ਸੁਚੇਤ ਕੀਤਾ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਵਹਿਮਾ ਭਰਮਾ ਦਾਖੰਡਨ ਕਰਨ ਅਤੇ ਲੋਕ ਕਰਮ ਵਿਸ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰੱਖਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਆ:

ਮੰਦਾ ਚੰਗਾ ਆਪਣਾ ਆਪੇਹੀ ਕੀਤਾ ਪਾਵਣਾ।¹¹

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਕੇਵਲ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਸਾਧਕ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਨ ਬਲਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸਾਧਨਾ ਦੇ ਠਾਠ ਠਾਠ ਆਪਣੇ ਕਾਲ ਦੇ ਲੋਕ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ ਅਤੇ ਲੋਕਾਈ ਦੇ ਦੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਆਤਮਾ ਕੁਰਲਾ ਉਠੀ। 'ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ' ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਲੋਕਾਈ ਦੇ ਮਲੇ ਵਿਚੋਂ ਰਾਜਿਆ, ਗੀਤਾਂ, ਰਿਵਾਜਾਂ ਅਤੇ ਕਰਮ-ਕਾਂਡਾ ਦਾ ਭੈ ਉਤਾਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਉਹ ਇਹ ਸਿੱਧ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਹਸਭ ਕੁਝ ਸ਼ਾਸਕ ਵਰਗ ਅਤੇ ਪੁਰੋਹਤ ਵਰਗ ਦੇ ਜਾਲ ਹਨ ਜੋ ਪੇਟ ਭਰਨ ਖਾਤਰ ਕੀਤੇ ਪਾਖੰਡ ਹਨ। ਤਤਕਾਲੀਨ ਰਾਜਿਆ ਬਾਰੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਫੁਰਮਾਇਆ ਹੈ:

(ੳ) ਨਬੁ ਪਾਪੁ ਦੁਇ ਰਜਾ ਮਹਤਾ ਕੂੜੁ ਹੋਆ ਸਿਕਦਾਰੁ॥

ਕਾਮੁ ਨੇਬੁ ਸਦ ਪੁਛਾਐ ਬਹਿ ਬਹਿ ਕਰੇ ਬੀਚਾਰੁ॥

ਅੰਧੀ ਰਯਤਿ ਗਿਆਨ ਵਿਚੂਣੀ ਭਾਹਿ ਡਰੇ ਪੁਰਦਾਰੁ॥¹²

(ਅ) ਕੂੜੁ ਰਜਾ ਕੂੜੁ ਪਰਜਾ ਕੂੜੁ ਸਭੁ ਸੀਸਾਰੁ॥

ਕੂੜੁ ਮੰਡਪ ਕੂੜੁ ਮਾੜੀ ਕੂੜੁ ਬੈਸਣਹਾਰੁ॥¹³

(ੲ) ਮਬੈ ਟਿਕਾ ਤੇ ਤਿ ਧੋਤੀ ਕਖਾਈ॥

ਹਬਿ ਛਗੀ ਜਗਤ ਕਾਸਾਈ॥¹⁴

ਰਾਮ ਨੀਲਾ ਬਾਰੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਹ ਸਾਰਾ ਤਮਾਸ਼ਾ ਆਜੀਵਿਕਾ
ਕਮਾਉਣ ਲਈ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਲੋਕ ਛੋਟ ਭਰਨ ਲਈ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਾਖੰਡ ਰਚ ਕੇ
ਧਨ ਕਮਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਦਰਅਸਲ ਉਹ ਸਮੇਂ ਧਾਰਮਿਕ ਖਾੜੰਬਰ ਆਪਣੀ ਪੂਰੀ ਕਰੂਪਤਾ
ਵਿਚ ਵਿਚਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਾਖੰਡਾਂ ਦੀ ਕਰੜੀ ਨਿੰਦਾ ਕੀਤੀ।

ਵਾਇਨਿ ਚੇਲੇ ਠਚਨਿ ਗੁਰ॥

ਪੈਰ ਹਠਾਇਨਿ ਫੇਰਨਿ ਜਿਰ॥

ਉਡਿ ਉਡਿ ਰਾਵਾ ਝਟੈ ਪਾਇ॥

ਵੇਖੇ ਲੋਕੁ ਹਸੈ ਘਰਿ ਜਾਇ॥

ਰੋਟੀਆ ਕਾਰਣ ਪੁਰਹਿ ਤਾਨ॥

ਆਪੁ ਪਛਾੜਹਿ ਧਰਤੀ ਨਾਲਿ॥¹⁵

ਮਾਨਵਤਾ ਦੇ ਰਸਤੇ ਤੋਂ ਪਰੇ ਲੈ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਆਗੂਆਂ ਨੂੰ ਆਪ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ
ਸਖਤ ਤਾੜਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ:

ਕਾਦੀ ਕੂੜੁ ਬੋਲ ਮਨੁ ਖਾਇ॥ ਬੁਹਮਣ ਠਾਵੈ ਜੀ ਆਘਾਇ॥

ਜੋਗੀ ਜੁਕਤਿ ਨ ਜਾਣੈ ਐਯ॥

ਤੀਠੇ ਉਜਾੜੇ ਕਾ ਬੰਧੁ॥¹⁶

ਮੌਧਕਾਲ ਵਿਚ ਨਾਥ ਜੋਕਤੀ ਆਦਿ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਰੱਬ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ
ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾਚਾਰ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੰਦੇ ਸਨ ਪਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਚੇਤੰਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ
ਕਿਹਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾਚਾਰ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਨੀਯਤ ਰਾਸ ਕਰਨ ਨਾਲ ਸੱਚੇ ਦਾ ਵਪਾਰ ਕਰਕੇ, ਦਸਾਂ
ਨਹੀਆਂ ਦੀ ਕਿਰਤ ਕਰਕੇ ਮਾਇਆ ਵਿਚ ਨਿਰਲੇਪ ਰਹਿ ਕੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਸੋਖੀ ਤਰ੍ਹਾਂ
ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਧਰਮ ਦੀ ਹੋਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਜਨਤਾ ਦੀ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰ ਆਸਵੰਦ ਰਹਿਣ ਦਾ ਸਫਲ ਯਤਨ ਕੀਤਾ। ਤਿਆਗਵਾਦ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਕੇ ਕ੍ਰਿਸਤੀਅਨ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਤਰਜੀਹ ਦਿੱਤੀ। ਸਵੈਮਾਣ, ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਤੇ ਉੱਚੇ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਜਗਾਇਆ।¹⁷

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ 'ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ' ਵਿਚ ਮਨੁੱਖੀ ਆਚਾਰ ਦੀ ਸੁੱਧੀ ਤੇ ਜੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਵਰਣਿਤ ਜੀਵਨ ਸਾਨੂੰ ਉੱਚੇ ਵਲ ਨੂੰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਡਾ. ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ:

ਮਾਨਵੀ ਜੀਵਨ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਦਾ ਇਕ ਪ੍ਰਧਾਨ ਵਿਸ਼ਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮਾਨਵ ਜੀਵਨ ਕੀ ਹੈ? ਉਸਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਧਰਮ ਮਨੋਰਥ ਕੀ ਹੈ? ਅਤੇ ਇਸ ਧਰਮ ਮਨੋਰਥ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਿਵੇਂ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ? ਇਹ ਕੁਝ ਬੁਲਿਆਈ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਤਰ ਵਿਚ ਇਸ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਕ ਆਦਰਸ਼ ਮਾਨਵ ਦੀ ਰੂਪ ਰੇਖਾ ਉਘੜੀ ਚਿਸਦੀ ਹੈ।¹⁸

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰੋਂ ਪਸ਼ੂ ਬਿਰਤੀ ਵਾਲੇ ਤੁਝ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਕੇ ਸੱਚ ਵਰਗੇ ਏਵੀ ਕੁਣਾ ਨੂੰ ਅਪਣਾਏ ਤਾਂ ਹੀ ਅਧਿਆਤਮਵਾਦ ਅਧਾਰਿਤ ਮਾਨਵਵਾਦ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸੰਭਵ ਹੈ।

ਸਚੁ ਸਭਨਾ ਹੋਇ ਦਾਰੂ ਪਾਪ ਕਵੈ ਹੋਇ॥

ਠਾਨਕ ਵਖਾਣੈ ਬੇਨਤੀ ਜਿਨ ਸਚੁ ਪਨੈ ਹੋਇ॥19

ਡਾ. ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ:

ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾਨ ਵਸਤੂ - ਜੁਗਤ ਮਨੁੱਖੀ

ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਤਿੰਨ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਕ੍ਰਮ: ਸੱਚ ਦਾ ਨਿਖੇੜ, ਵਿਜੋਗ।

ਸਿੱਖ ਦੀ ਸੋਝ, ਬੰਧਨ। ਖੁਕਤੀ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ, ਨਾਲ
ਜੁੜੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਗੁਰਬਾਣੀ
ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਹਾਈ ਹੁੰਦਾ
ਹੈ।²⁰

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦਾ ਮਾਨਵਵਾਦ ਸੁਆਰਥ ਦਾ ਵਿਰੋਧੀ ਹੈ। ਇਹ ਸੰਪੂਰਣ ਲੋਕ
ਕਲਿਆਣ ਨਾਲ ਸਬੰਧ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਬਾਰ ਬਾਰ ਦੁਹਰਾ
ਕੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਰਚਾਇਆ:

(ੳ) ਮੰਦਾ ਮੂਲਿ ਨ ਕੀਚਈ ਦੇ ਨੀਕੀ ਨਦਰਿ ਨਿਹਾਲੀਐ॥²¹

(ਅ) ਮੰਨੈ ਤਰੈ ਤਾਰੇ ਗੁਰਸਿਖੁ²²

ਉਸ ਸਮੇਂ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਨੀਚ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਮਾਨਵਤਾ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ
ਹੋਣਤਾ ਦੇ ਭਾਰ ਥਲੇ ਦਬਾ ਹੋਈ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਭਾਰਤੀ ਮਜ਼ਹਬਾਂ ਅਤੇ
ਸੰਪਰਦਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਬੇਜਾਨ ਰਸਮਾਂ, ਬੰਦਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਜਾਤਾਂ ਵਿਚ ਉੱਚ ਨੀਚ ਦੇ ਫਰਕ ਅਤੇ ਈਰਖਾ
ਭਾਵ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਸ਼ਰਥ ਸ਼ੁੱਧਤਾ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਮੋਟਣ ਅਥਵਾ ਘੱਟ ਕਰਨ ਲਈ
ਘਾਟਣਾ ਕੀਤੀ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਜਨ ਸਾਧਾਰਣ ਨੂੰ ਮਾਨਵਤਾ ਦੀ ਇੱਜਤ ਸਮਝਾਣ ਲਈ
‘ਸੰਕਤ ਤੇ ਪੰਗਤ’ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਤੇ ਦਿਸ਼ਵ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਖਾਵਾਜ਼
ਉਠਾਈ:

ਅਰੈ ਜਾਇ ਨ ਜੇਰੁ ਅਰੈ ਜਾਇ ਨਵੈ।

ਜਿਨ੍ਹ ਕੀ ਨੇਖੈ ਪਇ ਪਵੈ ਸੇਈ ਕੇਇ॥²³

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਮਾਨਵਵਾਦ ਨਾਲ ਸਾਰੀ ਮਾਨਵਤਾ ਨੂੰ ਇਕ ਸੂਤਰ ਵਿਚ ਪਰੋਇਆ।
ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਮਾਨਵ ਜੀਵਨ ਦੀ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ:

ਮਾਣਸ ਜਨਮ ਦੁਨੀਭੁ ਗੁਰਮੁਖਿ ਪਾਇਆ।²⁴

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਕਰਮਾਂ ਦੀ ਪਵਿਤਰਤਾ, ਭਾਵਨਾ ਦੀ ਸਚਾਈ, ਈਮਾਨਦਾਰੀ ਅਤੇ ਦੂਜਿਆਂ ਦੀ ਭਲਾਈ ਦੇ ਕਾਰਜਾਂ ਉਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੁਭ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਕੇ ਅਤੇ ਹਉਮੈ, ਤੰਗ ਦਿਲੀ ਅਤੇ ਫੇਕੇ ਕਰਮ ਕਾਂਡਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਕੇ ਹੀ 'ਏਕ ਪਿਤਾ ਏਕਸ ਕੇ ਹਮ ਬਾਰਿਕ' ਤੇ ਸਰਬ ਮਨੁੱਖ ਜਾਤੀ ਨੂੰ ਏਕਤਾ ਦੇ ਸੂਤਰ ਵਿਚ ਪਰੋਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਮਾਨਵ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਯਥਾਰਥਕ ਪੱਧਰ ਤੇ ਕਿਵੇਂ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ? ਡਾ. ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ:

ਮਾਨਵ ਦਾ ਤੌਰ ਆਤਮਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਤਮਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਿਚ ਕੋਈ ਯੰਤਰ ਨਹੀਂ, ਇਲਾ ਕਹਿਣ ਨਾਲ ਮਾਨਵ ਜੀਵਨ ਦੀ ਸਾਰਥਕਤਾ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਮਾਨਵ ਭਾਵੇਂ ਨਿਰਾ ਸਰੀਰ ਨਹੀਂ ਹੈ ਪਰ ਸਰੀਰ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਆਤਮਾ ਕੇਵਲ ਇਕ ਸੰਕਲਪ ਹੀ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਜਾਂ ਇਉਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਤਮਾ ਮਾਨਵ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੈ ਜਦ ਕਿ ਸਰੀਰ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਹੋਰ ਸਾਰੇ ਮਾਨਸਿਕ ਪੱਖ ਇਸਦੀ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ '(Actuality)' ਮਾਨਵ ਜੀਵਨ ਇਸ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਅਤੇ ਸੰਭਾਵਨਾ ਦਾ ਸਪਨਵੇ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਕੇ, ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਨਿੱਘ ਕੇ ਹੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਦੇ ਜਗਤ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ।²⁵

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦਾ ਮਾਨਵਵਾਦ ਕੁਹਾਣੀ ਹੈ। ਇਹ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰੋਂ ਹੰਕਾਰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਹੰਕਾਰ ਨਾਲ ਈਰਖਾ ਭਾਵ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਮਾਨਵ ਵਾਦ ਦੇ ਉਲਟ ਹੈ। ਸੇਵਾ। ਸਤਿ ਸੰਗਤ, ਹਰੀ ਕੀਰਤਨ ਤੇ ਸਿਮਰਨ ਸਾਡੇ ਅੰਦਰੋਂ ਹਉਮੈ ਦੂਰ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦਾ ਮਾਨਵਵਾਦ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਦੇ ਭੇਦ ਮਿਟਾ ਕੇ ਏਕਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਸਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਾਤ ਪਾਤ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਆਪਮਾਨ ਕਰਨਾ ਆਮਾਨਵੀ ਕਰਮ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਇਕ ਹੈ ਉਸਦੀ ਜੋਤ ਹਰ ਪ੍ਰਾਣੀ ਵਿਚ ਵਿਦਮਾਨ ਹੈ ਫਿਰ ਕੋਈ ਉਚਾ ਨੀਵਾ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ?

ਸਚਾ ਸਾਹਿਬ ਏਕ ਤੂੰ ਜਿਨਿ ਸਚੇ ਸਚੁ ਵਰਤਾਇਆ।²⁶

ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਇਸ ਜਨਮ ਵਿਚ ਮਾਨਵਵਾਦੀ ਕਰਮ ਕਰਨੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਈਸ਼ਵਰ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸਦਾ ਹਰਲੋਕ ਵੀ ਸੁਧਰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇ ਮਾਨਵਵਾਦ ਦੀ ਸਰਬਕਾਲੀ ਅਹਿਮੀਅਤ ਹੈ।

ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ ਤੇ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਮਾਨਵਵਾਦੀ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਜਗੀਰਦਾਰੀ ਕਮਿਤਾ ਦੀ ਨਿਖੇਧੀ ਕਰਕੇ ਮਾਨਵਵਾਦੀ ਕਮਿਤਾ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਸਰਬ ਸਭੇ ਧਰਮ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਉਠਾਈ। ਸਮੂਹ ਪ੍ਰਾਣੀ ਪਾਤਰ ਦਾ ਕਲਿਆਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਨੌਕ ਦੇ ਮਨਾ ਵਿਚੋਂ ਰਾਜਿਆਂ ਦੀ ਦਹਿਸ਼ਤ ਅਤੇ ਪੁਰੋਹਤ ਵਰਗ ਦੇ ਕਰਮ ਕਾਂਡ ਦਾ ਭੇ ਉਤਾਰਿਆ।

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਮਾਨਵਵਾਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਦਾ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪੱਖ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਆਪਣੀ ਬਣੀ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਹ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਸਭ ਮਾਨਵ ਵਿਰੋਧੀ ਪੱਖ ਜਿਵੇਂ ਰਾਜੇ, ਹਾਕਮ ਪੰਡਤ, ਪੁਰੋਹਤ, ਮੁੰਡਾ, ਕਾਜੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਖੜੇ ਕੀਤੇ ਸੂਚ ਡਿਟ ਗੀਤਾਂ, ਮਰਿਆਦਾਂ, ਜਾਂ ਆਰੰਭਰ ਸਾਧਾਰਣ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਭੇ ਭੀਤ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਚਲਾਕ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਘੜੀਆਂ ਘਾੜੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਮੂਠ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੁਰੋਹਤ ਵਰਗ ਦੀਆਂ ਸੁਆਰਥ ਹਿਤ ਸਿਰਜਿਤ ਕਿਰਤਾਂ ਹਨ ਤੇ ਸਮੇਂ ਸਥਾਨ ਅਨੁਸਾਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚਾਰ-ਧਾਰਾ ਦੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਪੱਖਇਹ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਘਾੜੀਆਂ ਦੇ ਪਾਖੰਡ ਨੂੰ ਉਘਾੜਿਆ ਅਤੇ ਨੌਕ ਦੇ ਮਨਾ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭੇ ਤੋਂ ਪੁਕਤ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਜੋ ਸੁਤੰਤਰ ਹੋ ਕੇ

ਆਪਣੀ ਰਚਨਾਤਮਕ ਮੁਹਿਤੀਆਂ ਨੂੰ ਵਰਤ ਕੇ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਰ ਸਕਣ।

(ੲ) ਸਮਾਜਕ ਨੈਤਿਕਤਾ ਅਨੈਤਿਕਤਾ :

ਨੈਤਿਕਤਾ ਮਨੁੱਖ ਵਿਚਕਾਰ ਸਦ ਵਿਵਹਾਰ ਦੀ ਮਰਿਆਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰ ਸਮਝਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਕਿਸੇ ਮਨੁੱਖ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਵਿਤਕਰਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਨੈਤਿਕਤਾ ਤੋਂ ਭਾਵ ਮਨੁੱਖ ਨਾਲ ਨਿਮਰਤਾ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਆਉਣਾ ਅਤੇ ਮਨ ਵਿਚ ਦਸ਼ਾ ਭਾਵਨਾ ਰਖਣੀ ਹੈ।

ਨੈਤਿਕਤਾ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਇਖਲਾਕੀ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਵਲੋਂ ਉਸ ਦੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚਲੇ ਭ੍ਰਮ ਵਾਚਕ ਤ੍ਰਿਸਕਾਰਤ ਕਰਮਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਹੋਰ ਵਾਚਕ ਸਨਮਾਨਤ ਕਰਮਾਂ ਨੂੰ ਯੁਕਿਣ ਕਰਨਾ ਹੀ ਨੈਤਿਕਤਾ ਹੈ।

ਨੈਤਿਕਤਾ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਸ਼ਬਦ 'ਨੈਤਿ' ਦਾ ਵਿਕਸਿਤ ਰੂਪ ਹੈ, ਜੋ 'ਨੀ' ਧਾਤੂ ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਹੈ ਇਸ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਅਰਥ ਹਨ ਨੈ ਜਾਣਾ ਜਾਂ ਅਗਵਾਈ ਕਰਨਾ ਅਰਥਾਤ ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਅਗਵਾਈ ਕਰੇ ਜਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਅਦਰਸ਼ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵਲ ਨੈ ਜਾਵੇ ਉਹ ਨੈਤਿਕਤਾ ਖਾਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।²⁷

ਨੈਤਿਕਤਾ ਨਈ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸ਼ਬਦ ਸਦਾਚਾਰ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ ਚੰਗਾ ਅਚਾਰ ਜਾਂ ਨੈਕ ਚਲਣ।²⁸ ਇਸ ਨੂੰ ਚੰਗਿਆਈ ਅਤੇ ਅਦਰਸ਼ ਦਾ ਵਿਗਿਆਨ ਵੀ ਚਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਨੈਤਿਕਤਾ ਬਾਰੇ ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:

(ੳ) ਸਿਖ ਦੇ ਸਦਾਚਾਰ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਨਈ ਚੰਗਿਆਈ ਬੁਰਾਈ,
ਠੀਕ ਤੇ ਗਲਤ ਦੇ ਉਸ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨਾ ਪਵੇਗਾ
ਜਿਹੜਾ ਕੁਝ ਨਾਲਕ ਦੇਵ ਤੇ ਦੂਜੇ ਸਿਖ ਕੁਰੂਆਂ ਦੀਆਂ
ਸਿਖਿਆਵਾਂ ਵਿਚ ਉਪਨਬਧ ਹੈ। ਇਹ ਸਿਧਾਂਤ ਸਿਖ ਦੇ
ਮੁਠ ਕੰਥ 'ਆਇ ਕੰਥ' ਵਿਚ ਸੰਚਿਤ ਹਨ।²⁹

(ਅ) ਸਿਖਾਂ ਦੇ ਸਦਾਚਾਰ ਨੂੰ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖੀ ਆਚਾਰ ਵਿਚ ਕਦਰਾਂ ਦੇ ਉਸ ਸਿਧਾਂਤ ਵਜੋਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜੇ 'ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ' ਵਿਚ ਉਪਲਬਧ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹ ਜੀਵਨ ਅਸੂਲ ਵੀ ਜਿਹੜੇ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਦੇ ਉਲਟ ਨਹੀਂ ਹਨ।³⁰

ਉਝ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸਾਰੀ ਬਾਣੀ ਹੀ ਨੈਤਿਕਤਾ ਹੈ ਪਰ 'ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ' ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਅੰਦਰੂਨੀ ਅਤੇ ਬਾਹਰੀ ਤੌਰ ਤੇ ਸੁਧ ਬਣਾ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ 'ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ' ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਤਮਿਕ ਲੀਦ ਤੋਂ ਜਗਾਉਣ ਦਾ ਇਕ ਸਾਧਨ ਹੈ।³¹

ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ 'ਦੀ ਬੇਲਭ ਆਰੁ ਗਾਡ ਐਡ ਮੈਨ' ਨੂੰ ਪੰਜ ਵਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੈ। ਤੀਸਰੇ ਭਾਗ ਦੀਆਂ 13 ਤੋਂ 20 ਪਉੜੀਆਂ ਸਮਾਜਕ ਗਿਰਾਵਟ ਦੇ ਚਾਰ ਪੜਾਵਾਂ ਵਿਚਲੇ ਸਮਾਨਸ ਸਿਧਾਂਤ ਨਾਲ ਆਰੰਭ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾ ਜਿਹੜੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਸੰਵਾਰੇ ਹੋਏ ਬਾਹਰੀ ਰੂਪ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਣ ਲਈ, ਤਦ ਇਹ ਪਉੜੀਆਂ ਅੰਤਿਮ ਪੜਾ ਵਿਚਲੇ ਵਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੇ ਇਥੇ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧ ਵਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਜਿਹੜੇ ਭਾਵੇਂ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਹੀ ਦਸੇ ਹਨ, ਪਰੰਤੂ ਉਹ ਐਜ ਵੀ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹਨ, ਬਾਸ਼ਰਤੇ ਸਾਰੇ ਕੋਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖਣ ਲਈ ਆਖੀ ਹੋਣ। 20ਵੀਂ ਪਉੜੀ ਵਾਰ ਦੇ ਤੀਸਰੇ ਭਾਗ ਤੇ ਸਿਖਰੀ ਪੱਥਰ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਰਖਦੀ ਹੈ।³²

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਆਮਦ ਹੀ ਉਸ ਸਮੇਂ ਹੋਈ ਜਦੋਂ ਪਾਖੰਡ ਅਤੇ ਭੇਖ ਆਪਣੇ ਪੂਰੇ ਜੋਰ ਤੇ ਸੀ। ਸਮਾਜ ਦੇ ਹਰ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਅਨੈਤਿਕਤਾ ਦਾ ਬੋਲਬਾਲਾ ਸੀ। ਨੇਕੀ ਅਤੇ ਸਦਾਚਾਰ ਕਿਧਰੇ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਉਂਦਾ ਉਸ ਸਮੇਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਨੇਕਾਈ ਨੂੰ ਉੱਚਤਾ ਵੱਲ ਨੇ ਜਾਣ ਲਈ 'ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ' ਰਚੀ।

'ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ' ਵਿਚ ਨੈਤਿਕਤਾ ਅਨੈਤਿਕਤਾ ਦਾ ਮੰਤਵ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਤ ਕਰਮ-ਕਾਂਡਾਂ, ਰਸਮਾਂ-ਰੀਤਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਤਤਕਾਲੀਨ ਨੈਕਾਈ ਗੁਸਤ ਸੀ, ਨੂੰ ਤਿਆਬਣ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿਤਾ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਅਪਨਾਉਣ ਲਈ ਕਿਹਾ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਅਨੁਸਾਰ ਅਨੈਤਿਕ ਜਾਂ ਮੰਦੇ ਕਰਮ ਦੁਖ ਦਾ ਕਾਰਣ ਬਣਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਉਲਟ ਨੈਤਿਕਤਾ ਖੰਧਨ ਤੋਂ ਪੁਕਤ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਤਤਕਾਲੀਨ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਲੋਕ ਭੌਤਿਕ ਤੇ ਪਦਾਰਥਕ ਲੋੜਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਨੈਤਿਕ ਠਗਮ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਗੁਰੂ ਅਤੇ ਚੇਲੇ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਮਖੌਨ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਗਏ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਅਜਿਹੇ ਪਾਖੰਡੀ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਅਨੈਤਿਕ ਕੰਮਾਂ ਦੀ 'ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ' ਵਿਚ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਸੂਬਦਾਂ ਵਿਚ ਨਿੰਦਾ ਕੀਤੀ ਹੈ:

ਵਾਇਨਿ ਚੇਲੇ ਨਚਨਿ ਗੁਰ॥

ਪੈਰ ਹਨਾਇਨਿ ਫੇਰਨਿ ਸਿਰ॥

ਉਡਿ ਉਡਿ ਰਾਵਾ ਝਾਟੈ ਪਾਇ॥

ਵੇਖੈ ਲੋਹੁ ਹਸੈ ਘਰਿ ਜਾਇ॥

ਰੋਟੀਆਂ ਕਾਰਣਿ ਪੁਰਹਿ ਤਾਨ॥

ਅਧੁ ਪਛਾੜਹਿ ਧਰਤੀ ਨਾਨਿ॥³³

ਉਸ ਸਮੇਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਰੋਟੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਬੜੇ ਪਾਖੰਡਾਂ ਅਤੇ ਕਪਟਾਂ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈਣਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਰਾਸ-ਧਾਗੀਏ ਰਾਸਾਂ ਪਾਉਂਦੇ ਬਜ਼ਾਰ ਵਿਚ ਤਮਾਸ਼ਾ ਦਿਖਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਰਜੇ ਰਈਆਂ ਦੇ ਸਵਾਗ ਭਰਦੇ ਤੇ ਮੂੰਹੋਂ ਗੁੜ੍ਹ ਗਿਆਨ ਦੀਆਂ ਛੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਸਨ:

ਬਜਾਰੀ ਬਜਾਰ ਮਹਿ
 ਆਇ ਕਢਹਿ ਬਜਾਰ॥
 ਗਵਹਿ ਰਾਜੇ ਰਾਣੀਆ
 ਬੇਨਹਿ ਆਨ ਪਤਾਨ॥³⁴

ਉਸ ਸਮੇਂ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨ ਤੇ ਸਿੱਖਣੇ ਅੰਦਰੋਂ ਮਨਾਂਨ ਤੇ ਬਾਹਰੋਂ
 ਕੁਲੀਠ ਜਾਪਦੇ ਸਨ। ਹੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ 'ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ' ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦੀ ਅਨੋਚਿਕਤਾ
 ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਗਟਾਈ ਹੈ:

ਮਛੇ ਟਿਕਾ ਏੜਿ ਧੋਤੀ ਕਖਾਈ॥
 ਹਥਿ ਛੁਰੀ ਜਗਤ ਕਾਸਾਈ॥³⁵

ਹੁਰੂ ਸਾਂ ਹਬ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਪਾਖੰਡਾਂ ਨੂੰ ਛੇੜ ਕੇ ਸੁਭਾਤਾ
 ਰੂਪੀ ਨੈਤਿਕ ਫੁਣ ਨੂੰ ਅਪਨਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਹੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸੰਭਵ ਹੈ:

ਛੇਡੀਏ ਪਾਖੰਡਾ॥ ਨਾਮਿ ਨਇਐ ਜਾਹਿ ਤਰੀਦਾ॥³⁶

ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਫੁਣ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਕੇ ਸੱਚ ਨੂੰ ਅਪਨਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਫੁਣ ਦਾ ਬੇਨਬਾਨਾ
 ਵਕਤੀ ਹੈ ਓੜਕ ਸੱਚ ਦੀ ਹੀ ਜਿਤ ਹੋਣੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਸੱਚਾ ਸੁੱਚਾ ਮਨੁੱਖ
 ਹੀ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਦਰ ਤੇ ਪ੍ਰਵਾਨ ਹੈ:

ਉਥੈ ਸਚੇ ਹੀ ਸਚਿ ਨਿਬੜੈ ਜੁਣਿ ਵਖਿ ਕਢੈ ਜਜਮਾਨਿਆ॥³⁷

ਤਤਕਾਲੀਨ ਸਮਾਜ ਹਉਮੈ ਵਿਚ ਜਕੜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਹਉਮੈ ਤੋਂ ਭਾਵ ਮੈਂ
 ਹਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ। ਸੰਸਾਰਕ ਪੁਰਖਾਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਕਾਰਜ ਅਹੰਕਾਰ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਕਰਦੇ ਹਨ।
 ਜਨਮ-ਮਰਣ, ਲੈਣ-ਦੇਣ, ਨਾਭ ਹਾਨੀ, ਸੱਚ-ਫੁਠ, ਪਾਪ-ਪੁੰਠ, ਠਰਕ ਸੁਖ-ਸੁਖ-ਰੋਣਾ,

54-1089

ਪਵਿਤਰਤਾ-ਅਪਵਿਤਰਤਾ, ਜਾਤ-ਪਾਤ, ਗਿਆਨ-ਅਗਿਆਨ, ਬੰਧਨ-ਮੋਖ ਆਦਿ ਸਭ ਹਉਮੈ
 ਰਾਹੀਂ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ 'ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ' ਵਿਚ ਇਸਦਾ ਸੁੰਦਰ ਚਿਤਰ ਦਰਸਾਇਆ
 ਹੈ :

ਹਉ ਵਿਚਿ ਘਾਇਆ ਹਉ ਵਿਚਿ ਗਇਆ ॥

ਹਉ ਵਿਚਿ ਜੰਮਿਆ ਹਉ ਵਿਚਿ ਮੁਆ ॥

ਹਉ ਵਿਚਿ ਦਿਤਾ ਹਉ ਵਿਚਿ ਨਇਆ ॥

ਹਉ ਵਿਚਿ ਖਟਿਆ ਹਉ ਵਿਚਿ ਗਇਆ ॥

ਹਉ ਵਿਚਿ ਸਚਿਆਰੂ ਫੜਿਆਰੂ ॥

ਹਉ ਵਿਚਿ ਪਾਪ ਪੁੰਨ ਵੀਚਾਰੂ ॥

ਹਉ ਵਿਚਿ ਨਰਕਿ ਸੁਰਕਿ ਆਵਤਾਰੂ ॥

ਹਉ ਵਿਚਿ ਹਸੈਹਉ ਵਿਚਿ ਰੋਵੈ ॥

ਹਉ ਵਿਚਿ ਭਗੀਐ ਹਉ ਵਿਚਿ ਧੋਵੈ ॥

ਹਉ ਵਿਚਿ ਜਾਤੀ ਜਿਠਸੀ ਖੋਵੈ ॥

ਹਉ ਵਿਚਿ ਮੂਰਖੁ ਹਉ ਵਿਚਿ ਸਿਆਣਾ ॥

ਮੋਖ ਖੁਕਤਿ ਕੀ ਸਾਰ ਨ ਜਾਣਾ ॥

ਹਉ ਵਿਚਿ ਮਾਇਆ ਹਉ ਵਿਚਿ ਛਾਇਆ ॥

ਹਉਮੈ ਕਰਿ ਕਰਿ ਜੰਤ ਉਪਾਇਆ ॥

ਹਉਮੈ ਬੁਝੈ ਤਾ ਦਰੁ ਸੁਝੈ ॥

ਗਿਆਨ ਵਿਛੂਣਾ ਕਥਿ ਕਥਿ ਨੁਝੈ ॥

ਨਾਨਕ ਗੁਕਮੀ ਨਿਖੀਐ ਨੇਖੁ ॥

ਜੇਹਾ ਵੇਖਹਿ ਤੇਹਾ ਵੇਖੁ ॥³⁸

ਇਸ ਨਈਂ ਫੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਹਉਮੈ ਨੂੰ ਵੱਡਾ ਰੋਗ ਸਮਝਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ
ਇਸ ਹਉਮੈ ਨੂੰ ਫੁਰੂ ਸ਼ਬਦ ਦੁਆਰਾ ਦੂਰ ਕਰਨ ਦਾ ਰਾਹ ਵੀ ਦੱਸਦੇ ਹਨ:

ਕਿਰਪਾ ਕਰੇ ਜੇ ਆਪਣੀ ਤਾਂ ਫੁਰੂ ਕਾ ਸਬਦੁ ਕਮਾਹਿ॥

ਨਾਨਕੁ ਕਹੈ ਸੁਣਹੁ ਜਨਮੁ ਇਤੁ ਸੰਜਮਿ ਦੁਖ ਜਾਹਿ॥³⁹

ਵਿਦਿਆ ਸੰਬੰਧੀ ਅਹੰਕਾਰ ਦਾ ਸੁੰਦਰ ਚਿਤਰ ਇਸ ਵਾਰ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ
ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ:

ਪੜਿ ਪੜਿ ਗਠੀ ਨਦੀਅਹਿ ਪੜਿ ਪੜਿ ਭਗੀਅਹਿ ਸਾਖ॥

ਪੜਿ ਪੜਿ ਬੇੜੀ ਪਾਈਐ ਪੜਿ ਪੜਿ ਗਠੀਅਹਿ ਖਾਤ॥

ਪੜੀਅਹਿ ਜੇਤੇ ਬਰਸ-ਬਰਸ ਪੜੀਅਹਿ ਜੇ ਤੇ ਮਾਸ॥

ਪੜੀਐ ਜੇਤੀ ਆਰਜਾ ਪੜੀਅਹਿ ਜੇਤੇ ਸਾਸ॥

ਨਾਨਕੁ ਨੇਖੈ ਇਕੁ ਗਲੁ ਹੋਰੁ ਹਉਮੈ ਝਖਣਾ ਝਾਖ॥⁴⁰

ਸੰਤਿਖ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਪੂਰਨ ਨੈਤਿਕ ਗੁਣ ਹੈ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਮਨੁੱਖ
ਅਨੈਤਿਕ ਕੰਮਾਂ ਤੋਂ ਬਚ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਆਪ ਸੰਤਿਖੀਬਣ ਕੇ ਦੂਸਰਿਆਂ ਦਾ ਭਲਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ
ਮਨੁੱਖ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਦਰਗਾਹ ਵਿਚ ਮਾਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅਤੇ ਸੰਤਿਖੀ ਪੁਰਖ ਹੀ ਪਰਮਾਤਮਾ
ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਫੁਰੂ ਸਾਹਿਬ
ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ:

ਸੇਵ ਕੀਤੀ ਸੰਤਿਖੀਈ ਜਿਨੀ ਸਚੇ ਸਚੁ ਧਿਆਇਆ॥

ਉਨੀ ਮੰਦੇ ਪੰਡੁ ਨ ਰਖਿਓ ਕਰਿ ਸੁਕਿਤੁ ਧਰਮੁ ਕਮਾਇਆ॥

ਉਨੀ ਦੁਨੀਆ ਤੇੜੇ ਬੰਧਨਾ ਬੰਠ ਪਈ ਬੇੜਾ ਖਾਇਆ॥

ਤੂੰ ਬਖਸੀਸੀ ਅਗਨਾ ਨਿਤ ਦੇਵਹਿ ਚੜਹਿ ਸਵਾਇਆ॥

ਵਡਿਆਈ ਵਡਾ ਪਾਇਆ॥⁴¹

ਨਿਮਰਤਾ ਅਤੇ ਮਿਠਾ ਬੋਲਣਾ ਮਨੁੱਖੀ ਆਚਰਣ ਦਾ ਅਨੰਕਾਰ ਹੈ। ਜਿਸ ਮਨੁੱਖ ਵਿਚ ਨਿਮਰਤਾ ਨਹੀਂ, ਉਹ ਮਨੁੱਖ ਕਹਾਉਣ ਦਾ ਹੱਕਦਾਰ ਨਹੀਂ ਪਰ ਨਿਮਰਤਾ ਵਿਖਾਵੇ ਦੀ ਨਹੀਂ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਜਿਵੇਂ ਹਿਰਨ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਵਾਲਾ ਸ਼ਿਕਾਰੀ ਝੁਕ ਕੇ ਧਰਤੀ ਤੇ ਲਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। 'ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ' ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਸਿਮਿਲ ਰੁਖ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਰਾਹੀਂ ਹੰਕਾਰੀ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਨੱਠ ਦੱਸ ਕੇ ਮਿੱਠਤ ਨੂੰ ਸਭ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਨਿਰੋੜ ਦੱਸਿਆ ਹੈ:

ਸਿਮਿਲ ਰੁਖੁ ਸਰਾਇਰਾ ਅਤਿ ਦੀਰਘ ਅਤਿ ਮੁਚੁ॥

ਉਇ ਜਿ ਆਵਹਿ ਆਸ ਕਰਿ ਜਾਹਿ ਨਿਰਾਸੈ ਕਿਤੁ॥

ਫਲ ਫਿਕੇ ਫੁਲ ਬਕ ਬਕੇ ਕੰਮ ਨ ਆਵਹਿ ਪਤ ॥

ਮਿਠਤੁ ਨੀਵੀਂ ਨਾਨਕਾ ਗੁਣ ਚੰਗਿਆਈਆ ਤਤੁ॥

ਸਭੁ ਕੇ ਨਿਵੈ ਆਪ ਕਉ ਪਾ ਕਉ ਨਿਵੈ ਨ ਕੇਇ॥

ਧਰਿ ਤਰਾਸੁ ਤੋਲੀਐ ਨਿਵੈ ਸੁ ਗਉਰਾ ਹੋਇ॥

ਅਪਰਾਧੀ ਚੂਣਾ ਨਿਵੈ ਜੇ ਹੰਤਾਮਿਰਗਾਹਿ॥

ਸੀਸਿ ਨਿਵਾਇਐ ਕਿਆ ਥੀਐ ਜਾ ਰਿਦੈ ਕੁਸਧੇ ਜਾਹਿ॥⁴²

ਗੁਰਮੁਖ ਹਮੇਸ਼ਾ ਮਿਠਾ ਬੋਲਦੇ ਹਨ। ਫਿਕਾ ਬੋਲਣਾ ਅਨੰਤਿਕ ਕਰਮ ਹੈ। ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਫਿਕਾ ਬੋਲਣ ਵਾਲੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਦਰਗਾਹ ਵਿਚ ਵੀ ਥਾਂ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ। ਜੇ ਮਨੁੱਖ ਗੁਰੂ ਦੇ ਸੰਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਅਮਲੀ ਰੂਪ ਦੇ ਨਵੇਂ ਤਾਂ ਉਸਦਾ ਜੀਵਨ ਮਿਠਾਸ ਭਰਿਆ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਉਸਦੇ ਅੰਗ ਸੰਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਫਿਕਾ ਬੋਲਣ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਇਸ ਵਾਰ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਫੁਰਮਾਇਆ ਹੈ:

ਨਾਨਕ ਫਿਕੇ ਬੋਲੀਐ ਤਨੁ ਮਨੁ ਫਿਕਾ ਹੋਇ॥

ਫਿਕੇ ਫਿਕਾ ਸਦੀਐ ਫਿਕੇ ਫਿਕੀ ਸੋਇ॥

ਫਿਕਾ ਦਰਗਾਹ ਸਟੀਐ ਮੁਹਿ ਬੁਕਾ ਫਿਕੇ ਪਾਇ॥

ਫਿਕਾ ਮੂਰਖੁ ਆਖੀਐ ਪਾਣਾ ਲਹੀ ਸਜਾਇ॥⁴³

ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਹਾਜਰ ਨਾਜਰ ਜ਼ਾਣ ਕੇ ਨੇਕ ਕੰਮ ਕਰਨੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਜਦ ਤਕ ਸਮਾਜ ਦੇ ਨੈਤਿਕ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਸੁਧਾਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਤਦ ਤਕ ਮਨੁੱਖ ਕਿਸੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਕਾਮਯਾਬੀ ਹਾਸਲ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਮਾਨਵਵਾਦੀ ਕਰਮ ਕਰਕੇ ਬੁਰਾਈਆਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਕੇ ਸਮਾਜਕ ਨੈਤਿਕਤਾ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸੱਚ ਠਾਠੇ ਸੱਚ ਦੀ ਰਹਿਣੀ ਨੂੰ ਉਤਮ ਦੱਸਿਆ ਹੈ:

ਸਚਗੁ ਉਰੈ ਸਭ ਕੇ ਉਪਰ ਸਚ ਆਚਾਰੁ।।⁴⁴

ਨੈਤਿਕਤਾ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਤਨ ਮਨ ਸੁਧੀ ਦੁਆਰਾ ਸੱਚ ਵਿਵਹਾਰ ਤੇ ਕੇਂਦਰਿਤ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਨਿੱਜੀ, ਪਰਵਾਰਿਕ, ਸਮਾਜਕ, ਸਾਮੂਹਿਕ ਜੀਵਨ ਵਿਕਾਸ ਵਲ ਤੋਰਦੀ ਹੈ। ਨੈਤਿਕ ਨਿਯਮ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਸਵੈ-ਮੁਕੰਮਲ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸਵੈ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ, ਸਵੈ-ਸੁਧੀ, ਸਵੈ ਸੰਜਮ, ਸਵੈ-ਉਨਤੀ ਵਲ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਮਨੁੱਖ ਮਾਨਵ ਕਮਿਤਾ ਪ੍ਰਤੀ ਜਾਗਰੂਕ ਹੋ ਕੇ ਮਾਨਵ ਕਮਿਤਾ ਆਪਣਾਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸੇ ਸਦਕਾ ਵਿਵਹਾਰ ਵਿਚ ਚੰਗੇ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਝ ਚੰਗੇ ਟੁਕੜੇ ਟੁਕੜੇ ਟੁਕੜੇ, ਦੁਖ ਖ਼ੁਸ਼ਟਾਚਾਰ ਤੇ ਭੇਖੀ ਜੀਵਨ ਦਾਖ਼ਾਤਮਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਪਿਆਰ, ਸੰਜਮ, ਅਹਿੰਸਾ, ਸਚਿਨਸ੍ਰੀਨਤਾ ਤੇ ਪਿਆਰ ਦਾ ਸਬਕ ਸਿਖਦਾ ਹੈ। ਨੈਤਿਕਤਾ ਨੂੰ ਅਮਲੀ ਤੌਰ ਤੇ ਆਪਣਾ ਕੇ ਹੀ ਸਮਾਜਕ ਨੈਤਿਕਤਾ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਨਿੱਜੀ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਨੈਤਿਕਤਾ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਕੇ ਸਮੂਹਿਕ ਨੈਤਿਕਤਾ ਵੱਲ ਕਿਵੇਂ ਵਧਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ? ਨਿੱਜੀ ਕਨਿਆਣ ਤੇ ਸਮੂਹਿਕ ਕਨਿਆਣ ਵੱਲ ਕਿਵੇਂ ਵਧਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਵਜ਼ੀਰ ਸਿੰਘ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:

ਵਿਆਕਤੀ ਨਈਂ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦਾ ਇਕ ਕੀਰਤੀ ਸੁਨੇਹਾ ਇਹ ਹੈ
ਕਿ ਹੋਰਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸੁਝ ਬੁਝ ਅਨੁਸਾਰ ਜਿਉਣ ਦੇਣਾ ਉਸਦੇ
ਆਪਣੇ ਹਿੱਤ ਵਿਚ ਹੈ, ਜਿਸ ਜੀਵਨ ਜਾਚ ਵਿਚ ਸਾਥੀਆਂ ਦੀ
ਭਠਾਈ ਤੇ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਪਹਿਨੀ ਥਾਂ ਉਤੇ ਹਨ, ਉਹ ਨਰੋਈ

ਤੇ ਪ੍ਰਸੰਨ ਜੀਵਨ-ਜਾਚ ਹੈ । ਵਰਤਮਾਨ ਕੌਮੀ ਤੇ ਕੌਮਾਂਤਰੀ
ਜੀਵਨ ਖੇਹਾ-ਖੇਹੀ, ਸੰਕਟ ਅਤੇ ਨੜਾਈ ਦੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ
ਬੇਸ਼ੁੱਕ ਮਨੁੱਖਤਾ ਨਈਂ ਖਤਰੇ ਅਤੇ ਤੇਖਲੇ ਉਤਪੰਨ ਕਰਦੇ ਹਨ,
ਪਰ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਨੈਤਿਕ ਸੁਝ-ਆਇਪ ਉਨੀ ਹੀ ਦਲੇਰੀ ਠਾਠ
ਇਸ ਵੰਗਾਰ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਪੈਦਾ ਕਰ ਲੈਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ
ਉਂਜਲੇ ਭਵਿੱਖ ਦੀ ਖਾਸ ਫੇਰ ਨਿਸ਼ਚ ਪੈਂਦੀ ਹੈ।⁴⁵

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਆਠਸਾਰ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਨੈਤਿਕ ਕਰਮ ਕਰਨੇ ਹਨ, ਨੇਕ ਰਾਹਾਂ ਤੇ
ਚਲਣਾ ਹੈ:

ਮੰਦਚੀਰਾ ਆਪਣਾ ਆਪੇ ਹੀ ਕੀਤਾ ਪਾਣਣਾ।।⁴⁶

ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸਦਾਚਾਰਕ ਆਧਾਰ ਤੇ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਨਈਂ ਚਿਰਦੇ
ਸੱਚ ਵਾਲੀ ਅਵਸਥਾ ਦੀ ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ ਵੀਚ ਵਧੇਰੇ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।
ਉਪਰੋਂ ਮਿੱਟੇ, ਦਲਾਕੀ ਭਰੇ ਸ਼ਬਦ ਅਤੇ ਅੰਦਰੋਂ ਕੂੜ ਅਤੇ ਕੂੜ ਦੁਆਲੇ ਲਪੇਟਿਆ ਸੱਚ ਸੱਚ
ਨਹੀਂ ਪਾਖੰਡ ਹੈ। ਸੱਚ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਇਸ ਵਾਰ ਵਿਚ ਸਪਸ਼ਟ
ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ:

ਸਚੁ ਤਾ ਪਰੁ ਜਾਈਐ ਜਾ ਰਿਦੈ ਸਚਾ ਹੋਇ।।

ਕੂੜ ਕੀ ਮਠੁ ਉਤਰੈ ਤਨੁ ਕਰੇ ਹਛਾ ਹੋਇ।।

ਸਚੁ ਤਾ ਪਰੁ ਜਾਈਐ ਜਾ ਸਚਿ ਧਰੈ ਪਿਆਰੁ।।

ਨਾਉ ਸੁਣਿ ਮਠੁ ਰਚਸੀਐ ਤਾ ਪਾਏ ਸੇਖ ਦੁਆਰੁ।।

ਸਚੁ ਤਾ ਪਰੁ ਜਾਈਐ ਜਾ ਜੁਲਾਤਿ ਜਾਏ ਜੀਉ।।

ਧਰਤਿ ਕਾਇਆ ਸਾਧਿ ਕੈ ਵਿਚਿ ਦੇਇ ਕਰਤਾ ਬੀਉ।।

ਸਚੁ ਤਾ ਪਰੁ ਜਾਈਐ ਜਾ ਸਿਖ ਸਜੀ ਨੋਇ।।

ਦਇਆ ਜਾਣੇ ਜੀਅ ਕੀ ਕਿਛੁ ਪੁੰਨ ਦਾਨੁ ਕਰੇਇ।।

ਸਚੁ ਤਾ ਪਰੁ ਜਾਣੀਐ ਜਾ ਆਤਮ ਤੀਰਥਿ ਕਰੇ ਨਿਵਾਸੁ।।

ਸਤਿਗੁਰੂ ਨੇ ਪੁਛਿ ਕੈ ਬਹਿ ਰਹੈ ਕਰੇ ਨਿਵਾਸੁ।।

ਸਚ ਸਭਨਾ ਹੋਇ ਦਾਰੂ ਪਾਪ ਕਛੈ ਧੋਇ।।

ਨਾਨਕੁ ਵਖਾਣੈ ਬੇਠਤੀ ਜਿਨ ਸਚੁ ਪਨੈ ਹੋਇ।।⁴⁷

'ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ' ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਨੈਤਿਕ ਕਰਮ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਦੂਸਰਿਆਂ ਨਾਲ ਚੰਗਾ ਵਿਵਹਾਰ ਕਰਨਾ ਹੁਣ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਬੁਰਾ ਫੁਲਾ ਕਹਿਣਾ ਤੇ ਮੁਰਖਾਂ ਨਾਲ ਝਗੜਾ ਖੜਾ ਕਰਨਾ ਗਿਆਲੀ ਜਾਂ ਅਕਲਮੰਦ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਨਹੀਂ:

ਜਾ ਰਹਿਣਾ ਨਾਹੀ ਜੰਗਿ ਤਾ ਕਾਇਤੁ ਗਾਰਬਿ ਹੰਜੀਐ।।

ਮੰਦਾ ਕਿਸੈਨ ਆਖੀਐ ਪਾੜੁ ਅਖਰੁ ਏਹੈ ਬੁਝੀਐ।।

ਮੁਰਖੇ ਨਾਲਿ ਨ ਸੁਝੀਐ।।⁴⁸

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਨਸਾਨ ਨੂੰ ਇਸ ਸਮਾਜ ਵਿਚਲੀਆਂ ਝੂਠੀਆਂ ਕੀਮਤਾਂ ਤੋਂ ਨਿਰਲੇਖ ਰਹਿਣ ਅਤੇ ਚੰਗੇ ਹੁਣ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਝੂਠੀਆਂ ਵਡਿਆਈਆਂ ਝੂਠਾ ਇਜ਼ਤ ਮਾਣ, ਕਾਮ-ਕ੍ਰੋਧ, ਟੈਫ-ਮੋਹ, ਹੰਕਾਰ ਅਥਵਾ ਹਉਮੈ ਆਦਿ ਅਨੈਤਿਕ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਕੇ ਨੈਤਿਕ ਗੁਣਾਂ ਨਿਮਰਤਾ ਹਨੀਮੀ, ਸੇਵਾ, ਸਤਿਕ, ਪਿਆਰ, ਦਇਆ, ਸੌਚ ਆਦਿ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਅਪਨਾਉਣ ਦੀ ਸਿਖਿਆ ਦਿਤੀ ਹੈ। ਝੂਠਾ ਮਾਣ ਇਥੇ ਹੀ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਚੰਗੇ ਕਰਮ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਮਾਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮੰਦੇ ਕੰਮ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਸਜਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। 'ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ' ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਫੁਰਮਾਉਂਦੇ ਹਨ:

ਆਪੀ ਨੂੰ ਭੇਗ ਭੇਗਿ ਕੈ ਹੋਇ ਭਸਮਝਿ ਫੁਊਰੁ ਸਿਧਾਇਆ।।

ਵਡਾ ਹੋਆ ਝੂਠੀਦਾਰੁ ਗੀਨ ਸੰਗਨੁ ਘਤਿ ਚਨਾਇਆ।।

ਘਰੇ ਕਰਣੀ ਕਾਰਤਿ ਵਾਚੀਐ ਬਹਿ ਲੇਖਾ ਕਰਿ ਸਮਝਾਇ॥੪੯॥

ਬਾਉ ਨ ਹੋਵੀ ਪਉਦੀਈ ਹੁਇ ਸੁਣੀਐ ਕਿਆ ਕੁਆਇਆ॥

ਮਨਿ ਅੰਧੇ ਜਨਮੁ ਗਵਾਇਆ॥^{੪੯}

ਇਸ ਵਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਨੈਤਿਕ ਕਰਮ ਕਰਨੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ ਇਹ ਸੰਸਾਰ ਨਾਸ਼ਮਾਨ ਹੈ ਇਥੇ ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਹਮੇਸ਼ਾ ਨਹੀਂ ਰਹਿਣਾ ਇਸ ਨਈਂ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਇਸ ਵਿਚ ਵਸਦੇ ਪੁਣੀਐ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ:

ਕੁਝ ਰਾਜਾ ਕੁਝ ਪਰਜਾ ਕੁਝ ਸਭ ਸੰਸਾਰ॥

ਕੁਝ ਮੰਡਪ ਕੁਝ ਮਾੜੀ ਕੁਝ ਖੈਸਣਹਾਰ॥⁵⁰

ਕੁਝ ਨਾਨਕ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸਭ ਜੀਵ ਉਤੇ ਦਇਆ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਸਚੀ ਸੁੱਚੀ ਕਿਰਤ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਪੁੰਨ-ਦਾਨ ਕਰਨ ਦੀ ਵੀ ਨੋਕ ਹੈ:

ਦਇਆ ਜਾਣੈ ਜੀਅ ਕੀ

ਕਿਛੁ ਪੁੰਨ ਦਾਨ ਕਰੇਇ॥⁵¹

ਜਾਤ ਪਾਤ, ਉਚ-ਨੀਚ ਦਾ ਖਾਤਮਾ ਕਰਕੇ ਮਨੁੱਖੀ ਏਕਤਾ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਾਉਣਾ ਵੀ ਸਮਾਜਕ ਨੈਤਿਕਤਾ ਹੈ। ਲਿੰਗ ਦੇ ਅਧਾਰ ਉਤੇ ਇਸਤਰੀ ਨਾਲ ਹੁੰਦੀ ਵਧੀਕੀ ਸਮਾਜਕ ਅਨੈਤਿਕਤਾ ਹੈ। ਕੁਝ ਨਾਨਕ ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰਾ ਵਿਚ ਬਾ-ਦਨੀਠ ਗਲਤ ਦਸਿਆ ਅਤੇ ਕਿਹਾ:

ਸੇ ਕਿਉ ਮੰਦਆਖੀਐ॥

ਜਿਤੁ ਜੰਮਹਿ ਰਜਾਨ॥⁵²

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਕਰਮਾਂ ਅਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਦੁਆਰਾ ਉਚਾ ਨੀਵਾ ਬਣਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ ਤੇ ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਨੈਤਿਕ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਸੁਧਾਰ ਅਧਿਆਤਮਕ ਉਨਤੀ ਲਈ ਆਵੇਂਸ਼ੁਕ ਹੈ। ਜਦ ਤਕ ਸਮਾਜਕ ਨੈਤਿਕਤਾ ਸਥਾਪਿਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਤਦ ਤਕ ਅਸੀਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਕਿਸੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਕਾਮਯਾਬੀ ਹਾਸਲ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ। ਸਾਨੂੰ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਨੈਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਢਲਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਅਜੋਕਾ ਮਨੁੱਖ ਮਨੁੱਖਤਾ ਤੋਂ ਡਿੱਗ ਚੁੱਕਿਆ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਨੈਤਿਕ ਪਤਨ ਹੋ ਚੁੱਕਿਆ ਹੈ। ਮੌਧਕਾਨ ਵਿਚ ਵੀ ਮਨੁੱਖਤਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬੁਰਾਈਆਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਸੀ ਅਤੇ ਅੱਜ ਵੀ ਮਨੁੱਖਤਾ ਨੈਤਿਕ ਪਤਨ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਨਰਕ ਬਣਾਈ ਬੈਠੀ ਹੈ। ਅੱਜ ਦੇ ਯੁਗ ਵਿਚ ਵੀ ਨੈਤਿਕ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਸੁਧਾਰ ਲਿਆਉਣ ਅਤੇ ਉਕਤ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਤੇ ਅਮਲ ਕਰਨ ਦੀ ਨੇੜ ਹੈ। ਜੇ ਸਾਡਾ ਵਿਵਹਾਰ ਸੱਚਾ ਸੁੱਚਾ ਹੋਵੇਗਾ ਤਾਂ ਹੀ ਅਸੀਂ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਪਾ ਸਕਾਂਗੇ।

(ਸ) ਸਮਾਜਕ ਰਸਮਾਂ ਅਤੇ ਵਹਿਮਾਂ ਭਰਮਾਂ ਦਾ ਖੰਡਨ :

ਮੌਧਕਾਨ ਵਿਚ ਲੋਕਾਈ, ਦਿਖਾਵੇ ਤੇ ਕਰਮ ਠਾਂਡ ਵਿਚ ਫਸੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਫੇਕੇ ਰਸਮਾਂ ਰਿਵਾਜਾਂ ਅਤੇ ਕਰਮ-ਠਾਂਡ ਨੂੰ ਹੀ ਲੋਕ ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਸਾਧਨ ਮੰਨੀ ਬੈਠੇ ਸਨ। ਰਾਸ਼ੀ ਰਾਸ ਨੀਠਾਵਾਂ ਅਤੇ ਨਚਣ ਕੁਦਣ ਨੂੰ ਧਰਮ ਦਾ ਅੰਤ ਮੰਨ ਕੇ ਇਸ ਵਿਚ ਸ਼ੁਕਤੀ ਨੂੰ ਨਕਲ ਨਕ ਪਏ ਸਨ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਇਸਲਾਮ ਦਾ ਵੀ ਪੱਕਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ ਕਿ ਕਲਮੇ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰਖਣਾ, ਨਮਾਜ਼ ਅਦਾ ਕਰਨੀ, ਜੇਜੇ ਰਖਣਾ ਆਦਿ ਬਾਹਰੀ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਨਾਲ ਸੱਚੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਣਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਹਿੰਦੂ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਅਸਲੀਅਤ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ ਅਤੇ ਇਸ ਲਾਜ਼ੇ ਤੇ ਪਹੁੰਚੇ ਕਿ ਇਹ ਲੋਕ ਕੇਵਲ ਦਿਖਾਵੇ ਦੀ ਬੰਦਗੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਅਸਲੀਅਤ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜੀਵਨ ਬਹੁਤ ਘਟੀਆ ਹੈ, ਪਾਰਮਿਕ ਗੁਣਾਂ ਵਿਚ ਸੰਕਲਿਤ ਸਿਖਿਆਵਾਂ

ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਠਹਿਰਾ ਕਰਦੇ, ਕੇਵਲ ਦਿਖਾਵੇ ਮਾਤਰ ਹੀ ਪਾਠ ਪੂਜਾ ਜਾਂ ਨਮਾਜ਼ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਸੰਸਾਰ ਸਾਗਰ ਤੋਂ ਪਾਰ ਹੋ ਜਾਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਸੱਚੇ ਹਿੰਦੂ ਅਤੇ ਸੱਚੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਣਨ ਲਈ ਯਥਾਰਥ ਉਪਰ ਆਧਾਰਿਤ ਬਾਣੀ ਦਾ ਉਚਾਰਣ ਕੀਤਾ। ਸੁਭ ਅਮਨ ਹੀ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੀ ਇਬਾਦਤ ਹਨ। ਜਦ ਤਕ ਮਨੁੱਖ ਵਿਚ ਮਾਨਵੀ ਗੁਣ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ ਉਦੋਂ ਤਕ ਸਭ ਕੁਝ ਦਿਖਾਵਾ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਜਾਵੇਗਾ। ਜਦੋਂ ਮਨੁੱਖ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖੀ ਗੁਣ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਣਗੇ ਤਾਂ ਹੀ ਉਸ ਦੀ ਬੰਦਗੀ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਦਰ ਤੇ ਪ੍ਰਵਾਨ ਹੋਵੇਗੀ। ਇਸ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਲਿਖਿਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਰਚਿਤ ਕਾਵਿ ਉਸ ਵਕਤ ਦੇ ਬ੍ਰਿਸ਼ਟ ਵਾਤਾਵਰਣ ਪ੍ਰਤੀ ਰੋਸ ਵਜੋਂ ਉਭਰੀ ਹੋਈ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿਖ ਧਰਮ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਤ ਤੋਂ ਹੀ ਇਕ ਪ੍ਰੋਟੈਸਟ (Protest) ਨਹਿਰ ਦਾ ਸਰੂਪ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਜਗਤ ਵਿਚ ਪੁਨਰ ਸੁਰਜੀਤੀ ਦੀ ਨਹਿਰ ਨੂੰ ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਯੋਗਦਾਨ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਦੋ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ। ਇੰਦੂ ਭੂਸ਼ਨ ਬੈਠਰਜੀ ਤੇ ਰੋਕਲ ਚੰਦ ਨਾਰੰਗ ਵਰਗੇ ਵਿਦਵਾਨ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦਾ ਸੁਧਾਰਕ ਮੰਨਦੇ ਹਨ।⁵³

ਗੁਰੂ ਕਾਵਿ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਅਸਨੀਅਤ ਦੀ ਪਛਾਣ ਕਰਾਉਣੀ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸੁਖਸੀਅਤ ਦੇ ਸੰਗਠਨ ਲਈ ਨਿਰਭੈ ਮਾਨਵ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਨਿਰਭੈਤਾ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਸੁਖਸੀਅਤ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਤੱਤ ਦਸਿਆ।⁵⁴

ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਖਾਸ ਕਰ 'ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ' ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਤਤਕਾਲੀਨ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸਮਾਜਕ, ਧਾਰਮਿਕ, ਸਦਾਚਾਰਕ, ਰਾਜਨੀਤਕ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ, ਆਰਥਿਕ ਸਾਰੇ ਪੱਖ ਤੇ ਰੋਸ਼ਨੀ ਪਾਈ ਹੈ। ਸੰਧਕਾਲੀ ਭਾਰਤ ਦੀ ਕੋਈ ਵੀ ਦਿਸ਼ਾ ਚੰਗੀ ਨਹੀਂ,

ਨਹੀਂ ਆਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਇਖਲਾਕੀ ਗਿਰਾਵਟਾਂ ਦਾ ਚਿੰਤਰ ਯਥਾਰਥਕ ਢੰਗ ਨਾਲ 'ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ' ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਸ ਵਾਰ ਰਾਹੀਂ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਚੰਗੀਆਂ ਤੇ ਮਾੜੀਆਂ ਪ੍ਰਚਲਤ ਬਿਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਚੰਗੇ ਕੰਮਾਂ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਆ।

ਉਸ ਸਮੇਂ ਲੋਕਾਈ ਨਿਰਾਰਥਕ ਧਾਰਮਿਕ ਰੀਤਾਂ, ਭੇਖਾਂ ਅਤੇ ਕਰਮ ਕਾਂਡਾਂ ਵਿਚ ਖਚਿਤ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਸਮਾਜਕ ਰਸਮਾਂ, ਧਾਰਮਿਕ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਅਤੇ ਖੋਖਲੇ ਰੂਪਵਾਦ ਤੋਂ ਆਜ਼ਾਦ ਹੋ ਕੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ ਅਤੇ ਪਾਖੰਡੀਆਂ, ਭੇਖੀ ਸੰਤਾਂ ਤੇ ਕਰਮ ਕਾਂਡੀਆਂ ਨੂੰ ਲਲਕਾਰ ਕੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਜੇ ਕੁਝ ਕਰਮ ਉਹ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ, ਸਦਾਚਾਰ ਤੋਂ ਸਖਣੇ ਹਨ ਉਸ ਸਮੇਂ ਬ੍ਰਾਹਮਣ, ਬ੍ਰਾਹਮ-ਗਿਆਨ ਤੋਂ ਸੱਖਣੇ ਅਤੇ ਅੰਦਰੋਂ ਕਾਲੇ ਸਨ। ਉਹ ਬਾਹਰੋਂ ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਕੁਲੀਠ ਜਾਪਦੇ ਸਨ ਪਰ ਅੰਦਰੋਂ ਮਲੀਨ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਗਟਾਈ ਹੈ:

ਮਸੈ ਟਿਕਾ ਤੇੜਿ ਧੋਤੀ ਕਖਾਈ॥
ਹਥਿ ਛੁਰੀ ਜਗਤ ਕਾਸਾਈ॥⁵⁵

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਅਨੁਸਾਰ ਬਾਹਰਲੀ ਸੁਚਮਤਾ ਲਈ ਕੀਤੇ ਕਰਮ ਅੰਦਰ ਨੂੰ ਬਾਨਾ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਦਿਖਾਵੇ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਪਿਛੇ ਭਾਵਨਾ ਚੰਗੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਇਸੇ ਲਈ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ:

ਅੰਦਰਹੁ ਬੁਠੇ ਪੈਜ ਬਾਹਰਿ ਦੁਨੀਆ ਅੰਦਰਿ ਫੈਲੁ॥
ਅਠਸਠਿ ਤੀਰਥ ਜੇ ਨਾਵਹਿ ਉਤਰੈ ਨਾਹੀ ਮੈਲੁ॥⁵⁶

ਸਮਾਜਕ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਫੈਲੇ ਹੋਏ ਭੇਖ ਅਤੇ ਕਪਟ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਜੋਰਦਾਰ ਸੁਬਦਾਂ ਵਿਚ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਹ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਦਿਖਾਵੇ ਅਤੇ ਪਾਖੰਡ ਦਾ ਪਾਜ ਉਖਾੜਦੇ ਹਨ ਭਾਵੇਂ ਹਾਕਮ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦਾ ਦੰਭ ਹੋਵੇ, ਭਾਵੇਂ ਧਾਰਮਿਕ ਆਗੂਆਂ ਦਾ, ਬੁਠੀ ਸੁਹਰਤ ਹਾਸਿਲ ਕਰਨ ਲਈ ਲੋਕ ਅਜਿਹਾ ਭੇਖ ਕਰਦੇ ਸਨ ਜਿਸ ਨਾਲ ਸ਼ਰੀਰ ਨੂੰ ਕਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਸੀ।

ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਦਾ ਕੀ ਲਾਭ? ਇਸ ਨਾਲ ਨਾ ਖਾਪ ਨੂੰ ਸੁਖ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਦੂਸਰੇ ਦਾ ਭਲਾ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਭੇਖ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਅੰਦਰ ਨਿਰਮਲ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। 'ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ' ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਹ ਸਾਰੇ ਕਰਮ ਨਿਰਾਰਥਕ ਦਸੇ ਹਨ:

ਬਹੁ ਭੇਖ ਕੀਆ ਦੇਹੀ ਦੁਖੁ ਦੀਆ।।

ਸਹੁ ਵੇ ਜੀਆ ਅਪਣਾ ਕੀਆ।।

ਅੰਨੁ ਨ ਖਾਇਆ ਸਾਦੁ ਗਵਾਇਆ।।

ਬਹੁ ਦੁਖੁ ਪਾਇਆ ਦੂਜਾ ਭਾਇਆ।।⁵⁷

ਮਧਕਾਲ ਵਿਚ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ ਕਿ ਸੰਧਿਆ ਵੇਲੇ ਪਾਠ ਕਰਨ ਨਾਲ ਜੀ ਤੀਰਥ ਯਾਤਰਾ ਕਰਨ ਨਾਲ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਪਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਪਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਤਾਂ ਅਠਸਠ ਤੀਰਥਾਂ ਦਾ ਇਸ਼ਨਾਲ ਕਰਨ ਨਾਲ ਕੋਈ ਲਾਭ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਫੁਲੇਖੇ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜੇਕਰ ਇਨਸਾਨ ਦੇ ਕੰਮ ਚੰਗੇ ਨਹੀਂ।/ਰੁੜਤਾਵਾਦੀ ਅੰਧ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਨੇ ਧਾਰਮਿਕ ਜੀਵਨ ਖੋਖਲਾ ਕਰ ਦਿਤਾ ਸੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਖਾੜੀਸਰ ਅਤੇ ਪਾਖੰਡ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਸੀ। ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਫੁਲੇ ਹੋਏ ਸਨ:

ਪੜਿ ਪੁਸਤਕ ਸੰਧਿਆ ਬਾਦੀ।।

ਸਿਲ ਪੁਜਨਿ ਬਗੁਨੁ ਸਮਾਧੀ।।

ਮੁਖਿ ਬੁਠ ਬਿਛੁਖੈ ਸਾਰੀ।।

ਕੈਪਲ ਰਿਗਲ ਸਿਜਾਰੀ।।

ਗਲਿ ਮਾਨਾ ਤਿਨਕ ਲਿਨਾਟੈ॥
 ਦੁਇ ਧੋਤੀ ਬਸਤੁ ਕਪਾਟੈ॥
 ਜੇ ਮਏਸਿ ਬ੍ਰਹਮੰ ਕਰਮੰ॥
 ਸਭਿ ਫੋਕਟ ਨਿਸਚਉ ਕਰਮੰ॥
 ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਨਿਹਚਉ ਧਿਆਵੈ॥
 ਵਿਣੁ ਸਤਿਗੁਰ ਵਾਟ ਨ ਪਾਵੈ॥⁵⁸

'ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ' ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਪਰੰਪਰਕ ਗੀਤਾਂ ਦੇ ਖੋਖਲੇਪਨ ਨੂੰ ਉਪਮਾਵਾਂ ਰੋਇਆ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਨਹੂ ਚੁਸਣ ਵਾਲੇ ਪੁਸ਼ਨਮਾਨ ਸ਼ਾਸਕ ਨਮਾਜ਼ ਪੜ੍ਹ ਵੀ ਲੈਣ ਤਾਂ ਕਿਸ ਕੰਮ?

ਮਏਸ ਖਾਣੇ ਕਰਹਿ ਨਿਵਾਜ॥
 ਫੁਰੀ ਵਗਾਇਨਿ ਤਿਨ ਗਲਿ ਤਾਰ॥
 ਤਿਨ ਖਰਿ ਬ੍ਰਹਮਣ ਪੂਰਹਿ ਨਾਦ॥
 ਉਲੈ ਭਿ ਆਵਹਿ ਏਈ ਸਾਦ॥⁵⁹

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ 'ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ' ਵਿਚ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੀਆਂ ਸਮਾਜਕ ਬੁਰਾਈਆਂ ਨੂੰ ਬੜੀ ਨਿਡਰਤਾ ਤੇ ਸੌਰੇ ਸੰਤ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਠਿੰਦੇ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਸਾਧੂ ਸਿਰ ਤੇ ਸਵਾਹ ਪਾ ਕੇ ਮਿਹਨਤ ਮਜਦੂਰੀ ਛੱਡ ਕੇ ਮੰਗਦੇ ਫਿਰਦੇ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਚੰਗੀਆਂ ਚੰਗੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਦਿਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ:

ਅਲਮਨੁ ਖਾਈ ਸਿਰਿ ਛਾਈ ਪਾਈ॥
 ਮੂਰਖਿ ਅੰਧੇ ਪਤਿ ਗਵਾਈ॥⁶⁰

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ ਵਿਚ ਸਮਾਜ ਦੇ ਹਰ ਪਖ ਦੀਆਂ ਕੁਰੀਤੀਆਂ ਕੁਕਰਮਾਂ, ਭਰਾ ਤੇ ਵਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਕਰੜੀ ਨਿੰਦਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਜਨੇਊ, ਸੂਤਕ-ਪਾਤਕ, ਜਪਮਾਨੀ, ਸਰਾਬ, ਸੁਖਣਾ ਆਦਿ ਭੇਖਾਂ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਕੀਤੀ ਤੇ ਨੈਕਾਈ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕੁਰੀਤੀਆਂ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਚੇਤਨਾ ਜਗਾਈ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਸਲੀਅਤ ਸਮਝਾਈ। ਜਨੇਊ ਬਾਰੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਅਜਿਹਾ ਜਨੇਊ ਪਹਿਲਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਨਿਮਨ ਹੁਣ ਹੋਣ :

ਦਇਆ ਕਪਾਹ ਸਤਿਖੁ ਸੂਤੁ ਜਤੁ ਗੰਢੀ ਸਤੁ ਵਟੁ॥

ਏਹੁ ਜਨੇਊ ਜੀਅ ਕਾ ਹਈ ਤ ਪਾਠੇ ਘਰੁ॥

ਨਾ ਏਹੁ ਤੁਟੇ ਨ ਮਨੁ ਨਾਏ, ਤਾ ਏਹੁ ਜਨੇ ਨ ਜਾਇ॥

ਹਿਨੁ ਸੁ ਮਾਣੁ ਨਾਨਕਾ ਜੇ ਕਲਿ ਚਲੈ ਪਾਇ॥⁶¹

ਧਾੜੀ ਦੇ ਜਨੇਊ ਦਾ ਕੋਈ ਵਾਇਦਾ ਨਹੀਂ ਇਹ ਤਾਂ ਮਰਨ ਨਾਲ ਹੀ ਟੁੱਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਨੇਊ ਮੰਗੀ ਸੌਚ ਵਰਗਾ ਪਵਿੱਤਰ ਤੇ ਅਟੱਲ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਸੂਤਕ ਵੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਜਨਮ ਮਰਣ ਦੇ ਅਵਸਰ ਤੇ ਪਾਇਆ ਫੁਲੇਖਾ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਕਮਾਈ ਦਾ ਸਾਧਨ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦਨੀਲ ਨਾਲ ਸਮਝਾਇਆ ਹੈ। ਕਿ ਕੋਹ, ਨਕੜੀ, ਅਨਜ, ਪਾਣੀ ਸਭ ਵਿਚ ਜੀਵ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜੇ ਕਿਸੇ ਦੇ ਮਰਨ ਨਾਲ ਸੂਤਕ ਪੈਦਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦੇ ਸਜ਼ਨ ਜਾਂ ਉਬਾਲਣ ਨਾਲ ਤਾਂ ਉਹ ਜੀਵ ਮਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਇਸਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਡੀ ਰਸੋਈਹਰ ਰੋਜ਼ ਹੀ ਸੂਤਕ ਕੁਹਿਣੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ:

ਜੇ ਕਰਿ ਸੂਤਕੁ ਮੰਨੀਐ ਸਭ ਤੈ ਸੂਤਕੁ ਹੋਇ॥

ਕੋਹਿ ਅਭੈ ਨਕੜੀ ਅਦਰਿ ਕੀਝੁ ਹੋਇ॥

ਜੇਤੇ ਦਾਣੇ ਅੰਨ ਕੇ ਜੀਆ ਬਾਝੁ ਨ ਕੋਇ॥
 ਪਹਿਲਾ ਪਾਣੀ ਜੀਉ ਹੈ ਜਿਤੁ ਹਰਿਆ ਸਭੁ ਕੋਇ॥
 ਸੂਤਰੁ ਕਿਉਂ ਕਹਿ ਰਖੀਐ ਸੂਤਰੁ ਪਵੈ ਰਸੋਇ॥⁶²

ਸੂਤਰ ਪੁੰਡੁ ਦੇ ਗਿਆਨ ਨਾਲ ਉਤਰਦਾ ਹੈ:

ਨਾਨਕ ਸੂਤਰੁ ਏਵ ਨ ਉਤਰੈ ਗਿਆਨੁ ਉਤਾਰੈ ਧੋਇ॥⁶³

ਭੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ :

ਸਭੇ ਸੂਤਰੁ ਭਯੁ ਹੈ ਦੂਜੈ ਨਗੇ ਜਾਇ॥
 ਜੀਮਣੁ ਮਰਣਾ ਹੁਕਮੁ ਹੈ ਭਾਣੈ ਆਵੈ ਜਾਇ॥⁶⁴

ਅਤੇ

ਮਨ ਕਾ ਸੂਤਰੁ ਲੋਫੁ ਹੈ ਜਿਹਵਾ ਸੂਤਰੁ ਕੂਫੁ॥
 ਔਖੀ ਸੂਤਰੁ ਵੇਖਣਾ ਪਰ ਦਿਅ ਪਰਧਨ ਰੂਪੁ॥
 ਕੰਠੀ ਸੂਤਰੁ ਕੰਠ ਪੈ ਨਾਇ ਤਬਾਰੀ ਖਾਇ॥
 ਨਾਨਕ ਹੀਸਾ ਆਦਮੀ ਬਧੈ ਜਮ ਪੁਰਿ ਜਾਹਿ॥⁶⁵

ਅਤੇ ਉਹ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਇਹਕਛਦੇ ਹਨ:

ਨਾਨਕ ਜਿਨ੍ਹੀ ਕੁਲਖਿ ਬੁਝਿਆ ਤਿਨ੍ਹਾ ਸੂਤਰੁ ਨਾਹਿ॥⁶⁶

ਭੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਜਨੇਊ, ਸੂਤਰ, ਮੂਰਤੀ ਪੁਜਾ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਸਰਾਧ ਦੀ ਰਸਮ ਦਾ ਵੀ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ। ਸਰਾਧ ਇਕ ਸਮਾਜਕ ਗੀਤ ਤੇ ਨਿਰਾਰਥਕ ਕਰਮ ਹੈ। ਭੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਸਪਸ਼ਟ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਹੈ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਜੀਉਂਦੇ ਜੀਅ ਪ੍ਰਾਣੀ ਮਾਤਰ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਸਰਾਧ ਵਰਗੀਆਂ ਰਸਮਾਂ ਵਿਚ ਪੈਣਾ ਫਜੂਲ ਹੈ:

ਜੇ ਮੋਹਕਾ ਘਰ ਮੁਰੀ।।
 ਘਰੁ ਮੁਹਿ ਪਿਤਰੀ ਦੇਇ।।
 ਅਰੀ ਵਸਤੁ ਸਿਵਾਣੀਐ
 ਪਿਤਰੀ ਚੇਰ ਕਰੇਇ।।⁶⁷

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ 'ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ' ਵਿਚ ਧਾਰਮਕ ਤੇ ਸਮਾਜਕ ਅੰਧ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਦਾ ਚਿਤ੍ਰਣ ਬੜੇ ਸੂਰੱਜੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਹਿੰਦੂ ਨੇਕ ਮੁਰਦਾ ਸਾੜਨ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰਖਦੇ ਹਨ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਕਬਰਾਂ ਵਿਚ ਦਬਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਮੁਰਦਾ ਸਾੜਨ ਨਾਲ ਸੁਰੀਰ ਦੇਜਕ ਦੀ ਅੱਗ ਵਿਚ ਸੜਦਾ ਹੈ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਇਹਨਾਂ ਬੇਬੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਉਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਅੰਗ ਕੀਤਾ ਹੈ:

ਮਿਟੀਮੁਸਲਮਾਨ ਹੀ ਪੈੜੇ ਪਏ ਕੁਮਿਆਰ।।
 ਘੜਿ ਭਾਂਡੇ ਟਿਟਾ ਕੀਆ ਜਲਦੀ ਕਰੇ ਪੁਕਾਰ।।
 ਜਲਿ ਜਲਿ ਰੇਵੈ ਬਪੁੜੀ ਝੜਿ ਝੜਿ ਪਵਹਿ ਅੰਘਿਆਰ।।
 ਨਾਨਕ ਜਿਨਿ ਕਰਤੇ ਚਾਵਣ ਕੀਆ ਸੇ ਜਾਣੇ ਕਰਤਾਰੁ।।⁶⁸

ਰਾਸ ਲੀਨਾ ਬਾਰੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਫੁਰਮਾਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਸ ਸਮੇਂ ਖਵਤਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਰਾਸਾਂ ਰਾਹੀਂ ਜਨਤਾਂ ਦਾ ਮਨੋਰੰਜਨ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਕ੍ਰਿਧਰੇ ਗੁਰੂ ਚੇਲੇ ਨਚ ਰਹੇ ਸਨ ਤੇ ਕ੍ਰਿਧਰੇ ਹੋਰ ਨਖ ਠਗੀਆਂ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਇਸ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਦੇ ਬਿਨਾਂ ਨੱਚਣਾ ਕੁਦਣਾ, ਚੱਕਰ ਨਾਉਣਾ ਜਾਂ ਰਾਸ ਨੀਨਾ ਦਾ ਖਾਨੰਦ ਮਾਣਦੇ ਹੋਏ ਜੀਵਨ ਗੁਹਾਰ ਦੇਣ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਫੁਵ-ਸਾਰਰ ਤੋਂ ਪਾਰ ਨਹੀਂ ਉਤਰ ਸਕਦਾ:

(ੳ) ਗਾਵਨਿ ਕੋਪੀਆ ਗਾਵਨਿ ਕਾਨੁ॥

ਗਾਵਨਿ ਸੀਤਾ ਰਾਜੇ ਰਾਮ॥

ਨਿਰਭਉ ਨਿਰੰਕਾਰੁ ਸਬੁ ਨਾਮੁ॥

ਜਾਕਾ ਕੀਆ ਸਗਲ ਜਹਾਨੁ ॥⁶⁹

(ਅ) ਨਚਣੁ ਫੁਟਣੁ ਮਨ ਕਾ ਚਾਉ॥

ਨਾਨਕ ਜਿਨੁ ਮਨਿ ਭਉ ਤਿਨਾ ਮਨਿ ਭਾਉ॥⁷⁰

ਮੈਂ ਧਰਾਨ ਵਿਚ ਨੇਕਾਂ ਦਾ ਤੀਰਥ ਯਾਤਰਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ। ਹਰੇਕ ਮਨੁੱਖ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਤੀਰਥ ਯਾਤਰਾ ਜ਼ਰੂਰ ਕਰੇ ਤਾਂ ਜੋ ਉਹ ਆਵਾਗਾਵਨ ਦੇ ਚੱਕਰ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕੇ। ਮਨ ਨੂੰ ਸੁਧ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਸੁਗੰਧ ਦੇ ਇਸ਼ਨਾਨ ਨੂੰ ਹੀ ਸਭ ਫੁਲ ਸਮਝ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਅਨੁਸਾਰ ਅਜਿਹੇ ਮਨੁੱਖ ਮਨ ਤੇ ਉਲਟੀ ਮੈਨ ਚੜ੍ਹਾ ਲੈਂਦੇ ਸਨ। ਕਿਉਂਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਮਨ ਸੁਧ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਅਨੁਸਾਰ ਨੇਕਾਂ ਵਿਚ ਤੀਰਥ ਤੇ ਭਉਣ ਨਾਨ ਸ੍ਰੀਤੀ ਦੀ ਥਾਂ ਅੰਦਰੂਨੀ ਭਟਕਣ ਵਧੀ ਹੋਈ ਸੀ:

ਬਹੁ ਤੀਰਥ ਭਵਿਆ ਤੇਤੇ ਨਵਿਆ॥⁷¹

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਅਮਲ ਨੇਕ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ ਤੀਰਥ ਯਾਤਰਾ ਨਹੀਂ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਜਿਥੇ ਵਹਿਮਾਂ ਭਰਮਾਂ ਅਤੇ ਕਰਮ ਕਾਂਡਾਂ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ ਉਥੇ ਉਠ੍ਹ ਨੇ ਅਨਜਾਣ ਨੇਕਾਂ ਨੂੰ ਫੁਰਾਹੇ ਪਾ ਰਹੇ ਨੇਕਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਨਿੰਦਿਆ ਹੈ ਤੇ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਤਾੜਨਾ ਕੀਤੀ: ਚੋਕੇ ਸੁੱਚੇ ਕਰਨ ਨਾਨ ਤੇ ਕਾਰੇ ਕੋਝ ਨਾਨ ਸੁੱਚਮ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਬਲਕਿ ਘਿਟੇ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਕਾਰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਨਾਨ ਸੁੱਚ ਪ੍ਰਾਪਤ

ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਮਾਨਵਵਾਦੀ ਕਰਮ ਕਰਨ ਯੋਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ :

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਕਿਹਾ ਕਰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਅੰਧ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਗਿਆਨਤਾ ਤੇ ਰੂੜੀਵਾਦਤਾ ਤੋਂ ਪੁਕਤ ਮਨ ਹੀ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਟ ਅਧਿਆਤਮਕ ਅਨੁਭਵ ਦੇ ਸਮਰਥ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।⁷²

ਸਮਾਜ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਸਾਧਾਰਣ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ ਲੇਕਿਨ ਉਸ ਸਮੇਂ ਆਤਮਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਉਲਟ ਕਰਮ ਕਾਫ਼ ਨੇ ਹੀ ਧਰਮ ਦੀ ਥਾਂ ਨੈਂ ਲਈ ਸੀ ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਬਲਵੰਤ ਸ਼ਾਨੰਦ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਨ :

ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਵਡਿਆਈ ਜਾ ਸੁਆਰਥ ਸਿੱਧੀ ਲਈ
 ਨੌਕਾ ਨੂੰ ਕਰਮਾਂ ਭਰਮਾਂ ਦੇ ਚੱਕਰ ਵਿਚ ਐਸਾ ਉਲਝਾਇਆ ਹੋਇਆ
 ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਸਹੀ ਦਿਸ਼ਾ ਵਲ ਵਿਕਸਾਣ ਨਹੀਂ
 ਸੀ ਹੋ ਰਿਹਾ। ਕਰਮ-ਕਾਫ਼ ਨੇ ਹੀ ਧਰਮ ਦੀ ਥਾਂ ਨੈਂ ਲਈ ਸੀ।
 ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੁਆਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ
 ਕਰਮ ਕਾਫ਼ ਠਾਲ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸੋਂ
 ਮਨ-ਉੱਛਿਤ ਫਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ।⁷³

ਉਸ ਸਮੇਂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਦਬਾਅ ਅਤੇ ਜਜ਼ੀਏ ਦੇ ਡਰ ਸਦਕਾ ਹਿੰਦੂ ਧੜਾ
 ਧੜ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਣ ਰਹੇ ਸਨ ਅਤੇ ਮੁਰਲ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਆਪਣੀ ਬੋਲੀ
 ਤੇ ਧੰਸ਼ਾਕ ਤਿਆਗ ਕੇ ਤੁਰਕੀ ਦੀ ਬੋਲੀ ਤੇ ਪਾਹਿਰਾਵੇ ਨੂੰ ਤਰਜੀਹ ਦੇਣ ਲੱਗ ਪਏ ਸਨ :

(ੳ) ਲੀਲ ਬਸਤੂ ਲੇ ਕੱਪੜੇ ਪਹਿਰੇਤੁਰਕ ਪਠਾਈ ਅਮਨੁ ਕੀਯਾ।।⁷⁴

(ਅ) ਲੀਲ ਵਸਤੂ ਪਹਿਰਿ ਰੇਵਹਿ ਪਰਵਾਣੁ।।

ਮਨੇਛ ਧਾਨੁ ਨੈ ਪੂਜਹਿ ਪੁਰਾਣੁ।।⁷⁵

ਉਸ ਸਮੇਂ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਨੌਕਾ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਨਾਲਸਾਵਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਝੂਠ
 ਤੇ ਠੱਗੀ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵ ਦੇਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਉਹ ਨੌਕਾ ਕੁਛ ਨੂੰ ਸ਼ਹਿਦ ਤੋਂ ਵੀ ਮਿਠਾ

ਅਨੁਭਵ ਕਰਨ ਲਗ ਪਏ ਸਨ ਪਰ ਫੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਲੋਕਾਈ ਦੀ ਸੁਤੀ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਝੋਲਿਆ
ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਦਸਿਆ ਕਿ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਨਾਮ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸਭ ਕੁਝ ਹੈ :

ਕੁਝ ਮਿਠਾ ਕੁਝ ਮਾਖਿਓ ਕੁਝ ਡੋਬੇ ਪੂਰਾ।।

ਨਾਨਕ ਵ ਖਾਏ ਬੇਨਤੀ ਤੁਧੁ ਬਾਣੁ ਕੂੜੇ ਕੁਝ।।⁷⁶

ਫੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਪਾਖੰਡ ਛੋੜ ਕੇ ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਅਤੇ ਸੱਚਾ ਸੁੱਚਾ ਜੀਵਨ
ਜੀਉਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿੱਤੀ :

ਛੋੜੀ ਨੇ ਪਾਖੰਡਾ।। ਨਾਮਿ ਨਈਐ ਜਾਹਿ ਤਰੀਦਾ।।⁷⁷

ਉਸ ਸਮੇਂ ਸਮਾਜ ਜਾਤ ਪਾਤ ਦੇ ਬੰਧਨਾਂ ਵਿਚ ਜਕੜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਵਿਅਕਤੀ
ਦੀ ਪਰਖ ਦਾ ਆਧਾਰ ਉਸ ਦੀ ਜਾਤ ਸੀ ਉਸ ਦੇ ਗੁਣ ਅਵਗੁਣ ਨਹੀਂ ਦੇਖੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਫੁਰੂ
ਨਾਨਕ ਨੇ ਜਾਤੀ ਪ੍ਰਥਾ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕਰਕੇ ਮਨੁੱਖੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਕੌਰਵ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ। ਸਮਾਨਤਾ
ਵਾਲੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰ ਦੀ ਰਖਿਆ ਕੀਤੀ। ਜਾਤ ਪਾਤ
ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਸੁਭ ਅਮਲ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ। ਫੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਲੋਕਾਈ ਨੂੰ 199 ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ
ਦਿੱਤਾ ਜੋ ਏਕਤਾ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਸੀ। ਫੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਹਿੰਦੂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਦੇ ਝਗੜੇ ਨੂੰ ਇਹ ਕਹਿ
ਕੇ ਖਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਹਰ ਕੋਈ ਹਿੰਦੂ ਜਾਂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਨਸਾਨ ਹੈ। ਇਹ
ਇਨਸਾਨ ਉਸ ਇਕ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੇ ਧਿਆ ਕੀਤੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹ ਆਪ ਹੀ ਸਭ ਵਿਚ ਆਤਮਾ
ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਦਮਾਨ ਹੈ :

ਅਸੈ ਜਾਤਿ ਨ ਜੇਰੁ ਹੈ ਅਰੈ ਜੀਉ ਠਵੈਂ।।

ਜਿਨਕੀ ਨੇਖੈ ਪਉ ਪਵੈ ਚੰਗੇ ਸੇਈ ਕੇਇ।।⁷⁸

ਡਾ. ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ 'ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ' ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਕਾਲੀਨ ਇਤਿਹਾਸ
ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਮਕਾਲੀਨ ਸਮਾਜ ਦਾ ਚਿਤ੍ਰਣ ਬੜੀ ਸੂਝ ਤੇਬਾਰੀਕੀ ਨਾਨ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੇ ਰਸਮੀ ਧਰਮ ਉਤੇ ਥਾਂ ਥਾਂ ਵਿਅੰਗ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸਮਕਾਲੀਨ ਸਮੁੱਚੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਹਰ ਪੱਖ ਤੋਂ ਵਲਕਣ ਵਿਚ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹੋ 'ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ' ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਹੈ।" 79

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ ਤੇ ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਉਸ ਸਮੇਂ ਸਮਾਜ ਨਿਰਾਰਥਕ ਸਮਾਜਕ ਰਸਮਾਂ ਅਤੇ ਕਰਮ ਕਾਂਡ ਵਿਚ ਜਰੜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਵਹਿਮਾਂ ਭਰਮਾਂ ਵਿਚ ਫਸੇ ਨੌਕਾਂ ਦੇ ਵਾਸਤਵਿਕ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਇਸ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਬੜੇ ਕਨਾਮਈ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਇਹਨਾਂ ਪਾਖੰਡਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਕੇ ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਵੱਲ ਪ੍ਰੇਰਿਆ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਜਿਹੇ ਜਹੀ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਵਰਣਨ 'ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ' ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਹ ਸਥਿਤੀ ਵਰਤਮਾਨ ਕਾਲ ਵਿਚ ਵੀ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਐਜ ਦਾ ਮਨੁੱਖ ਵੀ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਫੇਕਟ ਰਸਮਾਂ ਰਿਵਾਜਾਂ ਤੇ ਵਹਿਮਾਂ ਭਰਮਾਂ ਵਿਚ ਕੁਸ਼ਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਧਨ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨ ਦੀ ਲਾਲਸਾ ਉਸ ਨੂੰ ਟਿਕਣ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੀ। ਐਜ ਵੀ ਬਗਲ ਵਿਚ ਛੁਰੀ ਰੱਖ ਕੇ ਮੂੰਹੋਂ ਰਾਮ ਰਾਮ ਦਾ ਜਾਪ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਐਜ ਵੀ ਉਚੀ ਜਾਤੀ ਜਾਂ ਕੁਨੀਨਤਾ ਦਾ ਅਭਿਮਾਨ ਮਨੁੱਖ ਵਿਚ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ 'ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ' ਵਿਚ ਜਿਹੜਾ ਚਿਤਰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਉਹ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸਰਬਕਾਲੀ ਮਨੋਥਿਤੀ ਦਾ ਹੀ ਨਖਾਇਕ ਹੈ।

(ਹ) ਇਸਤਰੀ ਦਾ ਸਥਾਨ :

ਇਸਤਰੀ ਸਮਾਜ ਦਾ ਸੁਹਜ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਠਰੇਆ ਐਂਗ ਹੈ। ਇਸਤਰੀ ਦਾ ਕੈਰਵ ਭਾਰਤੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸਨ ਪਰ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਜਦ ਸਮਾਜਕ ਅਤੇ ਰਾਜਸੀ ਵਾਤਾਵਰਣ ਜਾਗੀਰਦਾਰੀ ਰੁਚੀਆਂ ਨਾਲ ਯੁਕਤ ਹੋ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਧਾਰਣਾ ਇਹ ਬਣੀ ਕਿ ਇਸਤਰੀ ਹਵਸ ਅਤੇ ਕਾਮ ਭੋਗ ਦਾ ਸਾਧਨ ਹੈ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਇਸਤਰੀ ਦੀ

ਹਾਲਤ ਮਾਲਕਣ ਵਾਲੀ ਨਾ ਹੈ ਕੇ ਦਾਸੀ ਵਾਲੀ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਪੂਰਾ ਸਤਿਕਾਰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਨੜਕੀ ਦੇ ਜਨਮ ਨੂੰ ਬਦਸ਼ੁਫਨੀ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਪੜਨਾ ਲਿਖਣਾ ਵੀ ਐਰਤ ਲਈ ਵਿਵਰਜਿਤ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਇਸ ਪੱਖਪਾਤੀ ਅਤੇ ਕਠੋਰ ਚਿਰਤੀ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਇਸਤਰੀ ਪ੍ਰਤੀ ਮਾਨਵਵਾਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਅਪਨਾਇਆ। ਕਿਸੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਭਿਅਤਾ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਉਸ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਇਸਤਰੀ ਦੇ ਸਥਾਨ ਤੋਂ ਲਗ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਸਤਿਕਾਰ ਯੋਗ ਸਥਾਨ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਸਮਾਜ ਹੀ ਉੱਤਰ, ਸਭਿਅ ਸਮਾਜ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਜਾਤ ਪਾਤ ਦੇ ਵਖੇਵੇਂ ਦੇ ਨਾਲ ਜਿਨਸ ਦੇ ਵਖੇਵੇਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਤੇ ਵੀ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ।

ਪੁਰਾਤਨ ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਮਰਦ ਦੀ ਅਧਿਆਤਮਕ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵਿਚ ਬਾਧਕ, ਅਪਵਿੱਤਰ, ਭਰਾਈਆਂ ਦੀ ਜੜ੍ਹ ਆਦਿ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਸਮਾਜ ਦਾ ਇਕ ਇਕਾਈ ਦਾ ਐਂਧਾ ਅੰਗ ਇਸਤਰੀ ਹੈ ਤੇ ਪੱਛਮੀ ਚਿੰਤਕਾਂ ਨੇ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਕੁਦਰਤ ਦੀ ਇਕ ਮਜੇਦਾਰ ਗਲਤੀ ਆਖ ਕੇ ਨਿੰਦਿਆ ਤੇ ਦੁਰਕਾਰਿਆ। ਖਰਸਤੂ ਨੇ ਵੀ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਨਾ ਮੁਕੰਮਲ ਵਸਤੂ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਇਸਠਾਮ ਨੇ ਇਕ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਬਹੁਤੀਆਂ ਪਤਨੀਆਂ ਰੱਖਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦੇ ਕੇ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਸਮਾਜਕ ਪਦਵੀ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਨੀਵੀਂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

ਹਿੰਦੂ ਸਮਾਜ ਦੀ ਬੁਝਿਆਦ ਮੰਨੂੰ ਦੀ ਨਿਯਮਾਵਲੀ ਹੈ। ਮੰਨੂੰ ਖਠਸਾਰ,
 "ਤੀਵੀਂ ਦੀ ਜਾਤ ਇਸ ਨਾਇਕ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦਿਤੀ ਜਾਏ।"⁸⁰
 . . . ਉਸ ਦਾ ਵਿਆਹ ਬਾਲਗ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਰ ਦਿਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਉਹ ਕੋਈ ਸੁਰਾਰਤ ਨਾ ਕਰ ਸਕੇ।⁸¹

ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਤੋਂ ਬਿਲਾ ਤੀਵੀਂ ਲਈ ਇਸ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਵਿਚ ਹੋਰ ਕੋਈ ਦੇਵਤਾ

ਨਹੀਂ, ਪਤੀ ਭਾਵੇਂ ਖੰਨ੍ਹ, ਕਾਣਾ, ਨੰਗੜਾ, ਗੁੰਗਾ, ਬੋਨ੍ਹਾ, ਸੁਰਾਬੀ, ਜੁਘਾਰੀ ਤੇ ਆਚਠਾਹਟ ਵੀ ਹੋਵੇ, ਦੁੜੀਆ ਦੇ ਹੋਰ ਵੀ ਸਾਰੇ ਖੈਬ ਖੌਲ੍ਹਣ ਭਾਵੇਂ ਉਸ ਵਿਚ ਹੋਣ ਪਤਨੀ ਨਈ ਉਹ ਦੇਵਤਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ ਕਰਨ ਨਈ ਪਤਨੀ ਹਰ ਯਤਨ ਕਰੇ।⁸²

ਪਤੀ ਦੀ ਮੌਤ ਪਿਛੋ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਉਸ ਠਾਲ ਸਤੀ ਹੋ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।⁸³
ਰੰਗੇ ਪੁਰਖ ਨੂੰ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾਉਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਸੀ ਪਰ ਤੀਵੀਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ।⁸⁴

ਬੁਧ ਧਰਮ ਦੀ ਵੀ ਇਸਤਰੀ ਬਾਰੇ ਰਾਇ ਬੜੀ ਸਖਤ ਹੈ। ਬੁਧ ਦੀ ਆਪਣੀ ਰਾਇ ਵੀ ਇਸਤਰੀ ਬਾਰੇ ਚੰਗੀ ਨਹੀਂ: ਇਕ ਵਾਰ ਆਪਣੇ ਚੇਲੇ ਅਨੰਦ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ:

ਜੇ ਇਸਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਚ ਦਾਖਲ ਨਾ ਕੀਤਾ
ਜਾਦਾ ਤਾਂ ਇਹ ਵੱਧ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਰਹਿਣਾ ਸੀ।⁸⁵

ਨਾਥ ਜੋਗੀ ਇਸਤਰੀ ਦੇ ਕਾਮਿਨੀ ਰੂਪ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਇਸ ਰੂਪ ਨਈ ਬਾਘਨਿ ਠਾਗਨੀ ਅਤੇ ਮਾਇਆ ਆਦਿ ਘਿਰਣਾ-ਸੂਚਕ ਸੁਬਦ ਵਰਤਦੇ ਹਨ। ਨਾਥ ਜੋਗੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸਤਰੀ ਇਕ ਅਜਿਹੀ 'ਬਾਘਨਿ' ਹੈ ਜਿਸਨੇ 'ਤ੍ਰੈਲੋਕੀ' ਨੂੰ ਖਾ ਲਿਆ ਹੈ:

ਬਾਘਨਿ ਜਿੰਦ ਨੈ ਬਾਘਨਿ ਬਿੰਦ ਨੈ, ਬਾਘਨਿ ਹਮਰੀ ਕਾਇਆ।

ਇੰਨ ਬਾਘਨਿ ਤ੍ਰੈ ਲੋਈ ਖਾਈ ਬਧਤਿ ਕੇਰਖ ਰਾਇਆ।।

(ਕੇਰਖ ਬਈ)

ਸੰਤ ਕਵੀਆਂ ਵਲੋਂ ਬ੍ਰਹਮ ਅਤੇ ਜੀਵ ਦੇ ਸੰਜੋਗ ਨਈ ਭਾਫਤੀ ਤੇ ਜੋਰ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਤੇ ਇਸਤਰੀ ਅਤੇ ਮਾਇਆ ਦਾ ਤਿਆਗ ਆਵਸੁਕ ਸਮਝਿਆ ਗਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸਤਰੀ

ਮਰਦ ਨੂੰ ਭੁਮਰਾਹ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਪਸ਼ੂਆਂ ਅਤੇ ਸੂਦਰਾਂ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਦਰਜਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਪਤੀ ਨੂੰ ਉਸ ਉੱਤੇ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਹੱਕ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ। ਤੁਲਸੀਦਾਸ ਜਿਹੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਇਸਤਰੀ ਬਾਰੇ ਕਿਹਾ ਹੈ:

ਦੋਰ, ਗਾਵਾਤ, ਸੂਦਰ, ਪਸ਼ੂ, ਨਾਰੀ॥

ਸਹ ਪਾਚੋ ਤਾੜਨ ਕੇ ਅਧਿਕਾਰੀ॥

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸੀਂ ਖੰਦਾਜਾ ਲਗਾ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਭ ਧਰਮਾਂ, ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਅਤੇ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਖਟੀਆ ਤੇ ਨੀਵਾਂ ਕਰਾਰ ਦਿੱਤਾ।

ਮੱਧਕਾਲੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਪਹਿਲੇ ਮਹਾਂ ਪੁਰਖ ਹੋਏ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸਤਰੀ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਆਵਾਜ਼ ਉਠਾਈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਮਰਦ ਦਾ ਸਿੰਗਾਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਦਸਿਆ ਬਲਕਿ ਸੰਜਮ ਤੇ ਬੰਧੋਜ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਕਿਹਾ: 'ਭੰਡ ਹੋਵਹਿ ਬੰਧਾਨ'। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਇਸਤਰੀ ਪ੍ਰਤੀ ਕੇਹੜੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਨਿੰਦਾ ਕੀਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸਤਰੀ ਜਨਮ-ਦਾਤੀ ਹੈ ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਹ ਨਿੰਦਨੀਯ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਅਨੁਸਾਰ ਮਰਦ ਅਤੇ ਇਸਤਰੀਆਂ ਇੱਕ ਸਮਾਨ ਹਨ। ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਉਹੀ ਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ ਜੋ ਮਰਦ ਨੂੰ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਘਰ ਦੀ ਚਾਰ ਦੀਵਾਰੀ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਕੇ ਧਾਰਮਿਕ ਸਥਾਨਾਂ ਤੇ ਲਿਆਂਦਾ ਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਸਥਾਨ ਇਸਤਰੀਆਂ ਲਈ ਉਸੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖੋਲ੍ਹੇ ਲਈ ਕਿਹਾ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਰਦਾਂ ਲਈ ਖੁਲ੍ਹੇ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ 'ਪਰਦਾ ਪ੍ਰਥਾ' ਦਾ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ। ਇਸਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਨੀਰਵ ਵਿਚ ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਦੀ ਭੁੱਲ ਦਿੱਤੀ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਸੋਭਾ ਅਦਰ ਦੇ ਕੇ ਇਸਤਰੀ ਦਾ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਸਥਾਨ ਉਚਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਚੇਤੰਨ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਪ੍ਰੋ. ਹਰਨਾਮ ਦਾਸ ਨਿਖੇੜੇ ਹਨ:

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਜੋਰਦਾਰ ਸਮਰਥਨ ਕੀਤਾ ਕਿ
ਯੋਰਤ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਤੇ ਸਤਿਕਾਰ ਮਾਨਵਵਾਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ
ਵੀ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਭੁਨਾਮਾਂ ਤੇ
ਘਰੇਲੂ ਨੈਕਰਾਂ ਵਾਲਾ ਸਨ੍ਹਕ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।⁸⁶

ਡਾ. ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:

ਜਿਵੇਂ ਨਾਥ-ਮੰਤ-ਬਾਈਕਾਰਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਚੰਡ ਇਸਤਰੀ-ਨਿੰਦਾ ਅਤੇ
ਦਿਵਜ-ਨਿੰਦਾ ਰਾਹੀਂ ਮਾਨਵੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਪਾਸਾਰ ਵਿਚ ਇਲਚਸੁਪੀ
ਲਈ ਉਦੋਂ ਹੀ ਨਾਨਕ ਬਾਈ ਨੇ ਮਾਨਵ ਜੀਵਨ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚੋਂ
ਰਾਜੇ ਅਤੇ ਰਾਜ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਖੰਡਨ ਲਈ ਚੁਣਿਆ
ਹੈ। ਇਸਤਰੀ-ਨਿੰਦਾ, ਨਾਨਕ ਬਾਈ ਵਿਚ ਵਰਜਿਤ ਹੈ।
ਦਿਵਜ-ਵਿਰੋਧ, ਵਰਜਿਤ ਨਹੀਂ, ਵਿਰਲ ਹੈ। ਨਾਨਕ ਬਾਈ
ਵਿਚ ਸਪਸ਼ਟ ਨਿੰਦਾ ਹਾਕਮ-ਜਮਾਤ ਦੀ ਹੀ ਹੋਈ।⁸⁷

'ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ' ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸਤਰੀ ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਇਹ ਦੁਨੀਆਂ
ਨਹੀਂ ਚਲਦੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਸਭ ਇਨਸਾਨ ਪੌਣਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸਤਰੀ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਹੋ ਕੇ
ਔਰੋ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰੀਆਂ ਵਧਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਇਸਤਰੀ ਜੋ ਪੀੜ-
ਪੈਰੀਬਰਾਂ ਰਾਜਿਆ-ਯੋਧਿਆਂ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਮੰਦਾ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਖਿਆ ਜਾ
ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਾਰ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਇਸਤਰੀ ਯਾਰੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਨ:

ਭੰਡਿ ਜੀਅੈ ਭੰਡਿ ਨਿੰਮੈ ਭੰਡਿ ਮੰਕਣ ਵੀਯਾਹੁ॥

ਭੰਡਹੁ ਰੇਵੈ ਦੋਸਤੀ ਭੰਡਹੁ ਚਨੈ ਰਾਹੁ॥

ਭੰਡੁ ਮੁਖਾ ਭੰਡੁ ਭਾਈਯੈ ਭੰਡਿ ਰੇਵੈ ਬੰਧਾਨੁ॥

ਸੇ ਕਿਹੂੰ ਮੰਦਾ ਆਖੀਯੈ ਜਿਤੁ ਜੰਮਹਿ ਰਾਜਾਨ॥⁸⁸

ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਗੱਲ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਈ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭੂ ਭਗਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਪਤਨੀ

ਦੇ ਆਪਣੇਪਤੀ ਲਈ ਵਿਯੋਗ ਨੂੰ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੀ ਮੂਠ ਸਾਧਨਾਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿਚ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਸਾਧਕਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਸਥਾਨ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਭਾਵਨਾ, ਤੀਵਰਤਾ ਆਤਮ ਸਮਰਪਣ ਅਤੇ ਪਤਨੀਦੇ ਪਤੀ ਨਾਲ ਸੰਜੋਗ ਦੀ ਚੇਸ਼ਟਾ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰਿਕ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਉਪਰ ਚੁਕ ਕੇ ਪਰਮਾਰਥਕ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਜੋੜ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਗੱਲ ਹੋਰ ਵੀ ਮਹੱਤਵ ਪੂਰਣ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਸਤਰੀ ਪੁਰਖ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨੂੰ ਵੈਸੀ ਯਾ ਜਾਗਨੀ ਮਰਿਆਦਾ ਹੀਣ ਰਿਸ਼ਤੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਚਿਤਵਿਆ ਸਗੋਂ ਗ੍ਰਹਿਸਤ ਦੇ ਪਤੀ ਪਤਨੀ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਚਿਤਵਿਆ ਹੈ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੁਆਰਾ ਮਾਨਵਵਾਦ ਦੇ ਵਿਸਤਾਰ ਲਈ ਮੱਧਕਾਲ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਪਛੁੱਲਤ ਹੋਈ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਤੋਂ ਵਿਯੋਗੀ ਹੋਈ ਪਤਨੀ ਦੀ ਬਿਰਥਾ ਵਿਯੋਗੀ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਪਰਮਾਰਥਕ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਤੇ ਸਮਾਜਕ ਫੈਰਵ ਦੇਹਾਂ ਆਧਾਰਾਂ ਵਿਚ ਨਵੇਂ ਸਿਰਿਓਂ ਜਾਗਰਿਤ ਕੀਤਾ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸੀਂ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਮੱਧਕਾਲੀ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਪਹਿਲੀ ਮਹਾਨ ਸੁਪ੍ਰਸੰਗਤ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੈਕੁਲਰ ਵਕੀਲਾਂ ਤੋਂ ਨਿਤਾੜੀ ਜਾਂਦੀ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਉਪਰ ਚੁੱਕਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਸਨਮਾਨਯੋਗ ਸਥਾਨ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਡਾ. ਮਨਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਨ:

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਇਸਤਰੀ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਨਾ ਕੇਵਲ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਆਵਾਜ਼ ਹੀ ਉਠਾਈ ਸਗੋਂ ਅੱਕਟ ਕਲੀਲ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਜਨਨੀ ਇਸਤਰੀ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਬੁਰਾ ਕਹਿਣ ਵਾਲਾ ਮਰਦ ਇਸਤਰੀ ਹੋਂਦ ਤੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਦਾ ਕਿਆਸ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਮਰਦ ਦਾ ਇਸਤਰੀ ਨਾਲ ਅਟੁਟ ਸੰਬੰਧ ਹੈ, ਇਹ ਸਭ ਗੁਣ ਹੋਇਆ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਮੰਦਾ ਕਿਉਂ ਆਖਿਆ ਜਾਵੇ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਤੋਂ

ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਅਤੇ ਸਮਕਾਲੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਭਗਤ ਕਵੀ ਜਾਂ ਆਚਾਰੀਆਂ
 ਨੇ ਇਸਤਰੀ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਅਜਿਹੀ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਆਵਾਜ਼ ਉਠਾਈ। ਗੁਰੂ
 ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਹੀ ਮਾਨੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸਤਰੀ ਦੇ
 ਸਮਾਜ ਵਿਚਲੇ ਸਥਾਨ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਭਗਤੀ-ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ
 ਬਣਾਇਆ। ਇੰਜ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਭਗਤੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ
 ਮੁਢਲੇ ਰਚਣਹਾਰਿਆਂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕੀਤੀ।⁸⁹

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ ਤੇ ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਪਹਿਲੇ
 ਮਹਾਂ ਪੁਰਸ਼ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸਤਰੀ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਆਵਾਜ਼ ਉਠਾਈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸਤਰੀ
 ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਯੋਗ ਥਾਂ ਦੇ ਕੇ ਆਦਰਸ਼ਕ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਦਾ ਮੁੱਢ ਬੰਨ੍ਹਿਆ। ਨਾਲ
 ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸਨਮਾਨ ਨੂੰ ਵਧਾਇਆ।

ਹਵਾਲੇ ਅਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

1. ਏ.ਉਵਰਾਕੋ, ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਸਥਾਰਥਵਾਦ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਸਾਹਿਤਕ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ, ਪੰ. 9
2. T.S. Eliot, Selected Essays, P. 488
3. Encyclopedia Britanica 1968, Vol.II,P. 825
4. J.I.Shipley, Dictionary of World Literature Ed.1943,P.305
5. Prof. Wazor Singh 'Aspects of Guru Nanak's Humanism'
Parkh, Guru NanakSamriti Ank, 1969, P.68
6. ਡਾ. ਨਵਲ ਕਿਸ਼ੋਰ, ਮਾਨਵਵਾਦ ਐਂਡ ਸਾਹਿਤਯ, ਪੰ. 14
7. Dr.Redha Krishnana, Recovery of Faith, Orient Paper back,
Delhi 1969, P.49
8. ਡਾ. ਵਜ਼ੀਰ ਸਿੰਘ, 'ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਅਚਾਰ ਵਿਚ ਮਾਨਵਵਾਦ' ਜਾਗ੍ਰਤੀ, ਜਿਲਾ-35,
ਖੰਕ 12, ਦਸੰਬਰ 1988, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, ਪੰ. 7
9. ਡਾ. ਵਜ਼ੀਰ ਸਿੰਘ, ਧਰਮ ਦਾ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਪੱਖ, ਪੰ. 65
10. Prof.Puran Singh,The Spirit Born People, P.115
11. ਵਾਰ ਖਾਸਾ, ਮਹਨਾ 9, ਯਾਦਿ ਕ੍ਰਿਸ਼, ਪੰ. 470-471
12. ਉਹੀ, ਪੰ. 468-469
13. ਉਹੀ, ਪੰ. 468
14. ਉਹੀ, ਪੰ. 471-472
15. ਉਹੀ, ਪੰ. 465

16. ਪੰਜਾਬੀ ਦੁਨੀਆਂ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਐਂਕ (ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ), ਪੰ. 150
17. ਡਾ. ਕਾਲਾ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦਰਸ਼ਨ, ਪੰ. 110
18. ਡਾ. ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਘ, 'ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਮਾਨਵ ਦਾ ਸੰਕਲਪ' ਖੋਜ ਪਤ੍ਰਿਕਾ,
ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਐਂਕ (ਨਵੰਬਰ 1969) ਪੰ. 182
19. ਵਾਰ ਆਸਾ, ਮਹਲਾ ੧, ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰ. 468
20. ਡਾ. ਅਤਰ ਸਿੰਘ 'ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੀ ਵਸਤੂ ਬਣਤਰ'
(ਸੰਪਾ. ਡਾ. ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕੋਹਲੀ) ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀਵਨ ਸਮਾਂ ਤੇ ਰਚਨਾ,
ਪੰ. 194
21. ਵਾਰ ਆਸਾ, ਮਹਲਾ ੧, ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰ. 474
22. ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰ. 3
23. ਵਾਰ ਆਸਾ, ਮਹਲਾ ੧, ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰ. 469
24. ਸੂਹੀ ਮਹਲਾ ੧, ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰ. 751
25. ਡਾ. ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਘ, 'ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਮਾਨਵ ਦਾ ਸੰਕਲਪ' ਖੋਜ ਪਤ੍ਰਿਕਾ,
ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਐਂਕ: ਨਵੰਬਰ 1969, ਪੰ. 185
26. ਵਾਰ ਆਸਾ, ਮਹਲਾ ੧, ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰ. 467
27. ਡਾ. ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਘ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਨੌਂਕੜਤਾ ਦਾ ਸੰਕਲਪ, ਪੰ. 8
28. ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼,
29. Avtar Singh, Ethics of the Sikhs (Introduction), P.1
30. Ibid, P.1

31. Sohan Singh, The Ballad of God and Man (Introduction)P.14
32. Ibid, P. 15
33. ਵਾਰ ਘਾਸਾ, ਮਹਲਾ ੧, ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰ. 465
34. ਉਹੀ, ਪੰ. 464
35. ਉਹੀ, ਪੰ. 471-472
36. ਉਹੀ, ਪੰ. 471
37. ਉਹੀ, ਪੰ. 463
38. ਉਹੀ, ਪੰ. 466
39. ਉਹੀ, ਪੰ. 466
40. ਉਹੀ, ਪੰ. 467
41. ਉਹੀ, ਪੰ. 466-467
42. ਉਹੀ, ਪੰ. 470
43. ਉਹੀ, ਪੰ. 473
44. ਸਿਰੀ ਰਾਗ ਮਹਲਾ ੧, ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰ. 62
45. ਡਾ. ਵਜੀਰ ਸਿੰਘ, ਠੇਤਿਕ ਨਿਯਮ, ਪੰ. 101
46. ਵਾਰ ਘਾਸਾ, ਮਹਲਾ ੧, ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰ. 470-471
47. ਉਹੀ, ਪੰ. 468
48. ਉਹੀ, ਪੰ. 473
49. ਉਹੀ, ਪੰ. 464
50. ਉਹੀ, ਪੰ. 468
51. ਉਹੀ, ਪੰ. 468
52. ਉਹੀ, ਪੰ. 473

53. Wazir Singh, 'Social Protest in Gurbani' Journal of Medieval Indian Literature, P.U., Chd. Vol. II, March-Sept, 1978 No. 18, P. 26
54. Dr. Attar Singh, 'Guru Nanak's Vision of Religions Humanism' Studies in Sikhism and Comparative Religion, Vol. I, Oct 1982 P. 21-22
55. ਵਾਰ ਆਸਾ, ਮਹਲਾ ੧, ਆਦਿ ਵੰਸ਼, ਪੰ. 471
56. ਉਹੀ, ਪੰ. 473
57. ਉਹੀ, ਪੰ. 467
58. ਉਹੀ, ਪੰ. 470
59. ਉਹੀ, ਪੰ. 471
60. ਉਹੀ, ਪੰ. 467
61. ਉਹੀ, ਪੰ. 471
62. ਉਹੀ, ਪੰ. 472
63. ਉਹੀ, ਪੰ. 472
64. ਉਹੀ, ਪੰ. 472
65. ਉਹੀ, ਪੰ. 472
66. ਉਹੀ, ਪੰ. 473
67. ਉਹੀ, ਪੰ. 472
68. ਉਹੀ, ਪੰ. 466
69. ਉਹੀ, ਪੰ. 465
70. ਉਹੀ, ਪੰ. 465
71. ਉਹੀ, ਪੰ. 467

72. Some Social Religious Ideas of Guru Nanak, P.3
(The Paper read at International Seminar on Guru Nanak's life and teachings, Panjabi University, Patiala.
73. Balwant Singh Anand, Guru Nanak Religion and Ethics, P.31
74. ਵਾਰ ਆਸਾ, ਮਹਨਾ ੧, ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰ. 170
75. ਉਹੀ, ਪੰ. 472
76. ਉਹੀ, ਪੰ. 468
77. ਉਹੀ, ਪੰ. 471
78. ਉਹੀ, ਪੰ. 469
79. ਡਾ. ਆਰਠ ਸਿੰਘ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਚਿੰਤਨ ਤੇ ਕਲਾ, ਪੰ. 120
80. ਵਾਰ ਸਿੰਘ ਰੰਧਾਵਾ, 'ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸਮਾਜਕ ਚਿਤ੍ਰਣ' ਖੋਜ ਪਤ੍ਰਿਕਾ,
ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ, ਨਵੰਬਰ 1969, ਪੰ. 108
81. ਉਹੀ, ਪੰ. 108
82. ਉਹੀ, ਪੰ. 108
83. ਉਹੀ, ਪੰ. 108
84. ਉਹੀ, ਪੰ. 108
85. ਉਹੀ, ਪੰ. 108
86. Prof. Harnam Dass 'Guru Nanak-As An Ideal Humanist' 'PARKH'
Guru Nanak Samriti Ank, 1969, P.U. Chandigarh, P.121

87. ਡਾ. ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ, ਅਧਿਐਨ ਤੇ ਅਧਿਆਪਨ, ਪੰ. 146
88. ਵਾਰ ਆਸਾ, ਮਹਲਾ ੧, ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰ. 473
89. ਡਾ. ਮਨਮੋਹਨ ਸਿੰਘ, ਭਗਤੀ ਅੰਦੋਲਨ ਪ੍ਰਤੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵੀ ਜੀ ਦੀ ਦੇਸ਼,

ਪੰ.34- 35

ਅਧਿਆਇ ਤੀਜਾ :

*
*
*
*
*
*
*

ਅਸਾ ਦੀ ਵਾਰ ਵਿਚ ਰਾਜਨੀਤਕ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸਥਿਤੀ ਦੀ ਚੇਤਨਾ

ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ ਵਿਚ ਰਾਜਨੀਤਕ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸਥਿਤੀ ਦੀ ਚੇਤਨਾ

ਮੌਖਕਲ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਰਚੀਆਂ ਗਈਆਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਸਾਂ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡ ਸਕਦੇ ਹਾਂ; ਇਕ ਬੀਰ ਰਸੀ ਤੇ ਦੂਜੀਆਂ ਅਧਿਆਤਮਕ ਵਾਰਾਂ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਕਈ ਵਾਰਾਂ ਰਚੀਆਂ ਗਈਆਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਧੁਨੀਆਂ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਾਰਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਰਾਜਿਆਂ, ਮਹਾਰਾਜਿਆਂ, ਸੂਰਬੀਰਾਂ ਤੇ ਬਹਾਦਰਾਂ ਦੀ ਜਿਸਮਾਨੀ ਅਤੇ ਉਚੀ ਸੁਠ ਨੂੰ ਗਾਉਣਾ ਸੀ।

ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਦੂਸਰੀ ਕਿਸਮ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਅਧਿਆਤਮਕ ਵਾਰਾਂ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀਆਂ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਲਿਖੀਆਂ ਚੌਰ ਕਈ ਵਾਰਾਂ ਹਨ। ਅਧਿਆਤਮਕ ਵਾਰਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸੱਚਾ ਸੁੱਚਾ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਨ ਦੀ ਸੋਝੀ ਬਖਸ਼ਦਾ ਹੈ। 'ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ' ਇਕ ਅਧਿਆਤਮਕ ਵਾਰ ਹੈ। ਇਹ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਰਚਨਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਆਤਮਾ ਅਤੇ ਖਣਾਤਮ, ਲੈਕਿਕ ਅਤੇ ਪਾਰਲੈਕਿਕ, ਆਤਮਾ ਅਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰਿਕ ਪੱਧਰ ਤੇ ਵਿਚਰ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚੋਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸਿਰਜਨਾ ਦਾ ਝਲਕਾਰਾ ਪੈਦਾ ਹੈ। 'ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ' ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਮਨੁੱਖਤਾ ਨੂੰ ਜਾਗ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਦੇਂਦੀ ਆ ਰਹੀ ਹੈ।

ਇਹ ਰਚਨਾ ਸਿਖ ਮਤ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਅਨਿਖੜਵਾਂ ਅੰਗ ਬਣ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਰੋਜ਼ ਖੰਮ੍ਰਿਤ ਵੇਲੇ ਇਸ ਦਾ ਕੀਰਤਨ ਸਾਨੂੰ ਆਮਰਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਸਰਵਣ ਕਰਨ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਮੋਕਸ਼ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।

ਤਤਕਾਲੀਨ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਫੈਲੇ ਹੋਏ ਵਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਇਸ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਕੁਝ ਆਲੋਚਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਹ ਰਚਨਾ ਨਿਰਾਸ਼ ਲੋਕਾਈ ਨੂੰ ਆਸਾ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਦੇਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ

ਤਤਕਾਲੀਨ ਲੋਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸ, ਭਰਮ, ਪਾਖੰਡ ਆਦਿ ਦਾ ਵਿਸ਼ਨੇਸ਼ਣਾਤਮਕ ਵਰਣਨ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਡਾ ਮਾਰਗ ਦਰਸ਼ਕ ਚਾਲਣ ਮੁਨਾਰਾ ਹੈ।

ਇਸ ਵਾਰ ਵਿਚ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਵਰਣਨ ਬਹੁਤ ਸੁੰਦਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਜਿਸ ਸਮੇਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਜਨਮ ਲਿਆ। ਉਸ ਖੁੰਗ ਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਰਾਜਕਤਾ ਦਾ ਖੁੰਗ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਦਾ ਬੌਧਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਪਤਨ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਇਸਦਾ ਮੂਲ ਕਾਰਣ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ 'ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ' ਵਿਚ ਸਮਕਾਲੀਨ ਰਾਜਸੀ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਵਰਣਨ ਬੜੇ ਸੁਖਮ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਰਾਜਨੀਤੀ ਦਾ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਧਰਮ ਉਤੇ ਜੋ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈ ਰਿਹਾ ਸੀ ਉਸ ਤੋਂ ਉਹ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣਿਤ ਸਨ। ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਹਮਲਾਵਰਾਂ ਦੇ ਬਾਰ ਬਾਰ ਹਮਲਿਆਂ ਨੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਤੇ ਆਰਥਿਕ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਡਾਵਾਂ ਡੇਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਸੁਖਸੀ ਹਾਜ਼ਮਤ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਬਹੁਤ ਕਰਕੇ ਇਸਲਾਮੀ ਸਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼ਾਸਨ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ। ਜਾਗੀਰਦਾਰੀ ਜੋੜਨ ਤੇ ਸੀ। ਹਰ ਜਾਗੀਰਦਾਰ ਆਪਣੇ ਵਿਲਾਸਤਾ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਪ੍ਰਸ਼ਤਨਸ਼ੀਲ ਸੀ। ਮੁਸਲਮਾਨ ਸ਼ਾਸਕ ਸਾਰਾ ਜ਼ੋਰ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਤੇ ਵਿਕਾਸ ਤੇ ਲਗਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਅਜਿਹੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਕਾਜ਼ੀਆਂ ਅਤੇ ਮੌਲਵੀਆਂ ਨੂੰ ਉਚੀ ਪਦਵੀ ਮਿਲੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਹ ਕੁਰਾਨ ਅਤੇ ਹਦੀਸ ਅਨੁਸਾਰ ਦੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਸਮਸਿਆਵਾਂ ਹਲ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਮੂਰਤੀ ਪੂਜਾ ਇਸਲਾਮ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਕੁਫ਼ਰ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਮੂਰਤੀ ਪੂਜਕਾਂ ਲਈ ਰਾਜ ਵਿਚ ਤੈ ਹਸਤੇ ਸਨ ਇਕ ਤਾਂ ਇਸਲਾਮ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨਾ ਜਾਂ ਮੌਤ । ਇਸ ਲਈ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਬਹੁਤੇ ਲੋਕ ਕੁਰਾਨ ਆਦਿ ਪੜ੍ਹਦੇ ਸਨ। ਮੁਸਲਮਾਨ ਵੀ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਤੋਂ ਡਿੱਗ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਕਾਰਣ ਸਾਰੀਆਂ ਧਾਰਮਿਕ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਦਿਖਾਵਾ ਮਾਤਰ ਰਹਿ ਗਈਆਂ ਸਨ:

ਕਉ ਬਿਰਾਹਮਣ ਕਉ ਲਾਬੁ ਰੋਬਰਿ ਤਰਣੁ ਨ ਜਾਈ॥

ਧੋਤੀ ਟਿਕਾ ਤੈ ਜਘਮਾਲੀ ਧਾਨੁ ਮਨੇਛੁ ਖਾਈ॥

ਖੰਤਰਿ ਪੂਜਾ ਪੜਹਿ ਕਤੇਬਾ ਸੰਜਮੁ ਤੁਰਕਾ ਭਾਈ॥

ਛੋਰੀਨੇ ਪਾਖੰਡਾ ॥ ਨਾਮਿ ਨਇ ਐ ਜਾਹਿ ਤਰੀਦਾ॥¹

ਰਾਜ ਵਰਗ ਦੇ ਮਨਮਾਨੇ ਅਤਿਆਚਾਰ ਕਰਕੇ ਜਨਤਾ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਨਕਰਤ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਸੀ। ਬਾਬਰ ਦੇ ਹਮਲਿਆਂ ਕਾਰਣ ਜਨਤਾ ਦੇ ਜਾਨ ਮਾਲ ਤੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਆਰਥਕ ਦੁਰਦਸਾ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ ਜਨਤਾ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਆਏ ਪਰਾਧੀਨਤਾ ਦੇ ਭਾਵ ਇਤਨੇ ਵੱਧ ਗਏ ਸਨ ਕਿ ਜਨਤਾ ਨੇ ਤੁਰਕਾਂ ਪਠਾਣਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਰਹਿਣੀ ਬਹਿਣੀ ਆਪਣਾ ਲਈ ਸੀ। ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਜੋ ਕੁਝ ਕਰਨਾ ਪਵੇ ਹੱਸ ਕੇ ਕਰਦੇ ਸਨ:

ਨੀਲ ਬਸਤ੍ਰ ਲੇ ਕਪੜੇ ਪਹਿਰੇ ਤੁਰਕ ਪਠਾਣੀ ਅਮਲਕੀਆ।²

ਨੀਲ ਵਸਤ੍ਰ ਪਹਿਰਿ ਹੋਵਹਿ ਹੋਵਹਿ ਪਰਵਾਣੁ॥

ਮਨੇਛੁ ਧਾਨੁ ਨੇ ਪੂਜਹਿ ਪੁਰਾਣੁ॥

ਅਭਾਖਿਆ ਕਾ ਕੁਠਾ ਬਕਰਾ ਖਾਣਾ॥

ਚਉ ਕੇ ਉਪਰਿ ਚਿਸੈ ਨ ਜਾਣਾ॥³

ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖੰਗਰੇਜ਼ੀ ਹਕੂਮਤ ਸਮੇਂ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਰਾਜੇ ਮਹਾਰਾਜੇ, ਸਰਦਾਰ ਆਦਿ ਆਪਣੀ ਜਨਤਾ ਦੇ ਦੁਖੜੇ ਵਿਸਾਰ ਕੇ ਆਪਣੇ ਸੁਆਰਥ ਲਈ ਖੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਮਿਲਕੇ ਚਲ ਰਹੇ ਸਨ, ਉਸੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਆਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਬ੍ਰਾਹਮਣ, ਕਾਜੀ ਤੇ ਮੁਲਾਣੇ ਮੁਕਲ ਰਾਜ ਨਾਲ ਮਿਲਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਾਥ ਦੇ ਰਹੇ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਬੜੇ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਨਿਖੇਧੀ ਕੀਤੀ। ਇਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਵਧੀਕੀਆਂ, ਛਲ ਕਪਟ ਤੇ ਫਰੋਬ ਦਾ ਪਰਦਾ ਹਟਾਇਆ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜੀਵਨ ਕਾਲ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਲੇਖੀਆਂ ਬਹਿਲੇਨ ਲੇਖੀ, ਸਿਕੰਦਰ ਲੇਖੀ ਤੇ ਇਬਰਾਹੀਮ ਲੇਖੀ ਤੇ ਦੋ ਮੁਗਲਾਂ ਬਾਬਰ ਤੇ ਹਮਾਯੂੰ ਨੇ ਰਾਜ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਸ਼ੇਰ ਸ਼ਾਹ ਸੂਰੀ ਵੀ ਆਪਣਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਬਣਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਕਾਲ ਵਿਚ ਛੇ ਰਾਜਿਆਂ ਦਾ ਰਾਜ ਦੇਖਿਆ ਪਰ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਕਿਧਰੇ ਵੀ ਇੰਹਨਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਨਫ਼ਜ਼ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਹਾਕਮ ਜਮਾਤ ਲੋਕਾਂ ਤੇ ਜੁਲਮ ਕਰਦੀ ਸੀ, ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਮਿਹਨਤ ਤੇ ਐਸ਼ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਬੇਬੈਨੀ ਤੇ ਗੁਨਾਮੀ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਸੀ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇ ਆਗਮਨ ਸਮੇਂ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਅਤਿਆਚਾਰ, ਜੁਲਮ, ਅਨਿਆਨ ਅਤੇ ਬੇਇਨਸਾਫੀ ਆਪਣੀਆਂ ਸਿਖਰਾਂ ਤਕ ਪੁੱਜ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਉਸ ਵੇਲੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜਿਹੇ ਪ੍ਰਤਿਭਾਸ਼ਾਲੀ ਮਹਾ ਪੁਰਸ਼ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਮਾਨਵ ਜਾਤੀ ਦੀਆਂ ਅੰਤੀਮ ਪੀੜਾਂ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤਾ। ਅਮੀਰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਸੰਪੰਨ ਜੀਵਨ ਗੁਜ਼ਾਰਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਸ਼ਾਇਦ ਸੇਜਾਂ ਤੇ ਸੌਂਦੇ ਸਨ। ਸੁੱਤੇ ਪਿਆਂ ਦੇ ਸਿਰਹਾਣੇ ਲੋਕਰ ਖੜੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ।

ਇਕ ਨਿਹਾਲੀ ਪੈ ਸਵਨਿ ਇਕਿ ਉਪਰਿ ਰਹਨਿ ਖੜੇ।।⁴

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਰਾਜਿਆਂ ਦੀ ਵਿਨਾਸ਼ਤਾ ਨੂੰ ਬਰੀਕੀ ਨਾਲ ਅੰਕਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। 'ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ' ਵਿਚ ਰਾਜਿਆਂ ਦੀ ਵਿਨਾਸ਼ਤਾ ਦੀ ਇਕ ਹੋਰ ਉਦਾਹਰਣ:

ਤੁਰੇ ਪਨਾਣੈ ਪਉਣੈ ਵੈਗ ਹਰ ਰੰਗੀ ਹਰਮ-ਸਵਾਰਿਆ।।

ਕੋਠੇ ਮੰਡਪ ਮਾੜੀਆਂ ਨਾਇ ਬੈਠੇ ਕਰਿ ਪਾਸਾਰਿਆ।।

ਚੀਜ ਕਰਨਿ ਭਾਵ ਦੇ ਹਰਿ ਬੁਝਨਿ ਠਾਹੀ ਹਾਰਿਆ।।

ਕਰਿ ਕੁਰਮਾਇਸਿ ਖਾਇਆ ਵੈਖਿ ਮਹਨਤਿ ਮਰਣੁ ਵਿਸਾਰਿਆ।।⁵

ਇਸਦੇ ਵਿਪਰੀਤ ਗਤੀਬਾ ਕੋਲ ਚਰਚਤ ਦੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਵੀ ਪੂਰੀਆਂ ਨਹੀਂ ਸਨ।

ਮੌਧਕਾਲ ਵਿਚ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸਥਿਤੀ ਬਹੁਤ ਡਾਵਾਂ ਡੇਠ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਾਈ ਵਿਚ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦਾ ਰਾਜਸੀ ਚਿਤਰ ਉਲੀਕਦੇ ਹੋਏ ਰਾਜਿਆ, ਜਾਗੀਰਦਾਰਾਂ ਤੇ ਹਾਕਮਾਂ ਨੂੰ ਕਸਾਈ, ਸਾਹਿਬ, ਬਖਿਆਣ, ਕੁੱਤੇ, ਜਰਵਾਣੇ, ਰੱਤ ਪਏ, ਤੇ ਮਾਏਸ ਖਾਣੇ ਆਦਿ ਕਹਿ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਿੰਦਾ ਕੀਤੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਆਪ ਜਨਤਾ ਦਾ ਨਕੂ ਪੀਏ ਸਨ। ਰਿਸ਼ਵਤਾਂ ਲੈਂਦੇ ਸਨ ਉਹਲੇ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣੀ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ:

ਕਾਜੀ ਹੋਏ ਰਿਸ਼ਵਤੀ, ਵੱਢੀ ਨੇ ਕੇ ਹਠੁ ਗਵਾਇਨ।⁶

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ 'ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ' ਵਿਚ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦਾ ਨਕਸ਼ਾ ਉਲੀਕਦੇ ਹੋਏ ਪ੍ਰਚਲਤ ਗੀਤਾਂ ਦੇ ਖੋਖਲੇ ਪਾਸ ਨੂੰ ਉਘੇੜਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਨਕੂ ਚੁਸਣ ਵਾਲੇ ਸ਼ਾਸਕ ਭਾਵੇਂ ਨਿਮਾਜਾਂ ਵੀ ਪੜ੍ਹ ਲੈਣ ਤਾਂ ਵੀ ਕੀਨਾਭ? ਇਸੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅੰਦਰੋਂ ਫੁਰੀਆਂ ਚਲਾਉਣ ਵਾਲੇ ਜਨੇਊ ਪਾ ਵੀ ਲੈਣ ਤਾਂ ਵੀ ਉਸ ਦਾ ਕੋਈ ਲਾਭ ਨਹੀਂ:

ਮਾਏਸ ਖਾਣੇ ਕਰਹਿ ਨਿਵਾਜ।।

ਫੁਰੀ ਵਗਾਇਨਿ ਤਿਨ ਗਲਿ ਤਾਯਾ।।

ਤਿਨ ਘਰਿ ਬ੍ਰਹਮਣ ਪੂਰਹਿ ਨਾਦ।।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਭਿ ਖਾਵਹਿ ਉਈ ਸਾਦ।।⁷

ਮੌਧਕਾਲੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਪਾਪ, ਅਸ਼ਰਮ ਤੇ ਜਬਰ ਦਾ ਮੋਲਬਾਲਾ ਸੀ। ਸ਼ਰਮ ਧਰਮ ਉਸ ਵੇਲੇ ਅਲੋਪ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਸੱਚ ਤੇ ਉਸ ਵੇਲੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚੋਂ ਮਾਨੋ ਖੰਭ ਨਾ ਕੇ ਉਭ ਰਿਖਾ ਸੀ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਸੁਬਦਾਂ ਵਿਚ ਬਿਖਾਠ ਕੀਤੇ ਹਨ:

(ੳ) ਸਰਮੁ ਧਰਮੁ ਦੁਇ ਛਪ ਖਲੋਏ

ਕੁੜ ਫਿਰੈ ਪਰਧਾਨੁ ਵੇ ਨਾਲੇ॥⁸

(ਅ) ਸਰਮ ਧਰਮ ਕਾ ਡੇਰਾ ਦੂਰਿ॥

ਨਾਨਕ ਕੁੜ ਰਹਿਆ ਭਰਪੂਰਿ॥⁹

(ਬ) ਸਚਿ ਕਾਠੁ ਕੁੜ ਵਰਤਿਆ ਕਨਿ ਕਾਨਖ ਬੇਤਾਲ॥¹⁰

ਇਸ ਸਮੇਂ ਕਾਜੀ ਤੇ ਸ਼ਾਸਕ ਵਰਗ ਦੂਸਰੇ ਧਰਮ ਉਪਰ ਮਨਮਾਨੇ ਅਤਿਆਚਾਰ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਹਰ ਪਾਸੇ ਬ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਤੇ ਰਿਸ਼ਵਤ ਖੋਰੀ ਫੈਲੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਅਮੀਰ ਲੋਕ ਰਾਜੇ ਤੇ ਸ਼ਾਸਕ ਵਰਗ ਵਿਲਾਸਤਾ ਦੇ ਨਸ਼ੇ ਵਿਚ ਮਸਤ ਸਨ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਆਮ ਲੋਕਾਈ ਦੀ ਹਾਲਤ ਤਰਸ ਯੋਗ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੋ ਵੇਲੇ ਰੋਟੀ ਵੀ ਨਸੀਬ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਹਰ ਪਾਸੇ ਕੁੜ ਪ੍ਰਧਾਨਸੀ। ਜਿਹੜੀ ਹਲੂਮਤ ਜੇਰ, ਜਬਰ ਅਤੇ ਜੁਲਮ ਕਰੇ ਉਸ ਵਿਰੁੱਧ ਰੋਸ ਉਤਪੰਨ ਹੋਣਾ ਕੁਦਰਤੀ ਹੈ ਪਰ ਉਸ ਰੋਸ ਵਿਰੁੱਧ ਆਵਾਜ਼ ਕੋਈ ਮਹਾਨ ਸੁਖਸ਼ੀਅਤ ਹੀ ਦੇ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਆਮ ਆਦਮੀ ਵਿਚ ਸ਼ਾਸਕ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਬੋਲਣ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਏਸੇ ਸਮੇਂ ਕੁੜ ਨਾਨਕ ਨੇ ਫਿਰਫੇ ਹੈ ਕੇ ਸਿੰਕੀਦਰ ਲੋਧੀ ਦੇ ਅਤਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਬਾਬਰ ਦੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਉਪਰ ਹਮਲਿਆਂ ਵਿਰੁੱਧ ਜਬਰਦਸਤ ਆਵਾਜ਼ ਬੁਲੰਦ ਕੀਤੀ। ਕੁੜ ਨਾਨਕ ਨੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ:

ਖੁਰਾਸਾਨ ਪਸਮਾਨ ਕੀਆ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੁ ਡਰਾਇਆ॥

ਆਪੇ ਰੋਸੁ ਨ ਦੇਈ ਕਰਤਾ ਜਮੁ ਕਰਿ ਮੁਕਨੁ ਚੜਾਇਆ॥

ਏਤੀ ਮਾਰ ਪਈ ਕਰਨਏ ਤੈ ਕੀ ਦਰਦੁ ਨ ਯਾਇਆ॥

ਕਰਤਾ ਤੂੰ ਸਭਨਾ ਕਾ ਸੇਈ॥

ਜੇ ਸਕਤਾ ਸਕਤੇ ਕਉ ਮਾਰੇ ਤਾ ਮਨਿ ਰੋਸੁ ਨ ਹੋਈ॥

ਸਕਤਾ ਸੀਹੁ ਮਾਰੇ ਪੈ ਵਗੈ ਅਸਮੇ ਸਾ ਪੁਰ ਸਾਈ॥

ਰਤਨ ਵਿਗਾੜਿ ਵਿਗੋਏ ਕੁਤੀ ਮੁਇਆ ਸਾਰ ਨ ਕਾਈ॥¹¹

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਪਾਸ ਸਚਾਈ ਦਾ ਅਮੂਕ ਖਜਾਨਾ ਸੀ। ਜਿਸਦੇ ਬਲ ਉਪਰ ਉਕ੍ਰੁਣੇ ਲੋਕ ਕਲਿਆਣ ਦਾ ਬੀੜਾ ਚੁੱਕਿਆ। ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਕੋਈ ਸ਼ਕਤੀ ਆਪ ਨੂੰ ਸਚ ਕਹਿਣ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਰੋਕ ਸਕਦੀ ਸੀ।

ਮੱਧਕਾਲ ਵਿਚ ਲੋਭ ਤੇ ਪਾਪ ਸਿਖਰ ਤੇ ਪੁੱਜੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਅਮਾਨਵੀ ਤੌਰਾਂ ਦੀ ਬਹੁਲਤਾ ਸੀ। ਸਮਾਜ ਦਾ ਨੈਤਿਕ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਪਤਨ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਾਲਾਤਾਂ ਦਾ ਚਿੱਤਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖਿੱਚਿਆ ਹੈ:

(ੳ) ਲਬੁ ਪਾਪੁ ਦੁਇ ਰਾਜਾ ਮਹਤਾ ਕੁਤੁ ਹੋਆ ਸਿਕਦਾਰੁ॥

ਕਾਮੁ ਨੇਬੁ ਸਦਿ ਪੁਛਾਏ ਬਹਿ ਬਹਿ ਕਰੇ ਬੀਚਾਰੁ॥

ਐਧੀ ਰਸਤਿ ਤਿਆਨ ਵਿਹੁਣੀ ਭਾਹਿ ਭਰੇ ਮੁਕਦਾਰਿ॥¹²

(ੴ) ਲਖ ਚੇਰੀਆ ਲਖ ਜਾਰੀਆ ਲਖ ਕੂੜੀਆ ਲਖ ਗਾਨਿ॥

ਲਖ ਠਗੀਆ ਪਹਿਨਾਮੀਆ ਕੀਤਿ ਦਿਨਸੁ ਜੀਅ ਨਾਨਿ॥¹³

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇ ਸਮੇਂ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਮਾਠਵੀ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਘਾਟ ਸੀ। ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਹਿੰਦੂਆਂ ਤੋਂ ਨਜ਼ਾਇਜ਼ ਟੈਕਸ ਲਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਇਸਨਾਮ ਨਾ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਉਪਰ ਜਜ਼ੀਆ ਲਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਤੀਰਥ ਉਪਰ ਜਾਣ ਲਈ ਵੀ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਟੈਕਸ ਦੇਣਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਸਿਕੰਦਰ ਲੋਧੀ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਫਰਿਸ਼ਤਾ ਲਿਖਦਾ ਹੈ:

ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਹੁਤ ਪੱਖ ਪਾਏ ਸਨ। ਹਿੰਦੂਆਂ ਅਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ

ਨੂੰ ਸਿੱਟੀ ਵਾਂਗ ਸਮਝਦੇ ਸਨ। ਤੀਰਥ ਯਾਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਤੰਗ ਕੀਤਾ

ਜਾਂਦਾ ਸੀ।¹⁴

ਮੱਧਕਾਲ ਦੇ ਕਠੋਰ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਰੋਟੀ ਲਈ ਕਈਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਫਰੋਬ, ਛਨ, ਕਪਟ ਕਰਨੇ ਪੈਂਦੇ ਸਨ। ਫੂਰੀਤੀਆਂ ਹਰ ਕੰਮ ਵਿਚ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਨ। ਹਰ ਕੰਮ ਲਈ ਸ਼ਾਸਕ ਵਰਗ ਦੀਆਂ ਖੁਸ਼ਾਮਦਾਂ ਕਰਨੀਆਂ ਪੈਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਰਾਮ ਧਾਰੀਏ ਰਾਜਾਂ ਪਾਉਂਦੇ ਬਜ਼ਾਰ ਵਿਚ ਤਮਾਸ਼ਾ ਦਿਖਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਰਾਜੇ ਰਾਣੀਆਂ ਦੇ ਸਵਾਂਗ ਭਰਦੇ ਤੇ ਮੂੰਹ ਤੋਂ ਗਿਆਨ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਰਾਜ ਵਿਚ ਰਾਜ ਧਾਰੀਏ ਘਮਾਨਵੀ ਵਿਧੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਧਨ ਕਮਾਉਂਦੇ ਸਨ:

ਬਜ਼ਾਰੀ ਬਜ਼ਾਰ ਮਹਿ,

ਯਾਇ ਕਢਹਿ ਬਜ਼ਾਰ

ਗਾਵਹਿ ਰਾਜੇ ਰਾਣੀਆਂ

ਬੇਨਹਿ ਯਾਲ ਪਤਾਲ।¹⁵

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦਾ ਉੱਚ ਸਰਬ ਪੱਖੀ ਨੈਤਿਕ ਪੱਤਨ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਸੀ। ਵੈਸੇ ਵੀ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਮੂਲ ਸੁਭਾਅ ਆਪਣਾ ਹਿਤ ਦੇਖਣਾ ਹੈ ਪਰ ਮਧਕਾਲ ਦੇ ਡਿਕਾਨਕ ਸਮੇਂ ਤਾਂ ਸੁਖਾਰਥ, ਲੋਭ ਅਤੇ ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਇਤਨੇ ਵੱਧ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਮਾਨਵੀ ਗੁਣ ਖਤਮ ਹੋ ਜੁੱਕੇ ਸਨ ਪਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਵਿਤਕਰਿਆਂ ਵਾਲੇ ਰਾਜ ਦੀ ਨਿੰਦਾ ਕਰਦੇ ਅਤੇ ਸਮਾਨ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਵਾਲਾ ਰਾਜ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਅਤਿਆਚਾਰੀ ਲੋਭੀ ਅਤੇ ਬੇਇਨਸਾਫ਼ ਪਸੰਦ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਲੋਕ ਕਲਿਆਣ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਠਾਲ ਸੰਪੰਨ ਹੋਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਆ।

‘ਯਾਸਾ ਦੀ ਵਾਰ’ ਰਾਜਨੈਤਿਕ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਮਾਨਵ ਵਾਦ ਦੀ ਸਥਾਪਤੀ ਦੀ ਚਾਹਵਾਨ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਪਹਿਲੇ ਮਹਾਂ ਪੁਰਸ਼ ਹੋਏ ਸਨ ਜਿਹਲਾਂ ਨੇ ਜਾਬਰ ਰਾਜਿਆਂ ਵਿਰੁੱਧ ਯਾਵਾਜ਼ ਉਠਾਈ। ਮੱਧਕਾਲੀ ਸੰਤਾਂ, ਰਕਤ ਕਈਰ ਯਾਦਿ ਨੇ ਰੋਬ ਦਾ ਭਾਣਾ ਯਾਖ ਕੇ ਰਾਜਿਆਂ ਵਿਰੁੱਧ ਰੁੱਧ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵੈਲੇ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਵਿਰੁੱਧ ਰੋਈ ਕੇਸ ਨਹੀਂ ਪ੍ਰਫਟ ਕੀਤਾ ਪਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਠਿਠਕਰ ਹੋ ਕੇ ਜਾਨਮ ਹਕੂਮਤ ਦੇ ਖੋਲ੍ਹਣ ਦੱਸ ਕੇ ਜਾਨਮ ਨੂੰ ਵੰਗਾਰਿਆ

ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਮਜਨੂਮਾਂ ਨੂੰ ਉਭਾਰਿਆ। ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਕੌਮੀ ਕੈਰਤ ਅਤੇ ਸਵੈਮਾਨ ਨੂੰ ਝੰਜੋੜਿਆ
 ਡਾ. ਫੀਡਾ ਸਿੰਘ ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:

ਹਕੂਮਤ ਦੀ ਰਾਜਸਕ ਨੀਤੀ ਉਸਦੇ ਪਰਜਾ ਨਾਲ ਜਬਰ ਵਿਰੁੱਧ
 ਤਕੜੀ ਆਵਾਜ਼ ਉਠਾਈ ਜੋ ਤਲਵਾਰ ਨਾਲੋਂ ਚਿਖੀ ਅਤੇ ਬਰੂਦ ਨਾਲੋਂ
 ਵਧੇਰੇ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਸੀ। ਭਾਰਤੀਆਂ ਦੀ ਰਾਜਸਕ ਚੇਤਨਤਾ ਤਾਂ ਲਗਭਗ
 ਮੁਰਦਾ ਹੀ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ, ਜਿਸਨੂੰ ਹੁਣ ਨਾਸ਼ਕ ਨੇ ਪੁਨਰ-ਮੁਰਜੀਤ
 ਕੀਤਾ। ਖਤਰੀ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਫਰਜ਼ ਪਛਾਣਨ ਲਈ ਉਭਾਰਿਆ,
 ਮਾਨਸਿਕ ਕਮਜੋਰੀ ਕਰਕੇ ਪਰਾਏ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਦੀ
 ਫੂਚੀ ਵਿਰੁੱਧ ਤਾੜਨਾ ਕੀਤੀ।¹⁶

ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਨੈਤਿਕਤਾ ਭਰਪੂਰ ਮਾਨਵਵਾਦੀ
 ਸੰਕਲਪ ਦੇ ਸਮਾਵੇਸ਼ ਬਾਰੇ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਸਭ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਦਇਆ ਭਾਵ
 ਰਖੇ, ਲੋੜਵੰਦਾਂ ਤੇ ਜ਼ਰੂਰਤ ਮੰਦਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰੇ ਅਤੇ ਹੁਝ ਦਾਨ ਪੁੰਨ ਕਰਦਾ ਰਹੇ। ਮਨੁੱਖ
 ਆਤਮਾ ਰੂਪੀ ਤੀਰਥ ਵਿਚ ਨਿਵਾਸ ਕਰੇ ਸੱਚ ਸਭ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਰੋਲ ਦੀ ਦਵਾਈ ਹੈ ਜਿਸ
 ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਚਿਰਦੇ ਵਿਚ ਸੱਚ ਵਸ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਉਸ ਦੇ ਸਭ ਪਾਪ ਕਟ ਜਾਂਦੇ ਹਨ:

ਸਚ ਤਾਂ ਪਰੁ ਜਾਣੀਐ ਜਾ ਸਿਖ ਸਚੀ ਨੇਇ॥

ਦਇਆ ਜਾਏ ਜੀਅ ਕੀ ਕਿਛੁ ਪੁੰਨੁ ਦਾਠ ਕਰੇਇ॥

ਸਚੁ ਤਾਂ ਪਰੁ ਜਾਣੀਐ ਜਾ ਆਤਮ ਤੀਰਥਿ ਕਰੇ ਨਿਵਾਸੁ॥

ਸਤਿਗੁਰੁ ਨੇ ਪੁਛਿ ਕੋ ਬਹਿ ਰਹੈ ਕਰੇ ਨਿਵਾਸੁ॥

ਸਚੁ ਸਭਨਾ ਹੋਇ ਦਾਰੁ ਪਾਪ ਕਢੈ ਹੋਇ॥

ਨਾਲਕ ਵਖਾਏ ਬੇਲਤੀ ਜਿਨ ਸਚੁ ਪਲੈ ਹੋਇ॥¹⁷

ਉਸ ਸਮੇਂ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਉਚ-ਨੀਚ ਦਾ ਫੇਰ ਭਾਵ ਲਗੂਤ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਚੀ
 ਜਾਤ ਵਾਲੇ ਠੀਵੀ ਜਾਤ ਵਾਲਿਆਂ ਨਾਲ ਠਫਰਤ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਜਿਸ ਕਾਰਣ ਮਨੁੱਖ ਮਨੁੱਖ ਤੋਂ

ਦੂਰ ਹੁੰਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮਨੁੱਖੀ ਰਿਸ਼ਤੇ ਟੁੱਟ ਰਹੇ ਸਨ। ਹੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਨੇ ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ ਵਿਚ ਰਾਜ ਦੀ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਦੀ ਸੁੰਦਰ ਟਿਪਣੀ ਇਸ ਸਲੋਕ ਰਾਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ:

ਜੋਗ ਸਬਦੰ ਗਿਆਨ ਸਬਦੰ ਬੇਦ ਸਬਦੰ ਬ੍ਰਾਹਮਣਹ॥

ਖੜੀ ਸਬਦੰ ਸੂਰ ਸਬਦੰ ਸੂਦ੍ਰ ਸਬਦੰ ਪਰਾਕ੍ਰਿਤਹ॥

ਸਰਬ ਸਬਦੰ ਏਕ ਸਬਦੰ ਜੈ ਕੇ ਜਾਣੈ ਭੇਉ॥

ਨਾਨਕੁ ਤਾਕਾ ਦਾਸੁ ਹੈ ਸੋਈ ਨਿਰੰਜਨ ਦੇਉ॥¹⁸

'ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ' ਉਪਰ ਵਿਚਾਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਡਾ. ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:

ਇਸ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਚਾਰ ਤੇ ਉਹ ਹੀ ਹਨ ਜੋ ਹੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਦਿੱਤੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਪਰ ਰਾਜਮਾਂ ਤੇ ਕਰਮ ਨਾਂ ਦੀ ਬਾਰੇ ਰਾਜਸੀ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਅਧੋਗਤੀ ਬਾਰੇ, ਜਿੰਨੀ ਦ੍ਰਿੜਤਾ ਨਾਲ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਇਸ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਦਿੱਤੇ ਹਨ, ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ ਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੇ ਗਏ।¹⁹

'ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ' ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਜਗਤ ਦੇ ਕਲਿਆਣ ਲਈ ਮਾਨਵਵਤ ਸਿਧਾਂਤ ਹਨ। ਇਹ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਮਾਨਵਵਾਦੀ ਰਾਹ ਤੇ ਤੇਰਦੀ ਹੈ।

ਹੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇ ਸਮੇਂ ਰਾਜਨੀਤਕ ਦਸ਼ਾ ਬਹੁਤ ਮਾੜੀ ਸੀ। ਦੇਸ਼ ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਦੇਸ਼ ਵੰਡਿਆ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਬਾਹਰਲੇ ਹਮਲੇ ਅਕਸਰ ਹੁੰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਜਿਸ ਕਾਰਣ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਹਰ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਗਿਰਾਵਟ ਆ ਰਹੀ ਸੀ। ਬਾਬਰ ਦੇ ਹਮਲਿਆਂ ਤੇ ਤਾਂ ਵੱਡੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਜਾਇਦਾਦਾਂ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਫਕੀਰ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਹੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਉਸ ਵੇਲੇ ਨੌਕਰਾਈ ਦੇ ਦੁਖ ਦਰਦ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਰੋਗਾਂ ਨੂੰ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤਾ ਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮ ਵਜੋਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਹਾਲਤਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਖਾਸ ਕਰ

'ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ' ਵਿਚ ਕੀਤਾ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੀਆਂ ਭਾਰਤ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਉਪਰ ਰੋਜ਼ ਕੇ ਟਿੱਪਣੀ ਕੀਤੀ। ਹੁਕਮਰਾਨ ਜਮਾਤ ਵਿਰੁੱਧ ਆਵਾਜ਼ ਉਠਾਈ ਜਿਹੜੀ ਮਨੁੱਖੀ ਸਖ਼ਸੀਅਤ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਰੋੜਾ ਬਣਦੀ ਸੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਇਕ ਹੋਰ ਵੱਡੀ ਘਾਟ ਸੀ ਗਰੀਬ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦਾ ਖੂਨ ਚੁਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਗਰੀਬਾਂ ਨੂੰ ਉਰੂ ਦਾ ਜਾਇਜ਼ ਹੱਕ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਇਸ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਕਰੜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਉਜਾਗਰ ਕੀਤਾ ਤੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸੱਚੇ ਮਾਰਗ ਉਪਰ ਚੱਲਣ ਲਈ ਕਿਹਾ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਹਰੇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਉੱਚ ਵੇਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਆਪ ਨੇ ਇਸ ਸਚਾਈ ਨੂੰ ਬਾਰ ਬਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਕਿ ਜਨਮ ਤੋਂ ਨ ਕੋਈ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹੈ ਤੇ ਨ ਹਿੰਦੂ ਤੇ ਨ ਹੀ ਕੋਈ ਹੋਰ ਧਰਮ ਦਾ ਪੈਰੋਕਾਰ। ਉਹਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ:

ਹਰ ਧਰਮ ਇਕ ਇਨਸਾਨ ਬਣਨ ਦੀ ਤਾਲੀਮ ਦਿੰਦਾ ਹੈ
ਜੇ ਕਰ ਅਸੀਂ ਇਕ ਮਾਨਵ ਧਰਮ ਨੂੰ ਮੰਨ ਲਈਏ, ਤੇ ਸਦਾਚਾਰ
ਤੇ ਅਖਲਾਕੀ ਕੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਅਪਣਾ ਲਈਏ ਪਸੂ ਤਾਂ ਤੇ ਉਪਰ
ਉਠ ਕੇ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੀ ਪਦਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਈਏ ਤਦ ਅਸੀਂ
ਹਿੰਦੂ, ਮੁਸਲਮਾਨ, ਈਸਾਈ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਪੈਰੋਕਾਰ ਕਹਾਵਨ
ਦੇ ਹਕਦਾਰ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਇਸ ਸਚਾਈ ਰਾਹੀਂ
ਗੁਰੂ ਦੇਵ ਇਕ ਠੇਕੇ ਸਮਾਜ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਜੋ
ਵਿਸ਼ਵ ਵਿਆਪੀ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਸੰਕੀਰਣਤਾ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਦੂਰ ਹੋਵੇ।²⁰

ਮੌਧਕਲ ਦੇ ਭਿਆਨਕ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਠੀਕੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਖੜੋਣਾ ਅਤੇ ਰਾਜਿਆਂ ਨੂੰ ਲਲਕਾਰਨਾ ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਦਲੇਰੀ ਵਾਲਾ ਕਦਮ ਸੀ। ਕਿਸੇ ਭਗਤ ਜਾਂ ਠੇਕੇ ਨੂੰ ਹਕੂਮਤ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਆਵਾਜ਼ ਉਠਾ ਕਰਨ ਦਾ ਹੌਸਲਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਏਸੇ ਸਮੇਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਹਕੂਮਤ ਦੇ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਨਿਰੋਹ ਹੋ ਕੇ ਚਿਤਰਿਆ। ਨਾਨਕ ਬੜੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਮਹਾਨ ਸਾਠਵਵਾਦੀ ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਪਾਦਨ ਕਰਦੀ ਹੈ । ਡ. ਗੋਕਲ ਚੰਦ ਨਾਰੰਗ

ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ:

ਸਦੀਆਂ ਦੀ ਅਧੀਨਤਾ ਉਪਰੰਤ, ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਿਚੋਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ
ਪ੍ਰਥਮ ਪੁਰਸ਼ ਸਠ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅਤਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਜੁਲਮ ਵਿਰੁੱਧ
ਆਵਾਜ਼ ਉਠਾਈ।²¹

ਮੈਂ ਧਕਾਲੀ ਸ਼ਾਸਨ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਬਹੁਤ ਦੁਰਦਸ਼ਾ ਸੀ, ਉਸ ਨੂੰ
ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਤੋਂ ਵਾਂਝੇ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਮੁਗਲ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਦੁਆਰਾ
ਭਾਰਤੀ ਇਸਤਰੀ ਦਾ ਅਧਮਾਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਉਪਰ ਹੋਏ ਜੁਲਮ ਦੀ ਨਿਖੇਧੀ
ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਲਿਖਿਆ ਹੈ:

ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸਿਰਿ ਸੋਹਨਿ ਪਟੀਆ ਮਾਂਗੀ ਪਾਇ ਸੰਧੂਰੁ
ਸੇ ਸਿਰਿ ਕਾਤੀ ਮੁੰਨੀ ਅਨਿ ਹਲ ਵਿਚਿ ਆਵੈ ਧੁੜਿ
ਮਹਨਾ ਅੰਦਰਿ ਰੋਦੀਆਂ ਹੁਣ ਬਹਇ ਨ ਮਿਲਿਨਿ ਹਠੂਰਿ
ਆਦੇਸੁ ਰਾਦਾ ਆਦੇਸੁ।।²²

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਇਸ ਦਰਦ ਨਾਕ ਹਾਲਤ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਇਸਤਰੀ
ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਆਵਾਜ਼ ਉਠਾਈ। 'ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ' ਵਿਚੋਂ ਇਹ ਪੰਕਤੀਆਂ:

ਭੰਡਿ ਜੰਮੀਐ ਭੰਡਿ ਨਿੰਮੀਐ ਭੰਡਿ ਮੰਕਣੁ ਵੀਯਾਹੁ।।
ਭੰਡਹੁ ਹੋਵੈ ਦੋਸਤੀ ਭੰਡਹੁ ਚਲੈ ਰਾਹੁ।।
ਭੰਡੁ ਮੁਆ ਭੰਡੁ ਭਾਲੀਐ ਭੰਡਿ ਹੋਵੈ ਬੰਧਾਠੁ।।
ਸੇ ਕਿਉਂ ਮੰਦਾ ਆਖੀਐ ਜਿਤੁ ਜੰਮਹਿ ਰਜਾਨ।।²³

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਬਾਬਰ ਦੀ ਸੈਨਾ ਨੂੰ 'ਪਾਪ ਦੀ ਜੰਜ' ਕਿਹਾ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ
ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਮਿਹਨਤ ਤੋਂ ਉਦਮ ਠਾਠ ਹੋਕੇ ਦੀ ਕਮਾਈ ਵਠ ਸੁਚੇਤ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ

ਨੇ ਲੋਕਾਈ ਵਿਚ ਸਵੈ ਮਾਣਦੀ ਭਾਵਨਾ ਉਪਜਾ ਕੇ ਸਾਡੀ ਜਥੇਬੰਦੀ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦਿਤੀ। 'ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ' ਨੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਲੋਕਾਈ ਨੂੰ ਧਰਵਾਸ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਮਾਨਵੀ ਏਕਤਾ ਅਤੇ ਭਰਾਤਰੀਅਤਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਮੌਲਿਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦਿਖਾਈ ਦੇਂਦੀ ਹੈ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ ਤੇ ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ 'ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ' ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਰਾਜਸੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਵਰਣਨ ਬਹੁਤ ਸੁੰਦਰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਤੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਰਾਜ ਕੀਮਤਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਲੋਕਾਈ ਨੂੰ ਜਾਗਰੂਕ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਵੈਮਾਣ ਨੂੰ ਝੰਡਿਆ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹੱਕਾਂ ਲਈ ਆਵਾਜ਼ ਬੁਲੰਦ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮਾਨਵੀ ਏਕਤਾ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਦਿਤਾ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਜਿਸ ਸੰਘਰਸ਼ ਲਈ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਜਗਾਇਆ ਉਹ ਜੰਗਾਂ, ਜਰ, ਚੋਰ੍ਹੇ, ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਜਾਂ ਰਾਜ ਹੱਕਾਂ ਲਈ ਲਹਿਰਾਂ ਸਮੇਂ ਮਨੁੱਖੀ ਹੱਕਾਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਲਈ ਲੜੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਲੋਕਾਈ ਨੂੰ ਬਾਣੀ ਰਾਹੀਂ ਰਾਜਨੀਤਕ ਇਨਕਲਾਬ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਜਗਾਇਆ। ਇਹ ਮੌਧਕਾਨੀਨ ਯੁਗ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਮਹੱਤਵ ਪੂਰਨ ਘਟਨਾ ਹੈ।

ਹਵਾਲੇ ਅਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

1. ਵਾਰ ਆਸਾ, ਮਹਲਾ ੧, ਆਦਿ ਕ੍ਰਮ, ਪੰ. 471
2. ਉਹੀ, ਪੰ. 470
3. ਉਹੀ, ਪੰ. 472
4. ਉਹੀ, ਪੰ. 475
5. ਉਹੀ, ਪੰ. 472
6. ਵਾਰ ਪਹਿਲੀ, ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ
7. ਵਾਰ ਆਸਾ, ਮਹਲਾ ੧, ਆਦਿ ਕ੍ਰਮ, ਪੰ. 471
8. ਤਿਲੰਗ ਮਹਲਾ ੧, ਆਦਿ ਕ੍ਰਮ, ਪੰ. 722
9. ਵਾਰ ਆਸਾ, ਮਹਲਾ ੧, ਆਦਿ ਕ੍ਰਮ, ਪੰ. 471
10. ਉਹੀ, ਪੰ. 468
11. ਰਾਭ ਆਸਾ, ਮਹਲਾ ੧, ਆਦਿ ਕ੍ਰਮ, ਪੰ. 360
12. ਵਾਰ ਆਸਾ, ਮਹਲਾ ੧, ਆਦਿ ਕ੍ਰਮ, ਪੰ. 468-469
13. ਉਹੀ, ਪੰ. 471
14. ਖੋਜ ਪੜ੍ਹਿਆ: ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ, ਨਵੰਬਰ, 1969 ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ,
ਪਟਿਆਲਾ, ਪੰ. 75
15. ਵਾਰ ਆਸਾ, ਮਹਲਾ ੧, ਆਦਿ ਕ੍ਰਮ, ਪੰ. 464
16. Dr. Ganda Singh, Sources of the Life and Teaching of Guru Nanak (Ed.) Panjabi University, Patiala 1969, P. 248

17. ਵਾਰ ਆਸਾ, ਮਹਲਾ ੧, ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰ. 468
18. ਉਗੀ, ਮਹਲਾ , ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰ. 469
19. ਡਾ. ਰਤਨ ਸਿੰਘ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਚਿੰਤਨ ਤੇ ਕਲਾ, ਪੰ. 117
20. ਕਾਲਾ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ, 'ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਈ ਵਿਚ ਸਥਾਰਥ', ਪਰਖ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਿੱਖਿਤੀ
ਐਂਕ, ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, ਨੰਬਰ 1, 1969, ਪੰ. 11
21. ਗੋਕਲ ਚੰਦ ਨਾਰੰਗ, ਸਿਖ ਮਤ ਦਾ ਪਰਿਵਰਤਨ (ਅਨੁਵਾਦਕ: ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ),
ਪੰ. 11
22. ਰਾਗ ਆਸਾ, ਮਹਲਾ ੧ , ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰ. 417
23. ਵਾਰ ਆਸਾ, ਮਹਲਾ ੧, ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰ. 473

ਅਧਿਯਾਇ ਦੋਬਾ :

*
*
*
*
*
*
*

ਯਾਜ਼ਾ ਦੀ ਵਾਰ ਵਿਚ ਧਾਰਮਿਕ ਸਥਿਤੀ ਦੀ ਚੇਤਨਾ

ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ ਵਿਚ ਧਾਰਮਿਕ ਸਥਿਤੀ ਦੀ ਚੇਤਨਾ

ਧਰਮ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਅਟੁੱਟ ਅੰਗ ਹੈ । ਧਰਮ ਪ੍ਰਤੀ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਨਿੱਜੀ ਰਾਇ ਕੁਝ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਤੱਥ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਧਰਮ ਇਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਬਲਵਾਨ ਤੱਤ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਇਸ ਜਗਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਦਿਆਂ ਹੀ, ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਨਿਯਮਾਂ ਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ ਸਾਂਝ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਉਸਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਇਕ ਅਟੁੱਟ ਅੰਗ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਧਰਮ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਆਤਮਕ ਉਠਤੀ ਦਾ ਰਾਹ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਮਾਨਵਵਾਦੀ ਰਾਹ ਤੇ ਤੋਰਦਾ ਹੈ। ਧਰਮ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਦੇਵੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਇਹ ਦੇਵੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਮਨੁੱਖ ਅੰਦਰਲੀਆਂ ਪਾਸ਼ਵਿਕ ਬਿਰਤੀਆਂ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਧਰਮ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਵਾਪਰਨ ਵਾਲੇ ਅਨੁਭਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਅਨੁਭਵ ਹੈ ਜੋ ਉਸਦੇ ਸੰਪੂਰਨ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਸੋਧ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਮਨੁੱਖ ਸੁਚੇਤ ਤੌਰ ਤੇ ਉਸ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਕ੍ਰਹਿਣ ਨਹੀਂ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ। ਧਰਮ ਆਦਿ ਕਾਲ ਤੋਂ ਹੀ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦਾ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਧਰਮ ਤੋਂ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਖੁਕਤੀ ਦਾ ਮਾਰਗ ਪਾਇਆ ਹੈ।

ਭਾਰਤ ਇਕ ਧਰਮ ਪ੍ਰਧਾਨ ਦੇਸ਼ ਹੈ । ਇਥੇ ਅਨੇਕਾਂ ਧਰਮ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਏ ਪਰ ਕੁਰੂ ਠਾਠਕ ਵੇਲੇ ਸਥਿਤੀ ਅਜਿਹੀ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਧਰਮ ਨੂੰ ਅਧਰਮ ਕਹਿਣਾ ਹੀ ਉਚਿਤ ਹੈ। ਧਰਮ ਦਾ ਅਸਲੀ ਰੂਪ ਮਿਟ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ। ਕੁਰੀਤੀਆਂ, ਕੁਰਸਮੀ, ਵਹਿਮ ਤੇ ਭਰਮ ਆਦਿ ਧਰਮ ਦਾ ਉਘਾ ਅੰਗ ਬਣ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਅਸਲੀਅਤ ਦੀ ਥਾਂ ਕੇਵਲ ਦਿਖਾਵਾ ਰਹਿ ਗਿਆ ਸੀ। ਧਾਰਮਿਕ ਆਗੂਆਂ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪੈਰੋਕਾਰਾਂ ਦੀ ਕਬਜ਼ੀ ਤੇ ਕਰਨੀ ਵਿਚ ਫਰਕ ਸੀ।

ਧਾਰਮਿਕ ਮੁਖੀ ਆਪ ਅਗਿਆਨਤਾ ਵਿਚ ਫਸੇ ਹੋਏ ਸਨ ਅਤੇ ਚੇਲਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਫੁਰਾਹੇ ਪਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਮੁਸਲਮਾਨ ਹਾਕਮਾਂ ਦੇ ਜੁਲਮ ਇਨ੍ਹੇ ਦਿਨ ਵੱਧ ਰਹੇ ਸਨ। ਅਤਿ ਅੰਤ ਜੁਲਮ ਦੇ ਪੀੜ ਤੇ ਗੁਲਾਮੀ ਵਿਚ ਜਕੜੇ ਬੇਬਸ ਹਿੰਦੂ ਸਦਾਚਾਰਕ ਤੌਰ ਤੇ ਮਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਮਤ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ। ਖਤਰੀ ਵੀ ਆਪਣੀ ਜਾਇਦਾਦ ਤੇ ਇਜ਼ਤ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਧਰਮ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਧਾਰਮਿਕ ਮੁਖੀ ਆਪਣੇ ਨਿੱਜੀ ਸੁਭਾਰਥਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਤੱਕ ਹੀ ਮਹਿਦੂਦ ਸਨ।

ਮੱਧਕਾਲ ਵਿਚ ਧਾਰਮਿਕ ਨੇਤਾ ਧਰਮ ਦੇ ਲਾ ਤੇ ਅਮਾਨਵੀ ਕਰਮ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਲੋਕਾਈ ਗੈਰ ਮਾਨਵਵਾਦੀ ਕਰਮਾਂ ਵਿਚ ਰੁਝੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਧਾਰਮਿਕ ਪਤਨ ਦਾ ਸਮਾਂ ਸੀ। ਹਰ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਝੂਠ ਫਰੋਬ ਦਾ ਸੋਲਝਾਲਾ ਸੀ। ਧਰਮ ਦੀ ਥਾਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਨੇ ਮਨ ਲਈ ਸੀ। ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਹਮਲਾਵਰਾਂ ਵਿਚ ਇਸਲਾਮੀ ਰਾਜ ਦੇਖਣ ਦੀ ਰੀਝ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਨਿਰਦਸੀ ਰੂਪ ਧਾਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਸਿਕੰਦਰ ਲੋਪੀ ਦਾ ਰਾਜ ਸੀ ਜੋ ਕਿ ਚੰਗਾ ਸ਼ਾਸਕ ਸੀ ਪਰ ਧਾਰਮਿਕ ਕੋਟੜਾ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਉਸਨੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਹਿੰਦੂ ਮੰਦਰਾਂ ਨੂੰ ਢਾਹਿਯਾ ਅਤੇ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨਾ ਉਹ ਆਪਣਾ ਧਰਮ ਸਮਝ ਬੈਠਾ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਉਹਨਾਂ ਮੰਦਰਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਤੇ ਮਸਜਦਾਂ ਉਸਾਰੀਆਂ। ਗਾਂ ਜੋ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦਾ ਪਵਿੱਤਰ ਜਾਨਵਰ ਹੈ, ਨੂੰ ਜ਼ਬਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਮੱਧਕਾਲ ਵਿਚ ਸਮਾਜ ਦੀ ਧਾਰਮਿਕ ਦਸ਼ਾ ਬਹੁਤ ਤਰਸ-ਯੋਗ ਸੀ। ਧਾਰਮਿਕ ਪਤਨ ਸਿਖਰ ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ ਸੀ। ਲੋਕ ਅਮਨੀ ਜੀਵਨ ਤੋਂ ਕੋਰੇ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਧਰਮ ਕੇਵਲ ਬਾਹਰਲੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਤਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਹੋ ਕੇ ਰਹਿ ਗਿਆ ਸੀ ਇਸ ਸਮੇਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ ^{ਹੀ} ਧਰਮ ਦੇ ਖਿਨਾਫ ਆਪਣੀ ਆਵਾਜ਼ ਬੁਨੈਦ ਕੀਤੀ ਤੇ ਧਰਮ ਦੀ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ

ਨੂੰ ਪਛਾਣ ਤੇ ਚੇਰ ਦਿੱਤਾ। ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਸਚਾਈ ਅਤੇ ਇਨਸਾਫ਼ ਬਾਰੇ ਚੇਤਨਾ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ।
 ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਮਰ ਚੁੱਕੀ ਅਣਖ ਨੂੰ ਸੁਰਜੀਤ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਹਾਕਮਾਂ ਨੂੰ
 ਖੁਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ ਆਪਣੀ ਯੋਸ਼ਾਕ ਤੇ ਬੇਲੀ ਤਿਆਗ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ
 ਤੁਰਕਾਂ ਦੀ ਰਹਿਣੀ ਬਹਿਣੀ ਅਪਨਾ ਲਈ ਸੀ।

ਘਰਿ ਘਰਿ ਮੀਆ ਸਭਲਾ ਜੀਆ ਬੇਲੀ ਅਵਰ ਤੁਮਾਰੀ।¹

ਖੰਤਰਿ ਪੂਜਾ ਪੜਹਿ ਕਤੇਬ; ਸੰਜਪੁ ਤਰਕਾ ਭਾਈ।²

ਉਸ ਸਮੇਂ ਜੋਗੀ ਤੇ ਸੰਨਿਆਸੀ ਕਰਮਾਤਾਂ ਵਿਖਾ ਵਿਖਾ ਕੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਲ
 ਖਿਚ ਰਹੇ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਸਾਰੇ ਧਾਰਮਿਕ ਆਗੂਆਂ ਦਾ ਬੰਦਨ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ
 'ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ' ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਜੋਗੀ, ਸੰਨਿਆਸੀ ਅਸਲੀਅਤ ਤੇ ਹੋਰੇ
 ਸਨ ਪਰ ਕਰਮ ਕਾਫ਼ਾ ਵਿਚ ਫਸੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਧਾਰਮਿਕ ਅਧੋਗਤੀ, ਦਾ ਚਿਤਰ
 ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣੀ ਵਾਰ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ:

ਕੋਈ ਨਾ ਕਿਸੇ ਵਜਦਾ ਜੋਈ ਕਰੇ ਜੋਈ ਮਨ ਭਾਵੈ।

ਕਿਸੇ ਪੁਜਾਈ ਸਿਲਾ ਸੁੰਨ ਕੋਈ ਰੋਗੀ ਮੜੀ ਪੁਜਾਵੈ।

ਤੰਤੁ ਮੰਤੁ ਪਾਬੰਡ ਕਨਰ ਕ੍ਰੋਧ ਬਹੁ ਵਾਦ ਵਧਾਵੈ।

ਘਾਏ ਧਾਪੀ ਹੋਇ ३ ਨਧਾਰੇ ਨਧਾਰੇ ਧਰਮ ਚਲਾਵੈ।

ਕੋਈ ਪੂਜੇ ਚੰਦਰ ਸੂਰ ਕੋਈ ਧਰਤ ਖਕਾਯ ਮਨਾਵੈ।

ਪਉਣ ਪਾਣੀ ਬੇਸੰਤਰੇ ਧਰਮ ਰਾਜ ਕੋਈ ਕ੍ਰਿਪਤਾਵੈ।

ਫੇਕਟ ਧਰਮੀ ਭਰਮ ਭੁਲਾਵੈ।³

ਉਸ ਸਮੇਂ ਮਨੁੱਖ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਹੀਣਾ

ਸਮਝਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਲੁਕਾਏ ਲਈ ਮਨੁੱਖ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪੂਜਦਾ ਅਤੇ ਕਰਮ ਕੰਡ ਦੀਆਂ ਰਸਮਾਂ ਨਿਭਾਉਂਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਲੋਕਾਈ ਆਪਣੇ ਅਸਲ ਮਨੋਰਥ ਨੂੰ ਭੁਲ ਕੇ ਕਰਮ ਕੰਡ ਦੇ ਭੁਨੇਖਿਆਂ ਨੂੰ ਹੀ ਧਰਮ ਸਮਝੀ ਬੈਠੀ ਸੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਹਿੰਦੂ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮ ਧਰਮ ਦੋਵੇਂ ਬਹੁਤ ਵਿਆਪਕ ਸਨ। ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਿਚ ਕਈ ਫਿਰਕੇ ਸਨ ਜੈਨ ਮਤ, ਬੁਧ ਮਤ ਆਦਿ । ਭਗਤੀ ਨਹਿਰ ਵੀ ਜੋਰ ਤੇ ਸੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੋਢੀ ਕਬੀਰ ਤੇ ਰਾਮਾਨੰਦ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਭਗਤੀ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦੇ ਰਹੇ ਸਨ। ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਵਾਦ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਵਹਿਮਾਂ ਭਰਮਾਂ ਵਿਚ ਪਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਅਵਤਾਰਵਾਦ ਜੋਰ ਤੇ ਸੀ। ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਕੋਈ ਮੁੱਠ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੜੀ, ਮਸਾਣ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਧਰਮ ਦਾ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਕੁਝ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਰੱਬ ਦੀ ਭਾਲ ਵਿਚ ਲੋਕ ਕ੍ਰਿਸਚਿਅ ਧਰਮ ਤਿਆਗ ਕੇ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿਚ ਜਾਂਦੇ, ਪਿੰਡੇ ਤੇ ਸਵਾਰ ਮਨ ਕੇ, ਕੰਠ ਪੜ ਵੇ ਕੇ ਚਿੱਲੇ ਕੱਟ ਕੇ ਰੱਬ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਦੇ ਉਪਰਾਲੇ ਕਰਦੇ ਸਨ ਪਰ ਕਿਰ ਵੀ ਸਫਲਤਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ ਸੀ। ਕਿਉਂਕਿ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਹਉਮੈ ਦਾ ਰੋਗ ਲਗਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਕਰਮ ਕੰਡ ਵਿਚ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ ਚੰਗੇ ਅਮਲ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਕੋਈ ਦੁਰ ਸਨ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਅੰਦਰ ਪਾਪ ਠਾਲ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। 'ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ' ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਅਜਿਹੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਖਤ ਤਾੜਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ:

ਅੰਦਰਗੁ ਝੂਠੇ ਪੰਜ ਬਾਹਰਿ

ਦੁਨੀਆ ਅੰਦਰਿ ਫੈਨੁ।

ਅਠਸਠਿ ਤੀਰਥ ਜੇ ਠਾਵਹਿ

ਉਤਰੇ ਠਾਹੀ ਮੰਨੁ।⁴

ਗੁਰੂ ਠਾਕ ਨੇ ਜਠੇਉ, ਸੂਤਕ, ਸੁਚਮਤਾ, ਪਠਨ ਪਾਠਨ, ਇਸਤਰੀ ਨਿੰਦਾ ਤੇ ਟਿਕਾ ਆਦਿ ਧਾਰਮਿਕ ਪਾਖੰਡ ਅਤੇ ਰਸਮਾਂ ਦੀ 'ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ' ਵਿਚ ਦਲੀਲਾਂ ਰਾਹੀਂ

ਨਿਖੇਧੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਜਨੇਊ ਬਾਰੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਨ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜਨੇਊ ਪਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਨ ਟੁੱਟੇ ਨਾ ਇਸ ਨੂੰ ਮੰਨ ਨੀ ਨਾ ਇਹ ਖੜਨੀ ਦੀ ਭੇਟਾ ਹੋ ਸਕੇ। ਜਿਹੜੇ ਮਨੁੱਖ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜਨੇਊ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਉਹਨਾਂ ਦਾਜੀਵਨ ਧੰਨ ਹੋ। ਕੱਚੇ ਧਾਗੇ ਦਾ ਜਨੇਊ ਸਮੇਂ ਨਾਲ ਪੁਰਾਣਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਟੁੱਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਉਸ ਦਾ ਕੋਈ ਨਾਭ ਨਹੀਂ। ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਜਨੇਊ ਬਾਰੇ ਇਕ ਉਦਾਹਰਣ :

ਦਇਆ ਕਪਾਚ ਸਤਿਖੁ ਸੁਤੁ ਜਤੁ ਰੀਝੀ ਸਤੁ ਵਟੁ॥

ਏਹੁ ਜਨੇਊ ਜੀਅ ਕਾ ਹਈ ਤ ਪਾਠੇ ਘਟੁ॥

ਨਾ ਏਹੁ ਟੁਟੈ ਨ ਮਲੁ ਨੀ ਨ ਏਹੁ ਜਨੇਨ ਜਾਇ॥

ਧੰਨੁ ਹੁ ਮਾਣਸ ਨਾਨਕਾ ਜੋ ਕਲਿ ਚਨੇ ਪਾਇ॥⁵

ਸੂਤਕ ਦੀ ਰਸਮ ਵੀ ਉਸ ਸਮੇਂ ਧਰਮ ਦਾ ਅੰਗ ਬਣ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਜਦ ਤਕ ਬੱਚੇ ਦੇ ਜਨਮ ਤੋਂ ਬਾਦ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਘਰ ਆ ਕੇ ਸੂਤਕ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਢਦਾ ਤਦ ਤਕ ਉਸ ਘਰ ਦਾ ਭੋਜਨ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦੇ ਖਾਣ ਨਾਇਕ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਪਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਸ ਰਸਮ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ ਤੇ ਕਿਹਾ :

ਜੇਕਰਿ ਸੂਤਕੁ ਮੰਨੀਐ ਸਭ ਤੇ ਸੂਤਕੁ ਹੋਇ॥

ਠੇਹੇ ਘਤੈ ਨਕੜੀ ਖੰਦਰਿ ਕੀੜਾ ਹੋਇ॥

ਜੇਤੇ ਦਾਣੇ ਖੰਨ ਕੇ ਜੀਆ ਬਾਝੁ ਨ ਕੋਇ॥

ਪਹਿਨਾ ਪਈ ਜੀਉ ਹੈ ਜਿਤੁ ਹਰਿਆ ਸਭ ਕੋਇ॥

ਸੂਤਕੁ ਕਿਉ ਕਰਿ ਕਖੀਐ ਸੂਤਕੁ ਪਵੈ ਰਸੋਇ

ਨਾਨਕ ਸੂਤਕੁ ਏਵ ਨ ਉਤਾਰੈ ਗਿਆਨੁ ਉਤਾਰੈ ਹੋਇ॥⁶

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਿਸੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਜਨੇਊ ਅਤੇ ਸੂਤਕ ਦੀ ਰਸਮ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ ਉਥੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਠੇਕਾਈ ਨੂੰ ਅਸਲੀ ਜਨੇਊ ਅਤੇ ਸੂਤਕ ਬਾਰੇ ਚੇਤੰਨ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਨਾਲ ਰੁਹਾਈ ਬੰਮਾਰਿਆਂ ਦੂਰ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ:

ਤਗੁ ਨ ਇੰਦ੍ਰੀ ਤਗੁ ਨ ਨਾਰੀ॥

ਭਲਕੇ ਬੁਕ ਪਵੈ ਨਿਤ ਦਾੜੀ॥

ਤਗੁਨ ਪੈਰੀ ਤਗੁ ਨ ਹਥੀ॥

ਤਗੁ ਨ ਜਿਹਵਾ ਤਗੁ ਨ ਅਖੀ॥

ਵੇ ਤਗਾ ਆਪੇ ਵਰੈ ॥

ਛਦਿ ਪਾਗੈ ਅਵਰਾ ਘਰੈ॥

ਨੈ ਭਕਿ ਕਰੇ ਵੀਆਹੁ॥

ਕਠਿ ਕਾਗਣੁ ਦੁਸੈ ਰਾਹੁ॥

ਸੁਇ ਵੇਖਹੁ ਲੋਕਾ ਇਹੁ ਵਿਡਾਣੁ॥

ਮਨਿ ਅੰਧਾ ਨਾਉ ਸੁਜਣੁ॥⁷

ਮਨ ਕਾ ਸੂਤਕੁ ਲੋਭੁ ਹੈ ਜਿਹਵਾ ਸੂਤਕੁ ਕੁਭੁ॥

ਐਖੀ ਸੂਤਕੁ ਵੇਖਣਾ ਪਰਦਿਯ ਪਰਧਨ ਰੁਪੁ॥

ਕੰਨੀ ਸੂਤਕੁ ਕੰਨਿ ਪੈ ਨਾਇਤਬਾਰੀ ਖਾਹਿ॥

ਨਾਨਕ ਹੰਸਾ ਆਦਮੀ ਬਧੈ ਜਮ ਪੁਰਿ ਜਾਹਿ॥⁸

ਇਸ ਸਚਾਈ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ

ਹਨ:

ਸਭੇ ਸੂਤਰੁ ਭਰਮੁ ਹੈ ਦੂਜੇ ਨਕੀ ਜਾਇ॥
 ਜੀਮਣੁ ਮਰਣਾ ਹੁਕਮੁ ਹੈ ਭਾਏ ਖਾਵੈ ਜਾਇ॥
 ਖਾਣਾ ਪਛਾ ਪਵਿਤ੍ਰੁ ਹੈ ਦਿਤੇਨੁ ਰਿਜੁਰੁ ਸੰਬਾਹਿ॥
 ਨਾਨਕ ਜਿਨ੍ਹੀ ਗੁਰਮੁਖਿ ਬੁਝਿਆ ਤਿਨ੍ਹਾ ਸੂਤਰੁ ਨਾਹਿ॥⁹

ਮੌਧਕਾਲ ਵਿਚ ਮੂਰਤੀ ਪੂਜਾ ਜੋਰਾ ਤੇ ਸੀ ਲੋਕਮੂਰਤੀ ਪੂਜਾ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ
 ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਦਰਖਤਾਂ , ਨਾਗਾਂ , ਸਮਾਧੀਆਂ , ਮੰਦੀਆਂ ਅਤੇ ਮਸਾਣਾਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰੀ ਜਾਂਦੇ
 ਸਨ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਅਸਨੀਯਤ ਸਮਝਾਈ ਕਿ ਇਹ ਮੂਰਤੀਆਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਪਾਰ ਨਹੀਂ
 ਉਤਾਰ ਸਕਦੀਆਂ । ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਅਰਾਧਨਾ ਵੱਲ
 ਪ੍ਰੇਰਿਆ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਲੋਕ ਤੀਰਥ ਸਥਾਨਾਂ ਤੇ ਜਾ ਕੇ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਨ ਨੂੰ ਪੁਕਤੀ ਦਾ ਸਾਧਨ
 ਮੰਨਦੇ ਸਨ। ਇਸੀ ਕਾਰਣ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਅਨੇਕ ਤੀਰਥ ਬਣੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਹੁਣ ਵੀ ਕਈ ਲੋਕਾਂ
 ਦਾ ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਤੀਰਥ ਯਾਤਰਾ ਕਰਨ ਨਾਲ ਪੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਗੁਰੂ
 ਨਾਨਕ ਨੇ ਬਾਹਰੀ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਨ ਤੇ ਅੰਦਰ ਮੇਲ ਛਨ ਕਪਟ ਰੱਖਣ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ
 ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ:

ਨਾਤਾ ਧੋਤਾ ਬਾਇ ਨ ਪਾਈ॥¹⁰

ਕਰਣੀ ਬਾਝਹੁ ਭਿਸਤਿ ਨ ਪਾਇ॥¹¹

ਸੂਚੇ ਏਹਿ ਨ ਖਾਖੀਯਹਿ ਬਹਨਿ ਜਿ ਪੀਡਾ ਹੋਇ॥

ਸੂਚੇ ਸੇਈ ਨਾਨਕਾ ਜਿਨ ਮਨਿ ਵਸਿਆ ਸੋਇ॥¹²

ਮੌਧਕਾਲ ਵਿਚ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ ਕਿ ਸੰਘਿਆ ਬੰਦਨ, ਧਾਰਮਿਕ, ਕੁੰਬ
 ਦਾ ਪਾਠ ਕਰਨ ਨਾਲ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਪਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਅਨੁਸਾਰ
 ਇਹ ਸਾਰੇ ਕਰਮ ਕੰਡ ਮਨ ਦੀ ਪਵਿਤਰਤਾ ਤੋਂ ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਅਰਥ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ

ਤੇ ਜੋਰ ਦਿੱਤਾ :

ਪੜਿ ਪੁਸਤਕ ਸੰਖਿਆ ਬਾਦੀ॥
 ਸਿਨ ਪੂਜਸਿ ਬਗੁਨ ਸਮਾਧੀ॥
 ਮੁੱਖ ਝੂਠ ਬਿਫੁਖਣ ਸਾਰੀ॥
 ਤ੍ਰੇਪਾਨ ਤਿਹਾਨ ਬਿਚਾਰੀ॥
 ਗਨਿ ਮਾਲਾ ਤਿਨਹੁ ਨਿਨਾਟੀ॥
 ਦੁਇ ਧੋਤੀ ਬਸਤੁ ਕਪਾਟੀ॥
 ਜੇ ਜਾਣਸਿ ਬੁਹਮੰ ਕਰਮੰ॥
 ਸਭਿ ਫੋਕਟ ਨਿਸਚਉ ਕਰਮੰ॥¹³

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਹਿਮ, ਪਾਖੰਡ, ਦਿਖਾਵਾ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਗਿਰਾਵਟ ਵਲ ਲੈ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਧਰਮ ਦੇ ਅਸਲੀ ਅਰਥ ਲੋਕਾਈ ਤੋਂ ਕੋਹਾ ਦੂਰ ਜਾ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਡਾ. ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਵਰਨਣ ਯੋਗ ਹਨ:

ਕੋਈ ਕੋਮ ਕੁਚਲੀ ਤਦ ਜਾਦੀ ਹੈ ਤੇ ਜਬਰ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਤਦ
 ਹੀ ਹੈ ਸਕਦੀ ਹੈ ਜੇ ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਸਚਾਈ, ਸਦਾਚਾਰ ਤੇ ਪ੍ਰਭੂ
 ਪਿਆਰ ਠਿਕਠ ਚੁੱਕੇ ਹੋਣ ਤੇ ਉਸਦਾ ਇਖ਼ਲਾਕ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੋ ਗਿਆ
 ਹੋਵੇ ਤੇ ਉਥੋਂ ਦੇ ਰਜੇ ਤੇ ਪਤਜਾ ਦੇਣੋਂ ਖਾਪਣੇ ਧਰਮ ਤੋਂ ਹਾਰ
 ਚੁੱਕੇ ਹੋਣ।¹⁴

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜੁੱਗ ਵਿਚ ਪਾਖੰਡ ਨੇ ਧਰਮ ਦਾ ਸਥਾਨ ਗੁਹਿਣ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਅਸਲੀ ਸਰੂਪ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਨਿਰੰਕਾਰ ਦੇ ਤਿਆਗ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਲੋਕ ਅਨੇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਡੋਸ ਧਾਰਣ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ ਪਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਅਨੁਸਾਰ

ਅਨੁਸਾਰ ਨਿਰੀਆ ਕੋਲ ਨਾਨ ਗਿਆਨ ਨਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਜਦ ਤਕ ਯਮਾਤਮਾ ਦੀ ਮਿਹਰ ਨਾ ਹੋਵੇ:

ਨਾਨਕ ਨਿਰਭਉ ਨਿਰੰਕਾਰੁ ਹੋਰਿ ਕੇਤੇ ਰਾਮ ਰਵਾਨ।।
 ਕੇਤੀਆ ਕੰਠੁ ਕਹਾਈਆ ਕੇਤੇ ਬੇਦ ਬੀਚਾਰ।।
 ਕੇਤੇ ਨਚਹਿ ਮੰਗਤੇ ਗਿਝਿ ਮੁਝਿ ਪੂਰਹਿ ਤਾਨ।।
 ਬਜਾਰੀ ਬਜਾਰ ਮਹਿ ਆਇ ਕਚਹਿ ਬਜਾਰ।।
 ਗਵਹਿ ਰਾਜੇ ਰਾਣੀਆ ਬੋਲਹਿ ਆਲ ਪਤਾਨ।।
 ਲਖ ਟਕਿਆ ਕੇ ਪੁੰਦੜੇ ਲਖ ਟਕਿਆ ਕੇ ਹਾਰ।।
 ਜਿਤੁ ਤਨਿ ਪਾਈਯਹਿ ਨਾਨਕਾ ਸੇ ਤਨ ਹੋਵਹਿ ਛਾਰ।।
 ਗਿਆਨੁ ਨ ਗਲੀਈ ਫੁਲੈ ਕਥਨਾ ਕਰੜਾ ਸਾਰੁ।।
 ਕਰਮਿ ਮਿਲੈ ਤਾ ਪਾਈਯੋ ਹੋਰ ਚਿਕਮਤਿ ਹੁਕਮੁ ਖੁਆਰ।।¹⁵

ਕੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਇਸ ਵਾਰ ਰਾਹੀਂ ਨੋਕਾਈ ਨੂੰ ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਵਲ ਪ੍ਰੇਰਿਆ। ਸੱਚਾ ਸੁੱਚਾ ਧਰਮ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਮਾਨਵਵਾਦੀ ਰਾਹ ਤੇ ਤੁਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਦਾ ਹੈ। ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਟ ਧਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਕੁਰੂ ਅਗਿਆਨਤਾ ਅਤੇ ਪਾਖੰਡ ਨੂੰ ਛੱਡ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਡਾ. ਵਜੀਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਨ:

ਧਰਮ ਵੀ ਹਰ ਮਨੁੱਖ ਵਿਚ ਦੇਵੀ ਜੋਤ ਪਛਾਣ ਦੀ ਸਿਖਿਆ
 ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਨੈਤਿਕ ਵਿਹਾਰ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਪ੍ਰਤੱਖ ਹੁੰਦੀ
 ਹੈ। ਇਸ ਕਰਤੱਵ ਦਾ ਇਕ ਸਰੂਪ ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਇਕਰਾਰ ਨੇਕ-ਲੀਤੀ
 ਨਾਨ ਨਿਭਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨਾਨ ਕੀਤਾ ਵਾਖਦਾ
 ਪੂਰਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਉਸ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦਾ ਨਿਰਦਰ

ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਸਾਥੀ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੁਰਧਾ ਜਾ ਜੀਵਨ
ਜਾਚ ਨੂੰ ਖਾਦਰ ਨਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਏ ਅਤੇ ਦਿਨ ਦੁਖਾਵੇਂ ਵਤੀਰਾ ਅਖਤਿਆਰ
ਕੀਤਾ ਜਾਏ ਤਾਂ ਇਹ ਨੈਤਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਕੋਢੀ ਸਨੂਕ ਹੈ। ਦੂਸਰੇ
ਪਾਸੇ ਹਰ ਕਿਸੇ ਦੇ ਅਭਿਆਨ ਵਹਿਮ-ਪ੍ਰਸਤੀ ਖੇਤਰ ਪਾਖੰਡ ਨੂੰ
ਇਸ ਅਲੋਚਨਾਯੋਗੇ ਰੋਕ ਟੋਕ ਚਲਦੇ ਰਹਿਣ ਦੇਣਾ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਗਤੀ
ਸੰਬੰਧੀ ਆਪਣੇ ਫਰਜ਼ ਵਿਚ ਕੋਤਾਹੀ ਹੈ।¹⁶

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਈਸ਼ਵਰ ਦੇ ਸਰੂਪ ਬਾਰੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਈਸ਼ਵਰ ਇਕ ਹੈ, ਉਹ
ਸਰਬ ਵਿਆਪਕ ਹੈ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਲੋਕਾਈ ਵਿਚ ਈਸ਼ਵਰ ਬਾਰੇ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਚਲਤ
ਸਨ। ਵੇਦਾਂਤ ਵਿਚ 'ਓ' ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਸੂਚਕ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਹਿੰਦੂ
ਈਸ਼ਵਰ ਦੇ ਨਿਰਗੁਣ ਅਤੇ ਸਰਗੁਣ ਸਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰਖਦੇ ਸਨ। ਨਾਥ ਜੋਗੀ ਆਦਿ
ਨਾਥ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਮੁੱਢ ਮੰਨਦੇ ਸਨ। ਹਿੰਦੂ ਬ੍ਰਹਮਾ ਵਿਸ਼ਨੂ ਮਹੇਸ਼ ਨੂੰ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਰਚਕਾਂ ਦਾ
ਮਾਲਕ ਤੇ ਸੰਘਾਰਕ ਮੰਨਦੇ ਸਨ। ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ ਵਿਚ ਹਜਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ
ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਰਸੂਲ ਮੰਨਦੇ ਸਨ। ਕਲਮੇ ਵਿਚ ਜਦ ਤਕ ਹਜਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ
ਰਸੂਲ ਨਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਏ ਤਦ ਤਕ ਰੱਬੀ ਸਿਫਤ ਪੂਰੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।

'ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ' ਵਿਚ ਵੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਈਸ਼ਵਰ ਦੀ ਏਕਤਾ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ
ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਹੈ:

ਸਚਾ ਸਾਹਿਬੁ ਏਕੁ ਤੂੰ ਜਿਨਿ ਸਚੇ ਸਚੁ ਵਰਤਾਰਿਆ।¹⁷

ਉਸ ਸਮੇਂ ਕਈ ਸਾਧੂ, ਸੰਤ, ਪੀਰ, ਫਕੀਰਾਂ ਨਾਥ ਜੋਗੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ
ਆਪ ਨੂੰ ਰੱਬ ਕਹਿਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਸ
ਬਾਰੇ ਸੁਚੇਤ ਕੀਤਾ ਤੇ ਕਿਹਾ, ਪਰਮਾਤਮਾ ਇਕ ਹੈ ਨਾ ਉਸ ਦਾ ਆਦਿ ਹੈ ਨਾ ਅੰਤ।

ਅੰਤੁ ਨ ਜਾਪੈ ਪਾਰਾਵਾਰੁ¹⁸

ਤੇਰਾ ਅੰਤੁ ਨ ਜਾਈ ਨਖਿਆ¹⁹

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਈਸ਼ਵਰ ਦੀ ਏਕਤਾ ਤੇ ਸਰਬ-ਵਿਆਪਕਤਾ ਦੇ ਠਾਲ ਇਸ ਕੱਲ ਤੇ ਵੀ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਇਹ ਸੰਸਾਰ ਮਿਥਿਆ ਤੇ ਤਿਆਗਣ ਯੋਗ ਠਾਲੀ, ਇਹ ਮਨੁੱਖ ਨਈ ਅਰਥਵਾਨ ਕਾਰਜ-ਭੂਮੀ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਡਾ. ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਘ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:

ਮਾਨਵ ਜੀਵਨ ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਲਈ ਸੁਤੰ ਤਰ ਹੈ, ਪਰ ਉਹ ਆਪਣੇ ਚੰਗੇ ਮੰਦੇ ਕਰਮਾਂ ਲਈ ਜਿੰਮਵਾਰ ਅਤੇ ਜਵਾਬਦੇਹ ਵੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇ ਧਰਮ ਦਿੰਤਨ ਦਾ ਖਾਸ ਪਹਿਨੂ ਹੈ। ਇਥੇ ਮਾਨਵ ਸੁਤੰ ਤਰਤਾ ਦੀ ਸੀਮਾ ਨੂੰ ਪਛਾਣਿਆ ਗਿਆ ਚੈ ਅਤੇ ਠਾਲ ਗੀ ਜੀਵਨ ਦੀ ਅਧਿਯਾਤਮਕ ਦਿਸ਼ਾ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਵੀ ਸਾਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸਚ ਅਤੇ ਕੁੜਿਆਰ ਦੇ ਸੰਕਲਪਾਂ ਰਾਹੀਂ ਇਸ ਪਉੜੀ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਜੀਵਨ-ਯਾਤਰਾ ਦੇ ਦੂਹਰੇ ਪਾਸਾਰ ਵਲ ਸੰਕੇਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸ਼ਿਸ਼ੂਟੀ ਰਚਨਾ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਤਾਂ ਇਕ 'ਖੇਨ' ਹੈ ਪਰ ਮਾਨਵ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਇਹ ਅਰਥਵਾਨ ਕਾਰਜ ਭੂਮੀ ਹੈ। ਮਾਨਵ ਨਈ ਇਹ ਖੇਡ ਠਾਲੀ ਸਕੇ ਸੰਜੀਦਾ ਹੋਦ ਹੈ। ਇਥੇ ਕੀਤੇ ਗਏ ਕੀਮ ਅਥਵਾ ਜੀਵਨ ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਨਿਰਰਾਨ 'ਧਰਮ' ਦੀ ਕਚਿਹਿਰੀ ਵਿਚ ਪਰਖਿਆ ਜਾਵੇਗਾ। 'ਸੱਚੇ' ਨੂੰ 'ਦਰਬਾਰ' ਵਿਚ ਥ ਮਿਲੇਗੀ ਤਾ 'ਕੁੜਿਆਰ' ਨੂੰ ਦੇਜਕਿ ਵਿਚ ਪਕਿਆ ਜਾਵੇਗਾ। ਸੰਕਲਪੀ ਧੱਧਰ ਤੇ ਇਹ ਮਾਨਵ ਨਈ ਚੇਣ ਅਤੇ ਨਿਰਣੇ ਦੀ ਨੇੜ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿੜ ਕਰਦੀ ਹੈ।²⁰

'ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ' ਵਿਚ ਉਸ ਸਮੇਂ ਪ੍ਰਚਲਤ ਬਾਹਰੀ ਆਚਾਰ ਦੀ ਝਾਕੀ ਚਿਤ੍ਰਿਤ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਬਾਹਰੀ ਆਚਾਰ ਪ੍ਰਤੀ ਉਸ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਬੜਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ। ਮੂਰਤੀ ਪੂਜਾ, ਤੀਰਥ ਯਾਤਰਾ, ਵੇਦ ਪੁਰਾਣਾਂ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਜੋ ਹਿੰਦੂ ਮਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਤ ਸੀ, ਮੁਸਲਮਾਨ ਕੁਰਾਨ ਅਦਿ ਪੜ੍ਹਦੇ ਸਨ। ਲੋਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਸਲੀ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦੇ ਸਨ ਪਰ ਰੂੜਤਾ ਵਜੋਂ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਮੂਲ ਆਧਾਰ ਸਮਝਦੇ ਸਨ।

ਹਿੰਦੂ ਮਿਤਕ ਸੁਗੀਰ ਨੂੰ ਸਾੜਦੇ ਸਨ, ਮੁਸਲਮਾਨ ਦਬਾਉਣ ਵਿਚ ਵਿ ਸੁਵਾਸ ਰਖਦੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਖਿਆਲ ਸੀ ਕਿ ਸਾੜਨ ਨਾਲ ਸੁਗੀਰ ਦੇ ਜਕ ਦੀ ਖੋਲ੍ਹ ਵਿਚ ਸੜਦਾ ਹੈ। ਕੁਰੂ ਨਾਨਕ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਧਾਰਾ ਦਾ ਵਿਅੰਗ ਕਰਦੇ ਹੋਏ 'ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ' ਵਿਚ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ:

ਮਿਟੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਕੀ ਪੇੜੇ ਪਈ ਕੁਮਿਆਰ ॥

ਘੜਿ ਭਾਂਡੇ ਇਟਾ ਕੀਆ ਜਲਦੀ ਕਰੇ ਪੁਕਾਰ ॥

ਜਲਿ ਜਲਿ ਰੇਵੈ ਬਪੁੜੀ ਝੜਿ ਝੜਿ ਪਵਹਿ ਅੰਗਿਆਰ ॥

ਨਾਨਕ ਜਿਨਿ ਕਰਤੇ ਕਾਕਣੁ ਕੀਆ ਸੇ ਜਾਣੈ ਕਰਤਾਰੁ ॥²¹

ਉਸ ਸਮੇਂ ਤੀਰਥਾਂ ਤੇ ਜਾਣਾ ਵੀ ਪੁਕਤੀ ਦਾ ਸਾਧਨ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਪਰ ਕੁਰੂ ਨਾਨਕ ਅਨੁਸਾਰ ਜੇ ਸਾਡੇ ਕਰਮ ਚੰਗੇ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਇਹਨਾਂ ਅਨਸਠ ਤੀਰਥਾਂ ਦੇ ਇਸ਼ਨਾਠ ਕਰਨ ਨਾਲ ਵੀ ਕੋਈ ਨਾਭ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ 'ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ' ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਉਦਾਹਰਣ:

ਅਠਸਠਿ ਤੀਰਥ ਜੇ ਨਾਵਹਿ ਉਤਰੈ ਠਾਠੀ ਮੈਨ ॥

ਜਿਨ ਪਟੁ ਅੰਦਰਿ ਬਾਹਰਿ ਕੁਦੜ ਤੇ ਭਲੇ ਸੰਸਾਰ ॥

ਤਿਨ ਲੋਕ ਨਕਾ ਰਬ ਸੇਤੀ ਦੇਖਨੇ ਵੀਚਾਰਿ ॥²²

ਕੁਰੂ ਨਾਨਕ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਨਾਮ ਸਿਮਰਣ ਤੇ ਚੇਰ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ

ਲੱਖ ਨੇਕੀ ਦੇ ਕੰਮ, ਦਾਨ ਪੁੰਨ ਤਪ, ਧਰਮ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦਾ ਪਾਠ, ਜੰਗ ਵਿਚ ਬਹਾਦਰੀ
 ਦੇ ਕਾਰਨਾਂ ਆਦਿ ਕੁਝ ਵੀ ਮਨੁੱਖ ਕਰੇ ਪਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਦਾ ਪਾਤਰ ਬਣਨ
 ਲਈ ਪ੍ਰਭੂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਨਾਮ ਸਿਮਰਨਾ ਹੀ ਉਤੋਂ ਮਤ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ 'ਆਸਾ'
 ਦੀ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਉਦਾਹਰਣ :

ਲਖ ਨੇਕੀਆਂ ਚੰਦਿਆਈਆਂ ਲਖੁ ਪੁੰਨਾਂ ਪਰਵਾਣੁ ॥

ਲਖ ਤਪ ਉਪਰਿ ਤੀਰਥ ਸਹਜ ਜੋਗ ਬੇਬਾਣੁ ॥

ਲਖ ਸੁਭਰਣ ਸੰਗਰਾਮ ਰਣ ਮਹਿ ਛੁਟਹਿ ਪਰਾਣੁ ॥

ਲਖ ਸੁਰਤੀ ਲਖ ਗਿਆਨ ਧਿਆਨ ਪੜੀਆਹਿ ਪਾਠ ਪੁਰਾਣੁ ॥

ਜਿਨਿ ਕਰਤੈ ਕਰਣਾ ਹੀਆ ਲਿਖਿਆ ਆਵਣ ਜਾਣੁ ॥

ਨਾਨਕ ਮਤੀ ਮਿਥਿਆ ਕਰਮੁ ਸਚਾ ਕੀਸਾਣੁ ॥²³

ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਨਕ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਨੇਕ ਕਰਮ ਕਰਨੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਸੁਗੰਧ ਨੂੰ ਭੇਖ
 ਵਰਤ ਆਦਿ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਰਮ ਵਿਚ ਪਾਉਣ ਦੀ ਨੋੜ ਨਹੀਂ। 'ਆਸਾ' ਦੀ ਵਾਰਾਂ
 ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇਸ ਨੇਕ ਦੀਆਂ ਗੁਣ ਗੰਠਾਂ ਤੇ ਵਾਰ ਵਾਰ ਵਿਅੰਗ ਕਰਕੇ ਮਾਨਵ ਨੂੰ
 ਬੁਰਾਈਆਂ ਤੋਂ ਸੁਚੇਤ ਕੀਤਾ :

ਲਿਖਿ ਲਿਖਿ ਪੜਿਆ ॥ ਏਤਾ ਕੜਿਆ ॥

ਬਹੁ ਤੀਰਥ ਭਵਿਆ ॥ ਤੇਤੇ ਨਵਿਆ ॥

ਬਹੁ ਭੇਖ ਕੀਆ ਏਹੀ ਦੁਖੁ ਦੀਆ ॥

ਸਹੁ ਵੈ ਜੀਆ ਆਪਣਾ ਕੀਆ ॥

ਲਿਖਿ ਨ ਖਾਇਆ ਸਾਦੁ ਗਵਾਇਆ ॥

ਬਹੁ ਦੁਖੁ ਪਾਇਆ ਦੂਜਾ ਭਾਇਆ ॥

ਬਸਕੁ ਨ ਪਹਿਰੈ ॥ ਅਹਿਨਿਸਿ ਕਰੈ ॥

ਮੈਨਿ ਵਿਗੁਤਾ ਕਿਉ ਜਾਗੈ ਗੁਰ ਬਿਠ ਸੁਤਾ ॥

ਪਗ ਉਪੇਤਾਣਾ ਆਪਣਾ ਕੀਆ ਚਮਾਣਾ ॥

ਅਨੁਮਨੁ ਖਾਈ ਸਿਰਿ ਛਾਈ ਪਾਈ ॥

ਮੂਰਖਿ ਅੰਧੈ ਪਤਿ ਗਵਾਈ ॥

ਵਿਣੁ ਨਾਵੈ ਕਿਛੁ ਥਾਇਠ ਪਾਈ ॥

ਰਹੈ ਬੇਬਾਣੀ ਮੜੀ ਸਸਾਣੀ ॥

ਅੰਧ ਨ ਜਾਣੈ ਕਿਰਿ ਪਛੁਤਾਈ ॥

ਸਤਿਗੁਰੁ ਭੇਟੈ ਸੇ ਸੁਖ ਪਾਏ ॥

ਹਰਿ ਨਾ ਨਾਮੁ ਮੰਨਿ ਵਸਾਏ ॥

ਨਾਨਕ ਕਦਰਿ ਕਰੇ ਸੇ ਪਾਏ ॥

ਆਸ ਅੰਦੇਸੈ ਤੇ ਨਿਹ ਕੇਵਲੁ ਹਉਮੈ ਸੁਬਦਿ ਜਲਾਏ ॥²⁴

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜੁੱਗ ਵਿਚ ਧਰਮ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਰਾਹ ਦਸਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਰੁਕਾਵੇ ਪਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਚਰਿਤਰ ਡਿੱਗ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ। ਪਾਖੰਡੀ ਲੋਕ ਦਾ ਬੁਨਬਾਨਾ ਸੀ। ਸਚਾਈ ਦੀ ਥਾਂ ਤੇ ਬੁਠ ਫਰੇਬ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸੀ। ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਧਾਰਮਿਕ ਪੱਖ ਤਾਂ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸਚਿਆਰਤਾ ਵੱਲ ਵਧਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੇ ਇਹ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਚਰਿਤਰ ਬਣਾਵੇ। ਉਚੇ ਸੁਚੇ ਤੇ ਲੋਕ ਵਿਚਾਰ ਨਾਲ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਮਾਨਵਵਾਦੀ ਰਾਹ ਤੇ ਤੁਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਾਰੇ ਡਾ. ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਧਿਆਨ ਯੋਗ ਹਨ:

ਮੱਥੇ ਵਿਚ ਜੋਤ, ਆਤਮਾ ਵਿਚ ਚੇਤਨਾ ਅਤੇ ਦੇਹੀ ਵਿਚ ਬਲ

ਇਕੋ ਵੇਲੇ ਜਾਗਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਫੇਰ ਜਾਗਿਆ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

ਮਨੁੱਖ ਕੁਝ ਕਰਨ ਲਈ ਉਦਮ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਢਿੱਲ ਧਰਮ

ਨੂੰ ਚਰਿਤ੍ਰ ਦੀ ਪਾਹ ਨਕਦੀ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਧਰਮ ਮਨੁੱਖੀ ਜਾਮੇ

ਦੀ ਮਜਬੂਰੀ ਹੈ। ਚਰਿਤ੍ਰ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਆਪਣੀ ਕਮਾਈ ਹੈ।

ਚਰਿਤ੍ਰ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਧਰਮ ਬੇਜਾਨ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸਦੇ ਪਾਸ ਵਿਦਰੋਹ
ਦਾ ਤੇਜ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।²⁵

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸਚਾਈ ਅਤੇ ਮਾਨਵਤਾ ਵਲ ਵਧਣ ਲਈ ਸੰਗਤ ਦਾ
ਸੰਕਲਪ ਦਿਤਾ। ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਜਾਂ ਪੂਜਾ ਪਾਠ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸਮੂਹਿਕ
ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੀ। ਸੰਗਤ ਤੋਂ ਭਾਵ ਪੂਜਾ ਲਈ ਸੱਚੀ ਜਾਂ ਸਮੂਹਿਕ ਸਭਾ ਹੈ। ਦੋਲੇ ਦਾ ਆਪਣਾ
ਹੀ ਮਹੱਤਵ ਹੈ। ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਬੈਠ ਕੇ ਨਾਮ ਜਾਪ ਕਰਨਾ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਮਾਨਵਤਾ ਵਲ ਠੇ
ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਕਦਮ ਹੈ ਇਸ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਵਿਚ ਸਮਾਨਤਾ ਅਤੇ ਭਰਾਤਰੀਅਤਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ
ਜਾਗਦੀ ਹੈ। ਦੂਸਰੀ ਤਰਫ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਪੂਜਾ ਪਾਠ ਸਾਧਨਾ, ਕਰਮ ਧਰਮ ਦਾ ਵੀ
ਆਪਣਾ ਹੀ ਮਹੱਤਵ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਪੂਜਾ ਪਾਠ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਅੰਦਰ ਹਉਮੈ ਦੇ ਭਾਵ
ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਸਾਧਨਾ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤੀ ਨਾਲੋਂ ਅਲਗ ਕਰਦੀ ਹੈ।
ਇਸੀ ਕਾਰਣ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸਮਾਨਤਾ ਅਤੇ ਭਰਾਤਰੀਅਤਾ ਵਲ ਠੇ ਜਾਣ ਲਈ
'ਸਾਧ ਸੰਗਤ' ਰੂਪੀ ਪੁਲ ਬਣਾ ਦਿਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਸਤਿਬੀਰ
ਸਿੰਘ ਲਿਖਦੇ ਹਨ।

ਜੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ 'ਸਾਧ ਸੰਗਤ' ਦਾ ਪੁਲ ਬਣਾ ਦਿਤਾ।
ਇਸਠਿਠੀ ਭਗਤੀ ਕਰਨ ਦਾ ਢੰਗ ਦੱਸਿਆ। ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਤੋਂ ਉਚਾ
ਝੁੰਕ ਨੇ ਜਮਾਤੀ ਭਾਵ ਪੈਦਾ ਕੀਤੇ। ਇਸੇ ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਦਾ ਸਦਕਾ
ਅੱਗੇ ਜਾ ਕੇ ਪੰਥ ਦੀ ਸਾਜਨਾ ਹੋਈ। ਸੰਗਤ ਉਤੇ ਜੇਰ ਦੇਣ ਨਾਲ
ਇਕੱਠੇ ਬੈਠਣ ਦੀ ਢੰਗ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਆਇਆ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜੀ
ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਚੰਗਾ ਨਹੀਂ ਸਨ ਸਮਝਦੇ। ਆਪਣੀ ਭੁਖ
ਮਿਟਾ ਲੈਣੀ ਜਾਤੀ ਪੁਣਾ ਹੈ। ਇਹ ਅਹਿੰਸਾਸ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਏ ਕਿ

ਸਾਰੇ
ਜਦ ਭਕ/ਭੁੱਖੇ ਹਨ, ਮੈਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤੀ ਲਾਗੀ; ਸੰਗਤੀ ਭਾਵ ਪੈਦਾ ਕਰ
ਦੇਵੇਗਾ। ਇਹ ਵੀ ਸਨਿਆਸ ਦੀ ਹੀ ਸਵਾਰੀ ਹੋਈ ਕਿਸਮ ਹੈ ਕਿ
ਸਾਨੂੰ ਕੀ ਜੋ ਮਰਜੀ ਪਿਆ ਹੋਵੇ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜੀ ਕਾਹਿਦੇ ਹਨ, ਸਾਨੂੰ
ਹੈ। ਇਹ ਹੀ ਸੁਣ ਸੁਣ ਕੇਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਤੰਗ ਆ ਿਆ ਸੀ ਕਿ 'ਸਾਧੂ
ਨ ਚਲੇ ਜਮਾਤ', ਹੁਣ 'ਸਾਧ ਸੰਗਤ' ਬਣੀ। ਮੁਹਸਨਫਾਨੀ ਲਿਖਦਾ
ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜੀ ਦਾ ਵੱਡਾ ਕੰਮ ਹੀ 'ਸੰਗਤ' ਬਾਪਣਾ ਸੀ।²⁶

ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਕਾਮ, ਕ੍ਰੋਧ, ਲੋਭ, ਮੋਹ, ਅਹੰਕਾਰ ਪੰਜ ਵਿਕਾਰਾਂ ਤੇ ਕਾਬੂ ਪਾਉਣਾ
ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਧਰਮੀ ਬਣਨ ਵਿਚ ਗੁਣਾਵਟ ਪੈਦਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਅਹੰਕਾਰ
ਅਗਿਆਨਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ। ਨਿਮਰਤਾ ਤੇ ਸਦਾਚਾਰ ਧਰਮ ਦੇ ਅਧਾਰ ਹਨ।

ਉਥੇ ਸਦੇ ਹੀ ਸਹਿ ਨਿਬਾਣੇ ਕੁਇ ਵਖਿ ਕਛੇ ਜਜਮਾਲਿਆ।²⁷

ਮੌਖਕਾਲ ਵਿਚ ਨਾਮ ਜੋਗੀ ਸਿਧ ਆਦਿ ਖਾਸ ਕਿਸਮ ਦਾ ਭੁੱਖੇ ਧਾਰ ਕੇ ਲੋਕਾਂ
ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰਿਸਬ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਨ ਨਾਲ ਹਬ
ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਪਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਅਜੇਹੇ ਲੋਕਾਂ
ਬਾਰੇ ਕਿਹਾ:

ਜਤੀ ਸਦਾਵਹਿ ਜੁਗਤਿ ਨ ਜਾਣਹਿ ਛਤਿ ਬਹਹਿ ਘਰ ਬਾਰੂ।।²⁸

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਲੋਕਾਈ ਨੂੰ ਗੁਰਿਸਬ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਦੱਸੀ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਕਮਨ
ਫੂਲ ਵੱਲ ਮੋਹ ਮਾਇਆ ਮਾਯਤਾ ਦੇ ਚਿਕਰ ਤੋਂ ਉਪਰ ਉਠ ਕੇ ਰਹਿਣ ਲਈ ਕਿਹਾ।

ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਵੀ ਉਸ ਸਮੇਂ ਅਜੀਵਿਕਾ ਖਾਤਰ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਉਲਟੇ ਰਸਤੇ ਪਾ ਰੇ
ਸਨ। ਹਰ ਸੁਹਿਰ ਹਰ ਘਰ ਦਾ ਆਪਣਾ ਵੱਖਰਾ ਹੀ ਦੇਵਤਾ ਸੀ। ਜਿਸ ਨਈਂ ਉਹ ਮੰਦਰ

ਬਣਵਾਉਂਦੇ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਏਸੇ ਸਮੇਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਸਰਬਤ ਦੇ ਭਲੇ ਦਾ ਸਮਾਜਿਕ ਆਦਰਸ਼ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਪਸ਼ੁਤਾ ਤੋਂ ਉਪਰ ਉਠਾਇਆ। ਉਹਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਧਰਮ ਕਿਸੇ ਦੇ ਦੁੱਖ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਇਸ ਲੋਕ/ਸੁਖੀ ਬਣਾਉਣਾ ਹੈ।

ਕਾਲਾ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਧਰਮ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਇਸ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਬੜੇ ਸੁੰਦਰ ਢੰਗ ਨਾਲ ਇਹ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸਦਾ ਧਰਮ ਆਦਰਸ਼ਕ ਮਨੁੱਖ ਅਤੇ ਆਦਰਸ਼ਕ ਸਮਾਜ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਕੋਈ ਧਰਮ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਵਹਿਮ, ਭਰਮ, ਮਕਰ, ਫਰੇਬ, ਖੋਬੇਬਾਜੀ, ਪਾਖੰਡ, ਦੁਰਾਚਾਰ, ਜੁਲਾ, ਅਠਿਆਇ ਤੇ ਫੁਕਰਮ ਆਦਿ ਦਾਖਲ ਹੋ ਜਾਣ। ਅੱਸੇ ਧਰਮ ਦਾ ਕੋਈ ਲਾਭ ਨਹੀਂ ਜਿਸ ਨੂੰ ਘਟੀਆ ਜੀਵਨ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਬਣਾ ਲਿਆ ਜਾਏ। ਇਹ ਕੋਈ ਧਰਮ ਨਹੀਂ ਜਿਸਦੇ ਪਰਚੇ ਹੇਠ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦਾ ਹਲ ਖੁੱਟ ਇੱਤਾ ਜਾਏ।²⁸

ਕੁਲ ਮਿਲਾ ਕੇ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ 'ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ' ਵਿਚ ਮੱਧਕਾਲ ਵਿਚ ਆ ਰੁੱਕੀ ਧਾਰਮਿਕ ਗਿਰਾਵਟ ਦੀ ਨਿਖੇਧੀ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਧਰਮ ਕਾਂਡ ਤੇ ਵਿਅਰਥ ਦੇ ਫੇਕੇ ਰਸਮਾਂ ਰਿਵਾਜਾਂ ਨੂੰ ਨਿੰਦਿਆ। ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਤਿਆਗਣ ਅਤੇ ਸਚਾ ਸੁੱਚਾ ਸਰਲ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਨਾਲ ਹੀ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਹਉਮੈ ਦਾ ਤਿਆਗ, ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਤੇ ਸੇਵਾ ਵਲ ਲੋਕਾਈ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰਿਆ।

ਹਵਾਲੇ ਅਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

1. ਬਸੰਤ ਚਿੰਡੇਲੂ ਮਹਲਾ ੧, ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰ. 1191
2. ਵਾਰ ਆਸਾ, ਮਹਲਾ ੧, ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰ. 471
3. ਵਾਰ ਪਹਿਲੀ, ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ
4. ਵਾਰ ਆਸਾ, ਮਹਲਾ ੧, ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰ. 473
5. ਉਹੀ, ਪੰ. 471
6. ਉਹੀ, ਪੰ. 472
7. ਉਹੀ, ਪੰ. 471
8. ਉਹੀ, ਪੰ. 472
9. ਉਹੀ, ਪੰ. 472-473
10. ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰ. 951
11. ਉਹੀ, ਪੰ. 952
12. ਵਾਰ ਆਸਾ, ਮਹਲਾ ੧, ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰ. 472
13. ਉਹੀ, ਪੰ. 470
14. ਡਾ. ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜੀਤਣ ਤੇ ਕਠਾ, ਪੰ. 210
15. ਵਾਰ ਆਸਾ, ਮਹਲਾ ੧, ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰ. 464-465
16. ਡਾ. ਵਜ਼ੀਰ ਸਿੰਘ, ਨੈਤਿਕ ਨਿਯਮ, ਪੰ. 80-81

17. ਵਾਰ ਆਸਾ, ਮਹਲਾ ੧, ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰ. 467
18. ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ, ਪ. 5
19. ਵਾਰ ਆਸਾ, ਮਹਲਾ ੧, ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰ. 469
20. ਪ੍ਰ. ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਘ, ਬਣੀ ਸੰਸਾਰ, ਪੰ. 87-88
21. ਵਾਰ ਆਸਾ, ਮਹਲਾ ੧, ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰ. 466
22. ਉਹੀ, ਪੰ. 467
23. ਉਹੀ, ਪੰ. 467
24. ਉਹੀ, ਪੰ. 467-468
25. ਪ੍ਰ. ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ, ਅਧਿਐਨ ਤੇ ਅਧਿਆਪਨ, ਪੰ. 132-133
26. ਪ੍ਰ. ਸੁਖਬੀਰ ਸਿੰਘ, ਸਾਡਾ ਇਤਿਹਾਸ (ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ), ਪੰ. 43
27. ਵਾਰ ਆਸਾ, ਮਹਲਾ ੧, ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰ. 463
28. ਵਾਰ ਆਸਾ, ਮਹਲਾ ੧, ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰ. 470
29. ਕਾਲਾ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ, ਦਾਰਕਾਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ, ਪੰ. 30

ਅਧਿਆਇ ਪੰਜਵਾਂ :

*
*
*
*
*

ਅਸਾ ਦੀ ਵਾਰ ਵਿਚ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸਥਿਤੀ ਦੀ ਚੇਤਨਾ

ਸਮਾਜ ਦੀ ਵਾਰ ਵਿਚ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸਥਿਤੀ ਦੀ ਚੇਤਨਾ

ਸਭਿਆਚਾਰ ਘਾਪਣੇ ਘਾਪ ਵਿਚ ਇਕ ਬਹੁਤ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸੰਕਲਪ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸਾਰੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚਲੀਆਂ ਉਹ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਰਨ ਦੀ ਵਿਧੀਆਂ ਆ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਜੋ ਇਕ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਦੂਸਰੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜਾਂ ਨਾਲੋਂ ਨਿਖੇੜ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਭਿਆਚਾਰ ਇਕ ਫੁੱਲਦਾਰੀ ਵਰਤਾਰਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਵਰਤ-ਵਿਹਾਰ, ਪਹਿਰਾਵੇ, ਰਹਿਣ-ਸਹਿਣ ਅਤੇ ਖਾਣ ਪੀਣ ਦੇ ਢੰਗ ਜੋ ਕਿਸੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਨਿਵੇਕਨੀ ਪਛਾਣ ਕਰਾਵਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਇਹੋ ਘੋਸ਼ ਹੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਘੋਸ਼ਾਂ ਦਾ ਸਮੂਹ ਹੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਹੈ। ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹਮੇਸ਼ਾ ਕਿਸੇ ਜਨਸਮੂਹ ਜਾਂ ਸਮਾਜ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸਦੇ ਨਾਲ ਇਹ ਜਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਪ੍ਰਕਿਰਤਕ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸਮਾਜਕ ਮਨੁੱਖ ਬਣਾਉਣ ਤਕ ਦਾ ਹੈ।

ਸਭਿਆਚਾਰ ਉਹ ਜਟਿਲ ਸਮੂਹ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਗਿਆਨ, ਵਿਸ਼ਵਾਸ, ਕਲਾ, ਨੈਤਿਕਤਾ, ਕਾਨੂੰਨ ਗੀਤ-ਰਿਵਾਜ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਭ ਸਮਰੱਥਾਵਾਂ ਅਤੇ ਆਦਤਾਂ ਆ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਮਨੁੱਖ, ਸਮਾਜ ਦੇ ਇਕ ਮੈਂਬਰ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ, ਕ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਹੈ।¹

ਟਾਇਲਰ ਦੀ ਇਹ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਭਾਵੇਂ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਇਕ ਜਟਿਲ ਸਮੂਚੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਚਾਰਦੀ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਇਨ ਪ੍ਰਤੀ ਇਨ ਮਨੁੱਖੀ ਗਿਆਨ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਹੋਣ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਇਹ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਅਧੂਰੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੋਣ ਲਗ ਪਈ ਹੈ। ਇਸ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਪਰਵਰਤੀ ਮਾਠਵ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਨੇ ਸੰਪੂਰਣ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਅਮਰੀਕੀ ਮਾਠਵ ਵਿਗਿਆਨੀ ਹਿਰਸ-ਕੋਵਿਲਸ ਨੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀਆਂ ਦੋ

ਦਿੱਤੀਆਂ ਹਨ:

ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦਾ ਮਨੁੱਖ ਸਿਰਜਿਆ ਭਾਗ ਹੈ।²

ਸਭਿਆਚਾਰ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਹਾਰ ਦੇ ਸਿੱਧੇ ਹੋਏ ਭਾਗ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।³

ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪਹਿਲੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਨੂੰ ਮਾਨਵੀ ਨੇੜੇ ਅਨੁਸਾਰ ਢਾਲਣ ਦੇ ਯਤਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੇ ਜਨਮ ਲਿਆ ਹੈ।

ਦੂਜੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਜੀਵ ਵਿਗਿਆਨਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਕ ਵਿਹਾਰ ਵਿਚਲੇ ਵਿਰੋਧ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਸਭਿਆਚਾਰ ਨਿਰੰਤਰ ਬਦਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੱਧ ਤੱਕ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਵਾਕਫੀਅਤ ਸਭਿਆਚਾਰ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤ ਵੱਧ ਗਈ ਤੇ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਕੋਇਬਰ ਨੇ ਸੋ ਤੇ ਵੱਧ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਇਕੱਠੀਆਂ ਕਰਕੇ ਸਰਵਮਾਨੀਯ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ:

ਸਭਿਆਚਾਰ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਕਾਰੀਗਰੀ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਅਤੇ ਸੰਚਰਿਤ ਵਿਵਹਾਰ ਦੇ ਕੁਝ ਨਮੂਨਿਆਂ ਦਾ ਸਮੂਹ ਹੈ— ਉਦਾਹਰਣ ਲਈ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਕਲਾ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਅਤੇ ਸੰਚਰਿਤ ਵਿਵਹਾਰ ਦੇ ਕੁਝ ਨਮੂਨੇ। ਵਿਵਹਾਰ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਨਮੂਨੇ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਵਿਚਾਰਾਂ ਅਤੇ ਪੁੱਲਾਂ ਉਪਰ ਆਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਾਨਵੀ ਗਰੁੱਪ ਦੀ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟਤਾ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ।⁴

ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੇਕਾਂ ਦੇ ਕਿਸੇ ਸਮੂਹ ਦੇ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਦਾ ਨਾਂ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਇਸਦੇ ਅਮੂਰਤੀਕਰਣ ਦਾ ਨਾਂ ਹੈ। ਹਰ ਮਨੁੱਖ ਸਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦਾ ਇਕ ਮੈਂਬਰ ਹੈ।

ਕਿਉਂਕਿ ਹਰ ਸਭਿਆਚਾਰ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਮਨੁੱਖੀਸਮਾਜ ਵਿਚ ਵਿਦਮਾਨ ਹੈ ਜਿਵੇਂ
ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਹੀ ਵਿਦਮਾਨ ਹੈ।

'ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ' ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਜੋ ਝਲਕ ਨਜ਼ਰ
ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਉਹ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਵੇਲੇ ਦਾ ਸਭਿਆਚਾਰ ਹੈ। 'ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ' ਵਿਚ ਤਤਕਾਲੀ
ਸਮਾਜਕ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ, ਧਾਰਮਿਕ, ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਪਹਿਲੂਆਂ ਤੇ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ
ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਬੋਲੀ, ਧਰਿਰਾਵ, ਖਾਣ ਪੀਣ, ਰਹਿਣਸਹਿਣ ਆਦਿ ਦਾ ਲੇਖਾ ਜੋਖਾ ਜੋ
'ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ' ਵਿਚ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਹ ਕਿਸੇ ਤਤਕਾਲੀਨ ਸਾਹਿਤਕਕਿਰਤ
ਵਿਚੋਂ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ।

ਮਹਾਨ ਚਿੰਤਕ ਜੀਵਨ ਦੀ ਪੜਚੋਲ ਕਰਕੇ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ, ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ
ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਵੀਆਂ ਨਰੋਈਆਂ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਉਭਾਰ ਕੇ ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ
ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। 'ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ' ਵਿਚ ਅਜਿਹਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਥਾਂ ਥਾਂ ਤੇ ਕੀਤਾ ਮਿਲਦਾ
ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਸਮਾਜਕ ਜੀਵਨ ਸੰਬੰਧੀ ਆਪਣੇ ਨਿਜੀ ਅਨੁਭਵ
ਦਾ ਹੀ ਕੀਤਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਸਮਾਜਕ ਜੀਵਨ ਜਨਸਮੂਹ ਦੇ ਵਰਤਾਰੇ ਦੇ ਪੈਟਰਨ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ
ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਹੋਣ ਕਾਰਣ ਇਹ ਵਰਤਾਰਾ ਉਸ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਅਭਿਵਿਕਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।
ਸਮਾਜਕ ਜੀਵਨ ਦਾ ਚਿਤਰਣ ਜਨਸਮੂਹ ਦੇ ਜੀਵਨ ਚਰਿਤਰ, ਹਰਕਤਾਂ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਅਵਸਥਾ
ਦੁਆਰਾ ਵੀ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਰਸਮਾਂ, ਰੀਤਾਂ, ਵਹਿਮਾਂ, ਫ਼ਰਮਾਂ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ
ਆਦਿ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਚ ਸਥਾਪਤ ਕਦਰਾਂਕੀਮਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਜੀਵਨ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸਾਰਥਕਤਾ ਜਾਂ
ਨਿਰਾਰਥਕਤਾ, ਦਾ ਖੰਡਨ ਜਾਂ ਮੰਡਨ ਵੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਨੇ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। 'ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ'
ਵਿਚ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ, ਮੁਸਲਮਾਨ, ਜੈਨ, ਜੋਗ ਮਤ ਬੁੱਧ ਆਦਿ ਹੋਰ ਕਈ ਧਰਮਾਂ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਚਲਤ

ਮਰਯਾਦਾਵਾਂ ਦਾ ਖੰਡਨ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਮਤ ਦੀ ਮੰਡਨ ਵੀ ਕੀਤੀ।
ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਸੱਚੀ ਆਰਤੀ ਗਾਉਣ ਅਤੇ ਸੁਠੀ ਆਰਤੀ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਲਈ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ
ਪ੍ਰੇਰਿਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਪਾਣੀ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਸਾਖੀ ਵੀ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਵਿਚ
ਪ੍ਰਚਲਤ ਧਾਰਮਿਕ ਰੀਤਾਂ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਜੀਵਨ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਪੱਖ ਨੂੰ 'ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ' ਵਿਚ ਬੜੇ ਸਾਦੇ ਅਤੇ ਸਿੱਧੇ
ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਧਾਰਮਿਕ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦਾ
ਜ਼ਿਕਰ ਵੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ:

ਚਾਰੇ ਵੇਦ ਹੋਏ ਸਚਿਆਰ।।

ਪੜ੍ਹਹਿ ਗੁਣਹਿ ਤਿਨ੍ਹਾਂ ਵੀਚਾਰ।।

ਭਾਉ ਭਗਤਿ ਕਰਿ ਨੀਚੁ ਸਦਾਏ।।

ਤਉ ਨਾਨਕ ਮੋਖੰਤਰੁ ਪਾਏ।।⁵

'ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ' ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਧਰਮ ਪੁਸਤਕ ਦਾ ਖੰਡਨ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਉਹਨਾਂ
ਦੀ ਪੂਜਾ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅਮਲ ਤੋਂ ਛੁੱਟੇ ਰੂਪ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਵੇਦਾਂ ਦੇ
ਅਰਥ ਭਾਵ ਤੋਂ ਤੁਰ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਪਿਛੇ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਭਾਵਨਾ ਤਕ ਅਪੜਨ ਦੀ ਸਿਖਿਆ ਦੇਂਦੇ
ਹਨ। ਬਾਹਰਲੇ ਪੜਨ-ਪਾਠਨ ਜਾਂ ਅਰਚਾ-ਪੂਜਾ ਨੂੰ ਉਹ ਧਰਮ ਦੇ ਪੜਨ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਮੰਨਦੇ
ਹਨ। ਵੇਦਾਂ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਤੋਂ ਛੁੱਟੇ ਹੋਏ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਕਾਪੋਲ ਕਲਪਨਾ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਆਪਣੇ ਤਿੱਖੇ
ਵਿਅੰਗ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਅਨੁੱਖ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਚੰਗੇ ਮਾੜੇ
ਕੰਮਾਂ ਦਾ ਡੁਕਤਾਨ ਹੋਣ ਦੀ ਚਿਤਾਵਨੀ ਵੀ ਇਸ ਪਉੜੀ ਵਿਚ ਦੇਂਦੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ
ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਏਛਾ ਰੱਖ ਕੇ ਵਿਅਕਤੀ ਪਾਠ ਪੂਜਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਉਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੀ
ਫਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੇ ਕਰ ਉਹ ਯੁੱਗ ਤੇ ਵੇਦਾਂ ਦੇ ਪਾਠ ਦਾ ਸਿਮਰਨ ਆਪਣੀ ਅਲਪ

ਮਤ ਅਨੁਸਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਇਸ ਦਾ ਮਾੜਾ ਫਲ ਫੁਗਤਣਾ ਪੈਦਾ ਹੈ। ਸਤ ਯੁਗ ਦੀ ਕੋਠ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਸੁਰੀਰ ਇਕ ਰੱਬ ਵਾਂਗ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਚਲਾਉਣ ਵਾਲਾ ਇਕ ਸਾਰਥੀ ਹੈ ਇਸ ਸੁਰੀਰ ਦਾ ਰੱਬ ਅਤੇਰਥਵਾਨ ਦੋਵੇਂ ਬਦਲਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਯੁਗਾਂ ਵਿਚ ਰੱਬ ਤੇ ਰਥਵਾਨ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਸਨ। ਸਤ ਯੁਗ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖੀ ਸੁਰੀਰ ਰੂਪੀ ਰੱਬ ਨੂੰ ਚਲਾਉਣ ਵਾਲੀ ਸ਼ਕਤੀ ਸੰਤੋਖ ਸੀ ਅਤੇ ਧਰਮ ਇਸ ਰਥ ਨੂੰ ਚਲਾਉਂਦਾ ਸੀ (ਭਾਵ ਸਤ ਯੁਗ ਦੇ ਲੋਕ ਧਰਮ ਨੂੰ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਦੇਂਦੇ ਸੀ ਲੋਕ ਮਾੜੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲਈ ਧਰਮ ਦਾ ਡਰ ਮੰਨਦੇ ਸਨ) ਤੇਰਾ ਯੁਗ ਵਿਚ ਇੰਦਰੀਆਂ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਵਿਚ ਰੱਖਣ ਵਾਲਾ ਸੰਜਮ ਦਾ ਰੱਬ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ 'ਜ਼ੋਰ' ਸਾਰਥੀ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਤੇਰਾ ਯੁਗ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਸੰਜਮ ਰਾਹੀਂ ਬਲਵਾਨ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੀ ਦੁਆਪਰ ਯੁਗ ਦਾ ਰੱਬ ਤਪ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਸਾਰਥੀ ਸੱਚ ਸੀ (ਭਾਵ ਇਸ ਯੁਗ ਵਿਚ ਸੱਚ ਦੀ ਤਪਸਿਆ ਦਾ ਜ਼ੋਰ ਸੀ ਦੁਆਪਰ ਯੁਗ ਦੀ ਇਕ ਉਦਾਹਰਣ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ:

ਜੁਜ ਮਹਿ ਜੋਰਿ ਫਲੀ ਚੰਦ੍ਰਾਵਲਿ

ਕਾਨ੍ਹ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜਾਦੁ ਭਇਆ॥

ਪਾਰ ਜਾਤੁ ਰੋਪੀ ਨੈ ਆਇਆ

ਬਿੰਦ੍ਰਾਬਨ ਮਹਿ ਰੰਗੁ ਕੀਆ॥⁶

ਕਲਯੁਗ ਵਿਚ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਅਰਥੀ ਦਾ ਰੱਬ ਹੈ ਅਤੇ ਝੂਠ ਉਸ ਦਾ ਸਾਰਥੀ ਹੈ। ਇਸ ਯੁਗ ਵਿਚ ਲੋਕ ਆਪਣੀਆਂ ਇਛਾਵਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਝੂਠ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈ ਕੇ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜੁਗ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਜਗਤ ਤੇ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਜਗਤ ਦੇ ਜੀਵਾਂ ਦਾ ਸੁਭਾਉ ਤੇ ਆਚਰਨ ਬਦਲਣ ਨਾਲ ਯੁਗ ਬਦਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ। ਵਿਚ ਬਾਹਰੀ ਭੇਖ ਆਡੰਬਰਾਂ ਦੀ ਬਾਰ ਬਾਰ ਨਿੰਦਾ ਕੀਤੀ
 ਗਈ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਬਾਹਰਨੇ ਕਰਮ ਕਾਂਡ ਦੀ ਅੰਦਰੂਨੀ ਸੱਚ ਠਾਠੇ ਵਿਛੁੰਨਤਾ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ
 ਤਾਂ ਧਰਮ ਮਹਿਜ਼ ਇਕ ਦਿਖਾਵਾ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਚਲਤ ਧਰਮ ਦੇ ਕਰਮ ਕਾਂਡ
 ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਇਸ ਵਾਰ ਵਿਚ ਬਾਰ ਬਾਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਸੱਚੇ ਜਨੇਊ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਗੁਰੂ
 ਸਾਹਿਬ ਇਉਂ ਕਰਦੇ ਹਨ:

ਦਇਆ ਕਪਾਹ ਸੰਤੋਖੁ ਸੁਤੁ ਜਤੁ ਗੰਢੀ ਸਤੁ ਵਟੁ।।

ਏਹੁ ਜਨੇਊ ਜੀਅ ਕਾ ਹਈ ਤ ਪਾਡੇਘਤੁ।।⁷

ਜੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਜੇ ਕਿਸੇ ਘਰ ਵਿਚ (ਸੂਤਕ) ਭਾਵ ਬੱਚੇ ਦਾ ਜਨਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ
 ਉਸ ਘਰ ਨੂੰ ਅਪਵਿੱਤਰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਉ ਉਸ ਘਰ ਦਾ ਭੋਜਨ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਖਾਣ ਯੋਗ
 ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਜਦ ਤੱਕ ਉਸ ਘਰ ਵਿਚੋਂ ਸੂਤਕ ਦੀ ਅਵਧੀ ਖਤਮ ਨਹੀਂ ਸੀ
 ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਤੇ ਹਵਨ ਪੂਜਾ ਨਹੀਂ ਕਰਵਾਈ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਪਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਅਨੁਸਾਰ ਭਰਮਾਂ ਵਿਚ
 ਪਿਆਂ ਸੂਤਕ ਨਹੀਂ ਸੀ ਉਤਰਦਾ ਇਸ ਨੂੰ (ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ) ਗਿਆਨ ਹੀ ਧੋ ਕੇ ਨਾਹ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਬਾਹਰੀ ਭੇਖ ਦੀ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਬਾਰ ਬਾਰ ਆਲੋਚਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ:

ਮਥੈ ਟਿਕਾ ਤੇੜਿ ਧੋਤੀ ਕਖਾਈ।।

ਹਥਿ ਫੁਤੀ ਜਗਤ ਕਾਸਾਈ।।

ਨੀਨ ਬਸਤੁ ਪਹਿਰਿ ਹੋਵਹਿ ਪਰਵਾਣੁ।।

ਮਨੈਛ ਧਾਨੁ ਨੈ ਪੂਜਹਿ ਪੁਰਾਣੁ।।

ਅਭਾਖਿਆ ਕਾ ਕੁਠਾ ਬਕਰਾ ਖਾਣਾ।।

ਚਉਕੇ ਉਪਰਿ ਕਿਸੈ ਨ ਜਾਣਾ।।⁸

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਇਸ ਵਾਰ ਵਿਚ ਸਤਿਆਚਾਰ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਪੱਖ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ

ਦੇ ਭੁਲੇਖੇ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਪਾਤਰ ਚਿਤਰਣ ਦੀ ਵਿਧੀ ਦੁਆਰਾ ਵੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਪਹਿਰਾਵੇ, ਭੇਖ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਭਰਮ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਠਵੀਆਂ ਠਵੀਆਂ ਤਰਕੀਬਾਂ ਨੂੰ ਸੰਜਦਿਗੀ ਤੇ ਨਾਟਕੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ:

ਵਾਇਨਿ ਚੇਲੈ ਠਚਨਿ ਗੁਰ॥

ਪੈਰ ਹਨਾਇਨਿ ਫੇਰਨਿ ਸਿਰ॥

ਉਡਿ ਉਡਿ ਰਾਵਾ ਝਾਟੈ ਪਾਇ॥

ਵੇਖੇ ਲੋਹੁ ਹਸੈ ਘਰਿ ਜਾਇ॥

ਰੋਟੀਆਂ ਕੀਰਣਿ ਪੂਰਹਿ ਤਾਲ॥

ਆਪੁ ਬਛਾੜਹਿ ਧਰਤੀ ਨਾਲਿ॥

ਗਾਵਨਿ ਗੋਪੀਆਂ ਗਾਵਨਿ ਕਾਨ੍ਹੁ ॥

ਗਾਵਨਿ ਸੀਤਾ ਰਾਜੇ ਰਾਮ॥

ਨਿਰਭਉ ਨਿਰੰਕਾਰੁ ਸਚੁ ਨਾਮੁ॥

ਜਾਕਾ ਕੀਆ ਸਗਲ ਜਹਾਨੁ॥⁹

'ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ' ਵਿਚ ਲੋਕਧਾਰਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਤ ਵਹਿਮਾਂ ਭਰਮਾਂ ਨੂੰ ਮੰਨਣਾ, ਦਰ-ਖਤਾਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਨੀ, ਤੀਰਥਾਂ ਤੇ ਜਾਣਾ, ਦਾਨ ਪੁੰਨ ਕਰਨਾ, ਮੰਤ੍ਰੀਆਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਪ੍ਰਿਤਰਾਂ ਦੀ ਪੂਜਾ, ਵਰਤ, ਸੂਤਕ ਮੰਨਣਾ, ਪਸ਼ੂਆਂ ਦੀ ਬਨੀ ਹੋਰ ਅਨੇਕਾਂ ਵਹਿਮਾਂ ਭਰਮਾਂ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਕਰਮ ਕਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਧੱਜੀਆਂ ਉਡਾਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਸੰਖ, ਘੜਿਆਲ ਵਜਾਉਣਾ, ਸਵਾਂਗ ਬਣਾ ਕੇ ਨਚਣਾ, ਪੁਸਤਕਾਂ ਪੜ੍ਹਨੀਆਂ ਥਾਂਦਿ ਭਰਮਾਂ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲਣ ਲਈ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ:

ਪੜਿ ਪੁਸਤਕ ਸੰਧਿਆ ਬਾਈ॥
 ਸਿਲ ਪੂਜਸਿ ਬਰੁਠ ਸਮਧੀ॥
 ਖੁਖਿ ਸੁਠ ਬਿਛੁਖਣ ਸਾਰੀ॥
 ਕੁੰਪਲ ਤਿਹਲ ਬਿਚਾਰੀ॥
 ਗਲਿ ਮਲਾ ਤਿਨਕੁ ਨਿਲਾਟੀ॥
 ਦੁਇ ਧੋਤੀ ਬਸਤੁ ਕਪਾਟੀ॥
 ਜੇ ਜਦਸ ਬੁਹਮੰ ਕਰਮੰ॥
 ਸਭਿ ਫੋਕਟ ਨਿਸਚਉ ਕਰਮੰ॥
 ਕਰੁ ਨਾਲਕ ਨਿਹਚਉ ਧਿਆਵੈ॥
 ਵਿਣੁ ਸਤਿਗੁਰ ਵਾਟ ਨ ਪਾਵੈ॥¹⁰

ਕੇਤੀਆ ਕੰਠ ਕਹਣੀਆ ਕੇਤੇ ਬੇਦ ਬੀਚਾਰ॥
 ਕੇਤੇ ਨਚਹਿ ਮੀਠੇ ਚਿਤਿ ਪੁੜਿ ਪੂਰਹਿ ਤਾਲ॥
 ਬਜਾਰੀ ਬਜਾਰ ਮਹਿ ਆਇ ਕਢਹਿ ਬਜਾਰ॥
 ਗਵਹਿ ਰਾਜੇ ਰਾਣੀਆ ਬੋਠਹਿ ਖਾਲ ਪਤਾਲ॥¹¹

ਇਸ ਵਾਰ ਵਿਚ ਧਾਰਮਿਕ ਰੀਝਾਂ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਪੂਰਵਕ ਪੜ੍ਹਨ ਦੀ ਸੂਝ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਚਿਤ ਇਕਾਗਰ ਕਰਕੇ ਪੜ੍ਹਨ ਨਾਲ ਭਾਵੇਂ ਕੋਈ ਫਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਵੇ ਜੇ ਕਰ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਰਟਨ ਹੀ ਕਰਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਇਸ ਨਾਲ ਕੋਈ ਪ੍ਰਭੂ ਭਗਤੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਸਕੌ ਮਨ ਵਿਚ ਰੀਕਾਰ ਹੀ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਆਪਣਾ ਮਤ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰ ਚੁਕੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਧਾਰਮਿਕ ਪੁਸਤਕਾਂ ਪੜ੍ਹਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਕੇ ਹੀ ਕਾਰ ਕੂਸਤ ਨਾ ਹੋਣ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ 'ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ' ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਖੰਡਨ

ਦੁਆਰਾ ਸਮਕਾਲੀ ਲੋਕ ਮਨ ਦੀ ਧਾਰਮਿਕ ਬਿਰਤੀ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ
ਝਲਕ ਦਿੱਤੀ ਹੈ:

ਪੜਿ ਪੜਿ ਗੜੀ ਲਈ ਘਹਿ ਪੜਿ ਪੜਿ ਭਰੀ ਘਹਿ ਸਾਥ।।

ਪੜਿ ਪੜਿ ਬੈੜੀ ਪਾਈਐ ਪੜਿ ਪੜਿ ਗੜੀਘਹਿ ਖਾਤ।।

ਪੜੀ ਘਹਿ ਜੇਤੇ ਬਰਸ ਭਰਸ ਪੜੀਘਹਿ ਜੇਤੇ ਮਾਸ।।

ਪੜੀਐ ਜੇਤੀ ਆਰਜਾ ਪੜੀਘਹਿ ਜੇਤੇ ਸਾਸ।।

ਨਾਨਕ ਲੇਖੈ ਇਕ ਗਲ ਹੋਰੁ ਹਉਮੈ ਝਖਣਾ ਝਖ।।¹²

ਇਸੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਰ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਗੀਤਾਂ ਅਤੇ ਕਰਮ ਕਾਂਡ ਹਨ ਜੋ ਆਪਣੀ
ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਤੋਂ ਟੁੱਟ ਕੇ ਸਿਰਫ ਦਿਖਾਵਾ ਮਾਤਰ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਗਏ ਹਨ:

ਬਹੁ ਭੇਖ ਕੀਆ ਦੇਹੀ ਦੁਖੁ ਦੀਆ।।¹³

ਅੰਨੁ ਨ ਖਾਇਆ ਸਾਦੁ ਗਵਾਇਆ।।¹⁴

ਬਸਤੁ ਨ ਪਹਿਰੈ ਅਹਿਨਿਸਿ ਕਹਰੈ।।¹⁵

ਅਨਮਨੁ ਖਾਈ ਸਿਰਿ ਛਾਈ ਪਾਈ।।¹⁶

ਮੂਰਖਿ ਅੰਧੈ ਪਤਿ ਗਵਾਈ।।

ਇਸ ਵਾਰ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਇਸਨਾਮੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਬਾਰੇ
ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਅਲਗ ਧਾਰਮਿਕ ਰੁਚੀਆਂ
ਸਨ ਉਹ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਕਿਸੇ ਧਾਰਮਿਕ ਰਸਮਾਂ ਵਿਵਾਜ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ

ਉਠਣ ਜੇਕਰ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਵਿਚ ਰਹਿ ਬੈਠ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਮਾਸ ਖਾਣਾ ਵਿਵਰਜਿਤ ਹੈ ਤਾਂ ਪੁਸ਼ਟਮਾਣਾਂ ਵਿਚ ਸੁਖਰ ਨੂੰ ਪਵਿੱਤਰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੁਸ਼ਟਮਾਣ ਨਈਂ ਸ਼ੱਕਾ ਕਾਬਾ ਤੀਰਥ ਹੈ। ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਖਨੇਕਾਂ ਤੀਰਥ ਸਥਾਨ ਖਤੇ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤੇ ਹਨ। ਪੁਸ਼ਟਮਾਣ ਸਿਰਫ ਹਜ਼ੂਰਤ ਪੁਰੀਮਦ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਇਬਾਦਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜੇਜਾ ਵਰਤ ਨਿਮਜ ਪੁਸ਼ਟਮਾਣ ਦੀ ਪੂਜਾ ਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਤਾਸਬੀ ਕੱਟੜਤਾ ਤੋਂ ਉਪਰ ਉਠ ਕੇ ਧਰਮ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰਕ ਆਮਨ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦਿਆਂ ਧਰਮ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਾਲ ਆਰਥ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਕਿਉਂਕਿ ਮਜਬੀ ਕੱਟੜਤਾ ਤੇ ਫੇਕੇ ਕਰਮ ਕਾਫ਼ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਆਰਥਿਕ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਪੁਸ਼ਟਮਾਣਾਂ ਦਾ ਦ੍ਰਿੜ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ ਕਿ ਰਬ ਮੌਕੇ ਵਸਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਆਨੁਸਾਰ ਰੱਬ ਕਣ ਕਣ ਵਿਚ ਵਿਦਮਾਨ ਹੈ।

ਇਹੁ ਜਗੁ ਸਚੈ ਕੀ ਹੈ ਕੋਠੜੀ ਸਚੈ ਕਾ ਵਿਚਿ ਵਾਸੁ॥¹⁷

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਪਰਾਇਆ ਹੋਕ ਖਾਣ ਤੋਂ ਵੀ ਵਰਜਿਆ ਹੈ:

ਹਕੂ ਪਰਾਇਆ ਨਾਨਕਾ

ਉਸ ਸੁਖਰ ਉਸੁ ਗਾਇ

ਗੁਰੂ ਪੀਰੁ ਹਾਮਾ ਤਾ ਭਰੇ ਜਾ ਪੁਰਦਾਰੁ ਨ ਖਾਇ॥¹⁸

ਹਿੰਦੂ ਪੁਸ਼ਟਮਾਣਾਂ ਤੋਂ ਇਨਾਵਾ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੇ ਘਟ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਵਾਲੇ ਧਰਮਾਂ ਨੂੰ ਵੀ 'ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ' ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਜੋਗੀ, ਜਤੀ, ਜੰਗਮ, ਸੰਨਿਆਸੀ, ਭਾਟੜੇ, ਮੰਕਤੇ, ਅਤੇ ਹੋਰ ਪਾਖੰਡੀਆਂ ਨੂੰ ਬੜੇ ਖੁਬਸੂਰਤ ਢੰਗ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਠਾਟਕੀ ਖੰਦਾਜ਼ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਧਾਰਮਿਕ ਪਾਖੰਡੀ ਕੇਵਲ ਰੋਟੀਆਂ ਕਾਰਣ ਹੀ ਤਾਨ ਪੂਰਦੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਭਗਤੀ, ਰਾਮ ਭਗਤੀ ਆਦਿ ਹੋਰ ਖਨੇਕਾਂ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਪਾਖੰਡਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦਿਆਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਤਤਕਾਲੀ ਸਾਰੇ ਧਰਮਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਬੜੀ ਸੰਖੇਪਤਾ ਆਤੇ

ਪ੍ਰਵੀਨਤਾ ਠਲ ਰੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਇਸ ਵਾਰ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ:

ਮੁਸਲਮਾਨਾ ਸਿਫਤਿ ਸਰੀਅਤਿ ਪੜਿ ਪੜਿ ਕਰਹਿ ਬੀਚਾਰੁ॥

ਬੰਦੇ ਸੇ ਜਿ ਖੜਹਿ ਬਿਚਿ ਬੰਦੀ ਵੇਖਣ ਕਉ ਦੀਦਾਰੁ॥

ਹਿੰਦੂ ਸਾਲਾਹੀ ਸਾਲਾਹਣਿ ਦਰਸਣਿ ਰੂਪਿ ਅਪਾਰੁ॥

ਤੀਰਥਿ ਨਾਵਹਿ ਅਰਚਾ ਪੂਜਾ ਅਗਰ ਵਾਸੁ ਬਹਕਾਰੁ॥

ਜੋਗੀ ਸੁੰਠਿ ਧਿਆਵਨਿ ਜੇਤੇ ਅਲਖ ਨਾਮੁ ਕਰਤਾਰੁ॥

ਸੁਖਮ ਮੂਰਤਿ ਨਾਮੁ ਨਿਰੰਜਨ ਕਾਇਆ ਕਾ ਆਕਾਰੁ॥

ਸਤੀਆ ਮਨਿ ਸੰਤੋਖੁ ਉਪਜੇ ਦੇਣੈ ਕੇ ਵੀਚਾਰਿ॥

ਦੇ ਦੇ ਮੰਗਹਿ ਸਹਸਾ ਰੂਣਾ ਸੋਭ ਕਰੇ ਸੰਸਾਰੁ॥

ਚੋਰਾ ਜਾਹ ਤੇ ਕੁੜਿਆਰਾ ਖਾਰਾਬਾ ਵੇਕਾਰੁ॥

ਇਕਿ ਹੋਦਾ ਖਾਇ ਚਨਹਿ ਐਬਾਉ ਤਿਨਾ ਭਿ ਕਾਈ ਕਾਰੁ॥

ਜਨਿ ਬਨਿ ਜੀਆ ਪੁਰੀਆ ਲੋਆ ਅਕਾਰਾ ਆਕਾਰੁ॥

ਉਇ ਜਿ ਆਖਹਿ ਸੁ ਤੂੰਹੈ ਜਾਣਹਿ ਤਿਨਾ ਭਿ ਤੇਰੀ ਸਾਰੁ॥

ਨਾਨਕ ਭਗਤਾ ਰੁਖ ਸਾਲਾਹਣੁ ਸਚੁ ਨਾਮੁ ਆਧਾਰੁ॥

ਸਦਾ ਅਨੰਦਿ ਰਹਹਿ ਦਿਨੁ ਰਾਤੀ ਕੁਣਵੰਤਿਆ ਪਾਛਾਰੁ॥¹⁹

ਸੋਢੀ ਭਕਤੀ ਵਿਚ ਭਗਤ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਸੰਸਾਰਿਕ ਵਸਤੂ ਦੀ ਠੇਕ ਠਹੀਂ ਪੈਂਦੀ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਆਪਣੇ ਭਗਤ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਠੇਕਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕੇਵਲ ਸੁਰਧਾ ਭਗਤੀ ਠਲ ਆਨੰਦ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਇਨਸਾਨ ਪਰਮਾਤਮਾ ਖਾਸੋਂ ਕੇਵਲ ਆਨੰਦ ਅਤੇ ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਚਾਨ ਹੀ ਮੰਕਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਜਾਣਾ, ਪਾਣਾ, ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਛੇਦ ਭਾਵੇਂ ਉਪਰ ਉਠ ਕੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਰਜ਼ਾ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਲਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਆਸਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਉਸ ਦੀ ਸੇਵਾ ਸਫਲ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਉਹ ਪਿਆਰਾ ਨਰਣ ਨਾ ਪੈਦਾ ਹੈ।

‘ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ’ ਵਿਚ ਸੱਚੇ ਸੇਵਕ ਬਾਰੇ ਸਹੀ ਡਕਤੀ ਬਾਰੇ ਸਚੇ ਆਚਰਣ ਬਾਰੇ। ਸਾਦਾ ਜੀਵਨ ਜੀਉਣ ਬਾਰੇ ਨਾ ਹੰਕਾਰ ਤਪ, ਧੂਣੀਆਂ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਸਾਦਗੀ ਨਾਲ ਜੀਵਨੀਉਣ ਦਾ ਸਹੀ ਮਾਰਗ ਦਰਸ਼ਨ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਮੱਥ ਕਾਲ ਵਿਚ ਯੋਰਤ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਤਰਸਯੋਗ ਸੀ। ਯੋਰਤ ਬਹੁਤ ਕਮਜ਼ੋਰ ਤੇ ਘਬਨਾ ਜਾਂਦੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਇਸਤ੍ਰੀ ਦੇ ਸਥਾਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਉਤੀਕੀ ਹੈ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਗੁਰੁਨਾਨਕ ਨੇ ਯੋਰਤ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਆਵਾਜ਼ ਉਠਾਈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਤਿਕਾਰ ਯੋਗ ਥਾਂ ਦਿੱਤੀ:

ਭੰਡਿ ਜੀਮਐ ਭੰਡਿ ਨਿਮਐ ਭੰਡਿ ਮੰਗਣੁ ਵੀਆਹੁ॥

ਭੰਡਹੁ ਹੋਵੈ ਦੇਸਤੀ ਭੰਡਹੁ ਚਨੈ ਰਾਹੁ॥

ਭੰਡੁ ਮੁਖਾ ਭੰਡੁ ਭਾਲੀਐ ਹੋਵੈ ਬੰਧਾਨੁ॥

ਸੇ ਕਿਉਂ ਮੰਦਾ ਆਖੀਐ ਜਿਤੁ ਜਮਹਿ ਰਾਜਾਨੁ॥²⁰

ਸਾਹਿਤ ਸਮਾਜ ਦਾ ਸ਼ੀਸ਼ਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਵਾਪਰ ਰੀਯਾ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਬੁਧੀ ਅਤੇ ਸਮਰਥਾ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ‘ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ’ ਵਿਚ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਸਭਿਆਚਾਰਕ, ਸਮਾਜਕ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਮਾਨਸਕ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਨੂੰ ਬੜੀ ਸੂਖਮਤਾ ਨਾਲ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਵਰਤੇ ਗਏ ਬਿੰਬ ਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਤਰਕਲੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਬੜੀ ਖੂਬਸੂਰਤ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕਰਦੇ ਹਨ:

ਕੋਨੁ ਚਰਖਾ ਚਕੀ ਚਕੁ॥

ਥਨ ਵਾਰੇਠੇ ਬਹੁਤੁ ਅਨੰਤੁ॥

ਨਾਟੁ ਮਾਧਈਯਾ ਅਨਗਾਹੁ॥

ਪੰਖੀ ਡੁਠੁ ਦੀਯਾ ਠੈਠਨ ਸਾਹੁ॥²¹

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਜਨ ਸਧਾਰਣ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਅਚਾਰ ਦੀ ਕੋਠ
 ਬੜੇ ਸੁਚੱਜੇ ਵੰਗ ਠਾਲ ਘਾਪਣੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਧਰਮ ਠਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ
 ਛੋਕੇ ਕਰਮ ਕਾਂਡ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਅਥੋਤਾ ਪੁਰਾਵਰੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ
 ਅੰਗ ਹਨ। ਨੈਕਰਗੀਤਾਂ ਸਿਧਾਂ ਅਤੇ ਪਰੀ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਨੂੰ ਵਰਤ ਕੇ ਅਧਿਆਤਮਕ
 ਪੱਧਰ ਦੀ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰਿਕ ਪੱਧਰ ਦੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਬੜੀ ਸਰਲ
 ਅਤੇ ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਬੋਧੀ ਅਤੇ ਸਥਾਨਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਵਰਤੀ ਹੈ। 'ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ'
 ਵਿਚ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਕਈ ਘਟਨਾ ਸਚਾਈਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

ਠਰਣੁ ਠੁਦਣੁ ਮਨ ਕਾ ਚਾਉ॥

ਨਾਨਕ ਅਗੈ ਸੈ ਮਿਨੈ ਖਟੇ ਘਾਲੇ ਦੇਇ

ਘਾਲਿ ਖਾਇ ਕਿਛੁ ਹਸੁ ਦੇਹੁ ਨਾਨਕ ਰਾਹ ਖਾਣੈ ਸੇਇ

ਨਾਨਕ ਫਿਕੈ ਬੋਲਿਐ ਤਨੁ ਮਨੁ ਫਿਕਾ ਹੋਇ॥

ਮਿਠਤੁ ਨੀਵੀ ਨਾਨਕਾ ਗੁਣ ਚੰਗਿਆਈਆ ਤੰਤ॥

ਠਾਉ ਤੇਰਾ ਨਿਰੰਕਾਰ ਹੈ ਨਾਇ ਨਈਐ ਨਰਕ ਨਾ ਜਾਈਐ

ਨਾਨਕ ਸਚੇ ਨਾਮ ਬਿਨੁ ਕਿਆ ਟਿਕਾ ਕਿਆ ਤਉ

ਛੰਡੀਠੇ ਪਾਬੰਡਾ ॥ ਨਾਮਿ ਨਇਐ ਜਾਹਿ ਤਰੰਦਾ

ਭੈ ਵਿਚਿ ਪਵਣੁ ਵਹੈ ਸਦ ਵਾਹਿ॥

ਭੈ ਵਿਚਿ ਚਠਹਿ ਨਖ ਦਰੁਆਉ॥

ਭੈ ਵਿਚਿ ਥਗਠਿ ਕਢੈ ਵੇਗਾਰਿ॥

ਭੈ ਵਿਚਿ ਧਰਤੀ ਦਬੀ ਭਾਰਿ॥

ਭੈ ਵਿਚਿ ਇੰਦੁ ਫਿਰੈ ਸਿਰ ਭਾਰਿ॥

ਭੈ ਵਿਚਿ ਆਸਾ ਧਰਮ ਦੁਆਰੁ॥

ਭੈ ਵਿਚਿ ਆਸਾ ਧਰਮ ਦੁਆਰੁ॥

ਭੈ ਵਿਚਿ ਸੁਰਜੁ ਭੈ ਵਿਚਿ ਚੰਦੁ ॥

ਕੋਰ ਕਰੋੜੀ ਚਲਤ ਨ ਐਰੁ ॥

ਭੈ ਵਿਚਿ ਸਿਪ ਬੁਧ ਸੁਰ ਨਾਥ ॥

ਭੈ ਵਿਚਿ ਆਰਏ ਆਕਾਸ ॥

ਭੈ ਵਿਚਿ ਜੋਧ ਮਹਾਬਨ ਸੁਰ ॥

ਭੈ ਵਿਚਿ ਆਵਹਿ ਜਾਵਹਿ ਪੂਰ ॥

ਸਕਲਿਆ ਭਉ ਨਿਖਿਆ ਸਿਰਿ ਲੇਖੁ ॥

ਨਾਨਕ ਨਿਰਭਉ ਨਿਰੰਕਾਰੁ ਸਚੁ ਏਹੁ ॥

ਅਪਰਾਧੀ ਫੂਟਾ ਨਿਵੈ ॥

ਰੋਟੀਆਂ ਕਾਰਣਿ ਪੂਰਹਿ ਤਾਲ ॥

ਪਾਣੀ ਐਦਰਿ ਲੀਕ ਜੀਉ ਥਾਉ ਨ ਬੇਹੁ ॥

ਵਾਰ
ਇਸ/ਵਿਚ ਵਰਤੇ ਗਏ ਅਨੰਕਾਰ ਦੀ ਤਰਕਾਲੀ ਸਮਾਜਕ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ, ਧਾਰਮਿਕ
ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ। 'ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ' ਵਿਚ ਪ੍ਰਯੁਕਤ ਅਨੰਕਾਰ ਇਸ ਦੀ
ਕਾਵਿ ਕਲਾ ਦਾ ਪਰਿਸ਼ਕਾਰ ਤਾਂ ਕਰਦੇ ਹੀ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੋਮੇ ਅਤੇ ਸੋਮਿਆਂ ਵਿਚ
ਪ੍ਰਯੁਕਤ ਵਿਭਿੰਨ ਵਸਤੂਆਂ ਆਦਿ ਸਮਕਾਲੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਚਿਤਰਣ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਵੀ ਬਣੇ
ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਕਪਾਹ, ਸੂਤ, ਜਨੇਊ ਆਦਿ।

ਬਣੁਪ੍ਰਾਸ ਅਨੰਕਾਰ ਦੀ ਇਕ ਉਦਾਹਰਣ :

ਬਾਬੀ ਜੈ ਭੋਗ ਭੋਗਿ ਕੇ ਰੋਇ

ਭਾਸਮਤਿ ਭਉਰੁ ਸਿਧਾਇਆ ॥²²

ਕਿਤਾਬੀ ਗਿਆਨ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਆਤਮਿਕ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮਰਥ ਨਹੀਂ
ਹੋ ਸਕਦਾ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦਿਆਂ ਬੜੇ ਖੂਬਸੂਰਤ ਵੰਗ ਨਾਲ
ਵੀਪਸਾ ਅਨੰਕਾਰ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ:

ਪੜਿ ਪੜਿ ਗੜੀ ਨਦੀਅਹਿ ਪੜਿ ਪੜਿ ਭਰੀ ਅਹਿ ਸਾਬ ॥

ਪੜਿ ਪੜਿ ਬੇੜੀ ਪਾਈਐ ਪੜਿ ਪੜਿ ਗੜੀਅਹਿ ਖਾਤ ॥

ਪੜਿ ਅਹਿ ਜੇਤੇ ਬਰਮ ਬਰਮ ਪੜਿ ਅਹਿ ਜੇਤੇ ਮਾਸ ॥

ਪੜੀਐ ਜੇਤੀ ਆਹਜਜ ਪੜੀਅਹਿ ਜੇਤੇ ਮਾਸ ॥

ਨਾਨਕ ਲੇਖੇ ਇਕ ਗਲ ਹੋਰੁ ਹਉਮੈ ਝਖਣਾ ਝਾਖ ॥²³

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕ ਪਾਸੇ ਜਿੱਥੇ ਇਸ ਵਾਰ ਦੇ ਨਾਵਿਕ ਗੁਣ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਉਥੇ
ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਵਕਤ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਝਲਕ ਵੀ ਪ੍ਰਤੱਖ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।
ਅਜਿਹਾ ਕਿਤਾਬੀ ਗਿਆਨ ਜਿਹੜਾ ਕੇਵਲ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਬਾਹਰਲੇ ਕਰਮਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਣ
ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਵਾਤਾਵਿਕ ਸੰਚ ਦੀ ਪਛਾਣ ਕਰਾਉਣ ਤੋਂ ਅਸਮਰਥ ਹੈ। 'ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ'
ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਥਾਂਥਾਂ ਮਧਾਣੀਆਂ, ਨਾਟੁਆਂ, ਚੱਕੀਆਂ ਆਦਿ ਦੀ ਉਪਮਾ ਦੇ ਕੇ ਆਪਣੇ
ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਹਉਮੈ ਨੂੰ ਇਕ ਲੀਂ ਰੋਗ ਦੀ ਤਸ਼ਬੀਹ ਦਿੱਤੀ ਹੈ:

ਹਉਮੈ ਦੀਰਘ ਰੋਗੁ ਹੈ ਦਾਰੂ ਭੀ ਇਸੁ ਮਾਹਿ ॥

ਕਰਪਾ ਕਰੈ ਜੇ ਆਪਣੀ ਤਾ ਗੁਰ ਕਾ ਸਬਦੁ ਕਮਾਹਿ ॥²⁴

'ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ' ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਆਪਣੇ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ ਕਰਨ ਲਈ
ਬੜੇ ਪਰ ਸੁੰਦਰ ਰੂਪਕਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਵੀ ਕੀਤੀ ਹੈ:

ਦਇਆ ਕਪਾਹ ਸਤਿਖੁ ਸੁਤੁ ਜਤੁ ਰੰਚੀ ਸਤੁ ਵਟੁ
ਏਹੁ ਜਨੇਉ ਜੀਅ ਕਾ ਹਈ ਤ ਪਾਏ ਘਤੁ॥²⁵

ਜਦ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਖੰਕਿਤ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ
ਤਾਂ ਕਾਵਿ ਨਿੱਕ ਖਨੀਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ:

ਰੁੰਭੇ ਬਧਾ ਜਨੁ ਰਹੈ ਜਨ ਬਿਨੁ ਰੁੰਭ ਨ ਹੋਇ॥
ਗਿਆਨ ਕਾ ਬਧਾ ਮਨੁ ਰਹੈ ਗੁਰ ਬਿਨੁ ਗਿਆਨ ਨ ਹੋਇ॥²⁶

ਜਦ ਕਿਸੇ ਵਿਚਾਰ ਦਾ ਦਲੀਲ ਨਾਲ ਖੰਡਨ ^{ਮੰਡਨ} ਕੀਤਾ ਜਾਏ ਤਾਂ ਯੁਕਤੀ ਖਨੀਕਾਰ
ਹੁੰਦਾ ਹੈ:

ਜੇਕਰਿ ਸੁਤਰੁ ਮੰਨੀਐ ਸਭ ਭੈ ਸੁਤਰੁ ਹੋਇ॥
ਕੋਰੈ ਖਤੈ ਨਕੜੀ ਅੰਦਰਿ ਕੀੜਾ ਹੋਇ॥
ਜੇਤੇ ਦਾਣੇ ਅੰਠਿ ਕੇ ਜੀਯਾ ਬਾਝੁ ਨ ਕੋਇ॥
ਪਹਿਨਾ ਪਾਣੀ ਜੀਉ ਹੈ ਜਿਤੁ ਹਰਿਆ ਸਭ ਕੋਇ॥
ਸੁਤਰੁ ਕਿਉ ਕਰਿ ਰਖੀਐ ਸੁਤਰੁ ਪਵੈਹੋਇ॥
ਨਾਨਕ ਸੁਤਰੁ ਏਵ ਨ ਉਤਰੈ ਗਿਆਨੁ ਉਤਾਰੈ ਹੋਇ॥²⁷

ਵਿਰੋਧ ਗਿਆਨ ਦਾ ਵਰਨਣ ਖਤੇ ਵਿਪਰਸ਼ੇ ਖਨੀਕਾਰ:

ਵਾਇਠਿ ਚੇਨੇ ਠਚਨਿ ਗੁਰ। ਪੈਰ ਹਲਾਇਠਿ ਫੇਰਨਿ ਸਿਰ॥
ਉਡਿ ਉਡਿ ਰਾਵਾ ਝਾਟੈ ਪਾਇ। ਵੇਖੈ ਨੇਕੁ ਹਸੈ ਘਰਿ ਜਾਇ॥²⁸

'ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ' ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਆਪਣੇ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਨ ਲਈ
ਇਕ ਹੀ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਕਈ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਦੁਹਰਾਇਆ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ 'ਕੁੜ' ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਕਈ
ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

ਕੁਝ ਰਾਜਾ ਕੁਝ ਪਰਜਾ ਕੁਝ ਸਭ ਸੀਸਾਰੁ॥
 ਕੁਝ ਮੰਦਪ ਕੁਝ ਮਾੜੀ ਕੁਝ ਬੇਸਣਹਾਰੁ॥
 ਕੁਝ ਸੁਇਨਾ ਕੁਝ ਰੂਪਾ ਕੁਝ ਪੇਲਣਹਾਰੁ॥
 ਕੁਝ ਕਾਇਆ ਕੁਝ ਕਪੜ ਕੁਝ ਰੂਪ ਅਪਾਰੁ॥
 ਕੁਝ ਮੀਯਾ ਕੁਝ ਬੀਬੀ ਖਪਿ ਹੋਏ ਖਾਰੁ॥
 ਕੁਝ ਕੁੜੇ ਨੇਕੁ ਨਰਾ ਵਿਸਰਿਆ ਕਰਤਾਰੁ॥
 ਕਿਸੁ ਨਾਛਿ ਕੀਚੈ ਏਸਤੀ ਸਭੁ ਜਗੁ ਚਲਣਹਾਰੁ॥
 ਕੁਝ ਮਿਠਾ ਕੁਝ ਮਾਖਿਉ ਕੁਝ ਡੇਬੇ ਪੁਰੁ॥
 ਨਾਨਕੁ ਵਖਾਏ ਬੇਨਤੀ ਤੁਧੁ ਬਾਝੁ ਕੁੜੇ ਕੁੜੁ॥²⁹

ਕੁਝ ਮਿਠਾ ਕੇ 'ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ' ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਸਾਹਕਾਰ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਇਹ ਮਧਕਾਲੀਨ ਯੁਗ ਦੀ ਸਮਾਜਕ ਧਾਰਮਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ, ਆਰਾਕ, ^{ਅਤੇ} ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨਕੋਰਵਾਉਣ ਵਾਲੀ ਇਕ ਸੰਪੂਰਨ ਰਚਨਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਲਈ ਵਰਤੇ ਗਏ ਚਿੰਨ, ਪ੍ਰਤੀਕ, ਅਥੋਤਾ ਪੁਰਾਵਰੇ ਤੇ ਅਨੰਕਾਰਆਦਿ ਤਤਕਾਲੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵੀ ਖੁਬਸੂਰਤੀ ਨਾਲ ਉਜਾਗਰ ਕਰਨ ਵਿਚਸਮਰੱਥ ਸਿੱਧ ਹੋਏ ਹਨ।

ਹਵਾਲੇ ਅਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

1. ਕੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਫਰੈਂਕ, ਸਭਿਆਚਾਰ ਪੁੱਛਲੀ ਜਾਣ - ਪਛਾਣ, ਪੰ. 18
2. ਉਹੀ, ਪੰ. 19
3. ਉਹੀ, ਪੰ. 19
4. ਡਾ. ਕੁਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਕਾਂਗ, ਪ੍ਰੋ. ਬ੍ਰਹਮ ਜਗਦੀਸ਼ ਸਿੰਘ, ਸਾਹਿਤ ਸਭਿਆਚਾਰ ਤੇ ਪੰਜਾਬ,
ਪੰ. 10
5. ਵਾਰ ਖਾਸਾ, ਮਹਨਾ ੧, ਘਾਟਿ ਕ੍ਰੀਬ, ਪੰਨ 470
6. ਉਹੀ, ਪੰ. 470
7. ਉਹੀ, ਪੰ. 471
8. ਉਹੀ, ਪੰ. 471-472
9. ਉਹੀ, ਪੰ. 465
10. ਉਹੀ, ਪੰ. 470
11. ਉਹੀ, ਪੰ. 464
12. ਉਹੀ, ਪੰ. 467
13. ਉਹੀ, ਪੰ. 467
14. ਉਹੀ, ਪੰ. 467
15. ਉਹੀ, ਪੰ. 467
16. ਉਹੀ, ਪੰ. 467
17. ਉਹੀ, ਪੰ. 465

18. ਰਾਜ ਮਾਝ, ਮਹਲਾ ੧, ਘਾਟਿ ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰ. 141
19. ਵਾਰ ਥਾਸਾ, ਮਹਲਾ ੧, ਘਾਟਿ ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰ. 465-466
20. ਉਗੀ, ਪੰ. 473
21. ਉਗੀ, ਪੰ. 465
22. ਉਗੀ, ਪੰ. 464
23. ਉਗੀ, ਪੰ. 467
24. ਉਗੀ, ਪੰ. 466
25. ਉਗੀ, ਪੰ. 471
26. ਉਗੀ, ਪੰ. 469
27. ਉਗੀ, ਪੰ. 472
28. ਉਗੀ, ਪੰ. 465
29. ਉਗੀ, ਪੰ. 468

ਨਿਸ਼ਕਰਸ਼

ਇਸ ਸ਼ੇਖ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਮੁੱਖ ਸਰੋਕਾਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਰਚਨਾ 'ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ' ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਾਨ ਹੁੰਦੀ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਸਮਾਜਕ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਨਾ ਤੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਆਦਿਪਣ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਦਿੱਵਤਾ ਤੇ ਮਾਨਵਤਾ ਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦਾ ਪੁਨਰ ਨਿਰੂਪਣ ਹੈ। 'ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ' ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਸੁਕਠਿਤ ਰਚਨਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਜੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਦਿੱਵਤਾ ਦੇ ਉਦਾਤ ਤੇ ਅਪਰੰਪਾਰ ਰੂਪ ਅਤੇ ਮਾਨਵੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਨਿਖਿੱਧ ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਸਾਕੇ-ਪਾਰ ਖੜਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਕ ਪਾਸੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਨੀਲਾ ਹੈ ਜਿਸਨੇ ਸਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਅਦੱਭੁਤ ਤੇ ਪਾਰਗਮੀ ਰੂਪਾਂ ਨੂੰ ਬੜੇ ਸਸ਼ਕਤ ਬੰਬਾਂ ਵਿਚ ਚਿਤਰਿਆ ਹੈ :

ੳ. ਵਿਸਮਦੁ ਠਾਦ ਵਿਸਮਦੁ ਵੇਦ।।

ਵਿਸਮਦੁ ਜੀਅ ਵਿਸਮਦੁ ਭੇਦ।।

ਵਿਸਮਦੁ ਰੂਪ ਵਿਸਮਦੁ ਰੰਗ।।

ਵਿਸਮਦੁ ਨਾਰੇ ਫਿਰਹਿ ਜੰਤ।।

ਵਿਸਮਦੁ ਪਉਣ ਵਿਸਮਦੁ ਪਾਣੀ।।

ਵਿਸਮਦੁ ਅਗਨੀ ਖੇਡਹਿ ਵਿਡਾਈ।।

ਵਿਸਮਦੁ ਧਰਤੀ ਵਿਸਮਦੁ ਖਾਣੀ।।

ਵਿਸਮਦੁ ਸਾਦਿ ਨਾਹਿ ਪਰਾਣੀ।।

ਅ. ਕੁਦਰਤਿ ਦਿਸੈ ਕੁਦਰਤਿ ਸੁਣੈ ਕੁਦਰਤਿ ਭਉ ਸੁਖ ਸਾਰੁ।।

ਕੁਦਰਤਿ ਪਾਤਾਲੀ ਆਕਾਸੀ ਕੁਦਰਤਿ ਸਰਬ ਆਕਾਰੁ।।

ਕੁਦਰਤਿ ਵੇਦ ਪੁਰਾਣ ਕਤੇਬਾ ਕੁਦਰਤਿ ਸਰਬ ਵੀਚਾਰੁ।।

ਕੁਦਰਤਿ ਖਾਣਾ ਪੀਣਾ ਪੈਨਣੁ ਕੁਦਰਤਿ ਸਰਬ ਪਿਆਰੁ।।

- ੲ. ਭੈ ਵਿਚਿ ਪਵਣੁ ਵਹੈ ਸਦਵਾਉ॥
 ਭੈ ਵਿਚਿ ਚਨਹਿ ਨਖ ਦਰੁਆਉ॥
 ਭੈ ਵਿਚਿ ਖਗਨਿ ਕਵੈ ਵੇਗਾਰਿ॥
 ਭੈ ਵਿਚਿ ਧਰਤੀ ਦਬੀ ਭਾਰਿ॥

ਜਦੋਂ ਭਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਮਾਨਵੀ ਸੰਸਾਰ ਉਪਰ ਪੈਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਸਾਰੇ ਉਦਾਤ ਤੇ ਪਾਰਗਮੀ ਪ੍ਰਸੰਗ ਗਾਇਬ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਖ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਤੁੱਛਤਾ, ਮਨੀਨਤਾ ਅਤੇ ਪਤਨਸ਼ੀਲਤਾ ਦੀਆਂ ਲਾਕੀਆਂ ਉਜਾਗਰ ਹੋ ਉਠਦੀਆਂ ਹਨ:

- ੳ. ਮਾਣਸ ਖਾਏ ਕਰਹਿ ਠਿਵਾਜ॥
 ਛੁਰੀ ਵਗਾਇਨਿ ਤਿਨ ਕਨਿ ਤਾਕ॥
 ਤਿਨ ਘਰਿ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਪੂਰਹਿ ਨਾਦ॥
 ਉਨ੍ਹਾਂ ਡਿ ਆਵਹਿ ਚਿਈ ਸਾਦ॥
- ਅ. ਸਖੈ ਟਿਕਾ ਤੇੜਿ ਧੋਤੀ ਕਖਾਈ॥
 ਹਥਿ ਛੁਰੀ ਜਗਤ ਕਾਸਾਈ॥
- ੲ. ਕੁੜੁ ਰਾਜਾ ਕੁੜੁ ਪਰਜਾ ਕੁੜੁ ਸਭੁ ਸੰਸਾਰ॥
 ਕੁੜੁ ਮੰਡਪ ਕੁੜੁ ਮਾੜੀ ਕੁੜੁ ਬੈਸਣਹਾਰੁ॥
 ਕੁੜੁ ਸੁਇਨਾ ਕੁੜੁ ਰੂਪਾ ਕੁੜੁ ਪੈਲਣਹਾਰੁ॥
 ਕੁੜੁ ਕਾਇਆ ਕੁੜੁ ਕਪੜੁ ਕੁੜੁ ਰੂਪੁ ਅਪਾਰੁ॥

ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਸ਼੍ਰੋਣ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਪੰਜ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੈ। ਪਹਿਲਾ ਅਧਿਆਇ 'ਸਮਾਜਕ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤਕ-ਵਿਵੇਚਨ' ਹੈ। ਪਹਿਲਾ ਸਮਾਜਕ ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਦਸੀ ਹੈ ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਦ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਸਮਾਜਕ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਸਥਾਨ ਅਤੇ ਆਖਿਰ ਵਿਚ ਮੌਧਕਾਲੀਨ ਧਰਮ ਸਾਧਨਾ ਅਤੇ ਮੌਧਕਾਲੀਨ ਸਮਾਜਕ ਚੇਤਨਾ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਸਮਾਜਕ

ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਸਮਾਜਕ ਜੀਵਨ ਦੇ ਹਰ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਚੇਤਨਾ ਸਮੇਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਨਾਲ ਬਦਲਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਚੇਤਨਾ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਮੂਲ ਅਤੇ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਹੈ। ਜੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਜਾਂ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਕਮਿਤਾ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਵਿਰਸੇ ਵਿਚ ਮਿਲਦਿਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਵਿਚਰਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਆਤਮ ਪੂਰਤੀ ਅਸੰਭਵ ਹੋ ਜਾਏ ਤਾਂ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਰੀਤਾਂ ਤੇ ਕਮਿਤਾ ਨੂੰ ਤਜ ਕੇ ਨਵੀਆਂ ਕਮਿਤਾ ਉੱਤੇ ਨਵੇਂ ਨੀਤਿਕ ਸਰੋਕਾਰ ਉਭਰਨ ਨਹੀਂ ਹਨ ਤਾਂ ਸਮਾਜਕ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਆਰੰਭ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਸਾਹਿਤ ਸਮਾਜਕ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਇਕ ਰੂਪ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ 'ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ' ਰਾਹੀਂ ਤਤਕਾਲੀਨ ਲੋਕਾਈ ਵਿਚ ਚੇਤਨਾ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ। ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਸਮਾਜ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਕ੍ਰਿਸਟ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ 'ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ' ਰਾਹੀਂ ਲੋਕਾਈ ਵਿਚ ਚੇਤਨਾ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਲਈ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਸਮਾਜਕ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ, ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਜੀਵਨ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਮੈਂ ਧਕਾਨ ਵਿਚ ਧਰਮ ਕਈ ਹਿਸਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਧਰਮਾਂ ਵਿਚ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਿਰਾਰਥਕ ਕਰਮ ਕਾਂਡ ਤੇ ਰਸਮਾਂ ਰਿਵਾਜ ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਸਨ। ਜੰਤਰ ਮੰਤਰ ਅਤੇ ਟੂਣੇ ਟੋਟਕਿਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਲੋਕਾਈ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਵਧਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਜਾਤੀ ਪ੍ਰਥਾ ਜੋਰਾ ਤੇ ਸੀ। ਦੂਸਰੀ ਤਰਫ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਮੈਂ ਧਕਾਨੀ ਧਰਮ ਸਾਧਨਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਤ ਕਰਮ ਕਾਂਡ ਅਤੇ ਵਹਿਮਾਂ ਭਰਮਾਂ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕਰਕੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਸਮਾਜਕ ਚੇਤਨਾ ਜਗਾਈ ਅਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਵਿਅਰਥ ਕਰਮ ਕਾਂਡ ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਸਾਧਨ ਨਹੀਂ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪਾਖੰਡਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਕੇ ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਵੱਲ ਪ੍ਰੇਰਿਆ।

ਸ਼੍ਰੇਯ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਦੂਜਾ ਅਧਿਆਇ 'ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ' ਵਿਚ ਸਮਾਜਕ ਸਥਿਤੀ ਦੀ

ਚੇਤਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਅਕੋਂ ਪੰਜ ਹਿਸੇ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਇਸ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾ ਮਾਨਵਵਾਦ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਮਿਥ ਕੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੇ ਮਾਨਵਵਾਦ ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਫਿਰ ਆਸਾ ਦੀਵਾਰ ਵਿਚ ਸਮਾਜਕ ਨੈਤਿਕਤਾ ਅਨੈਤਿਕਤਾ ਦੱਸੀ ਹੈ ਫਿਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੇ ਵਹਿਮਾਂ ਭਰਮਾਂ ਅਤੇ ਕਰਮ ਕਾਂਡਾਂ ਦੇ ਖੰਡਨ ਖਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਹੈ ਅੰਤ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀ ਦੇ ਸਥਾਨ ਬਾਰੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਦੱਸੇ ਹਨ।

ਮਾਨਵਵਾਦ ਏਕਤਾ ਦਾ ਫਨਸਫਾ ਹੈ, ਇਹ ਸਵੈ ਤੋਂ ਪਰ ਤਕ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਹੈ। ਮਾਨਵਵਾਦ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਭੇਦ ਭਾਵ ਦੇ ਮਨੁੱਖ ਮਾਤਰ ਦੇ ਹਿਤ ਦੀ ਕਾਮਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮਾਨਵਵਾਦੀ ਸਾਹਿਤ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ, ਆਜ਼ਾਦੀ ਆਤਮ-ਨਿਰਭਰਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਈਂ ਪ੍ਰੇਰਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ 'ਏਕ ਪਿਤਾ ਏਕਸ ਕੇ ਹਮ ਬਾਰਕ' ਜਾਂ 'ਮਾਨਸ ਕੀ ਜਾਤ ਸਭੇ ਏਕੇ ਪਹਿਚਾਣਏ' ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਮਾਨਵਵਾਦ ਦੇ ਉਤਕ੍ਰਿਸ਼ਟ ਸੰਕਲਪ ਦਾ ਛਟਕਾਰਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖਾਂ ਜਨਮ ਸਭ ਜੂਠਾ ਤੋਂ ਦੁਰਲਭ ਅਤੇ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਟ ਹੈ। ਉਸਨੂੰ ਵਿਅਰਥ ਨਹੀਂ ਗਵਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਉਸ ਨੂੰ ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਅਤੇ ਨੈਕ ਭਨਾਈ ਦੇ ਕਾਰਜਾਂ ਵਿਚ ਨਗਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਨੈਤਿਕ ਪਤਲੇ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। 'ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ' ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਆਤਮਿਕ ਨਦਿ ਤੋਂ ਜਗਾਉਣ ਅਤੇ ਉਚਤਾ ਵਲ ਨੇ ਜਾਣ ਦਾ ਰਾਹ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਹਉਮੈ ਨੂੰ ਦਰਿਯ ਰੋੜ ਅਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਰਾਹ ਵਿਚ ਰੋੜਾ ਦਸਿਆ ਹੈ ਪਰ ਨਾਨਕ ਹੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਗੁਰੂ ਸ਼ਬਦ ਦੁਆਰਾ ਇਸਹਉਮੈ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਮੌਧਕਾਲ ਵਿਚ ਨੈਕਾਈ ਕਰਮ ਕਾਂਡਾਂ ਵਿਚ ਫਸੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕਰਮ ਕਾਂਡਾਂ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕਰਕੇ ਸੁਭ ਅਮਲ ਉਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ। ਤਤਕਾਲੀਨ ਨੈਕਾਈ ਆਬੰਬਰਾਂ ਅਤੇ ਪਾਖੰਡਾਂ ਵਲ ਫੁਚਿਤ ਸੀ, ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਨੂੰ ਨੈਕੀ ਫੁਲੀ ਬੈਠੇ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਜਾਤ ਪਾਤ ਦੇ ਬੰਧਨ ਤੋੜ ਕੇ ਮਨੁੱਖੀ ਹੋਣ ਨੂੰ ਗੌਰਵ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ। ਮੌਧਕਾਲੀਨ ਸਮਾਜ ਵਿਚ

ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਨਿਰਾਦਰ ਸਹਿਣਾ ਪਿਆ ਪਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸਤਰੀ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਆਵਾਜ਼ ਉਠਾਈ ਅਤੇ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਸਤਿਕਾਰ ਯੋਗ ਦਰਜਾ ਦਿੱਤਾ।

[ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ। ਵਿਚ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸਥਿਤੀ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਸ਼ੋਧ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਤਜ਼ਾ ਅਧਿਆਇ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਮਨਾ ਵਿਚੋਂ ਰਾਜਿਆਂ ਦੀ ਦਹਿਸ਼ਤ ਖਤਮ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਚਲਤ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਮਿਲਦਿਆਂ ਗਲਤ ਕਮਿਤਾ ਪ੍ਰਤੀ ਜਨ-ਸਧਾਰਣ ਨੂੰ ਸੁਚੇਤ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਵੈਮਣ ਨੂੰ ਝੋਲਿਆ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹੱਕਾਂ ਲਈ ਆਵਾਜ਼ ਬੁਲੰਦ ਕਰਨ ਲਈ ਵੰਗਾਰਿਆ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਅਨੁਸਾਰ ਸਭ ਮਾਨਵ ਵਿਰੋਧੀ ਪੱਖ ਜਿਵੇਂ ਰਾਜੇ , ਹਾਕਮ , ਪੰਡਤ , ਪੁਲਾ , ਕਾਜੀ ਪੁਰੋਹਤ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਖੜੇ ਕੀਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਤੇ ਸਮਾਜਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਆਦਿ ਸਭ ਸਾਧਾਰਣ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਭੇਡ ਭੀੜ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਯਾਤਰਾ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇਹ ਹਾਕਮਾਂ ਦੀਆਂ ਸਵਾਰਥ ਹਿਤ ਸਿਰਜਿਤ ਕਿਰਤਾਂ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਸਮਾਜਕ ਵਿਸ਼ਾਦ ਨੂੰ ਪਰਵਰਤਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।]

ਤਤਕਾਲੀਨ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਧਰਮ ਦਾ ਅਸਨੀ ਰੂਪ ਮਿਟ ਚੁਕਿਆ ਸੀ। ਧਾਰਮਿਕ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਸੁੰਧੂਕਾਰ ਸੀ। ਇਕ ਪਾਸੇ ਬੁੱਝ-ਪ੍ਰਸਤੀ ਅਤੇ ਪਾਖੰਡ ਸਠ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਜੁਲਮ ਤੇ ਤਸ਼ੱਦਦ ਕਾਰਨ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਗਿਨਾਨੀ, ਗੁਨਾਮੀ ਅਤੇ ਨਿਰਾਸਤਾ ਮਚੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਅਸਨੀਅਤ ਦੀ ਝੋਲੀ ਕੇਵਲ ਦਿਖਾਵਾ ਰਹਿ ਗਿਆ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਮੂਰਤਮਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਚੌਥਾ ਅਧਿਆਇ 'ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ' ਵਿਚ ਧਾਰਮਿਕ ਸਥਿਤੀ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਰੱਖਿਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਅਤੇ ਇਕ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਉਪਾਸਨਾ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਆ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਕੇਵਲ ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਇਸ ਵਿਖਮ ਭਵ ਸਾਗਰ ਤੋਂ ਪਾਰ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਧਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਕੂੜ ਅਗਿਆਨਤਾ ਅਤੇ ਪਾਖੰਡ ਨੂੰ ਛੋੜ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਧਰਮੀ ਬਣਨ ਵਿਚ ਰੁਕਾਵਟ ਹੋਦਾ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਪੰਜਵੇਂ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਕੋਠ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਪ੍ਰਚਲਤ ਰਸਮੋਂ ਰਿਵਾਜ ਅਤੇ ਪੂਜਾ ਵਿਧੀਆਂ ਬਾਰੇ ਦੱਸਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕਿਸੇ ਧਰਮ ਜਾਂ ਧਾਰਮਿਕ ਪੁਸਤਕ ਦਾ ਖੰਡਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਬਲਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਤ ਕਰਮ ਕਾਂਡ ਅਤੇ ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। 'ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ' ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕੇਵਲ ਕਿਸੇ ਇਕ ਮਤ ਦੇ ਅਨੁਯਾਈਆਂ ਦੀ ਕੋਠ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਸਗੋਂ ਸਾਰੇ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਪੈਰੋਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਦਾ ਉਲੇਖ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਜੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਜਠੇਉਧਾਰੀ ਕਸਾਈ ਹੈ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਅਦਮ ਖੋਰ ਨਮਾਜ਼ੀ। ਅਜਿਹੇ ਪਾਖੰਡੀ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਕਰਮ ਕਾਂਡ ਉਸ ਕੂੜ ਦਾ ਵਰਤਾਰਾ ਹਨ ਜਿਸਦੇ ਮਾਰੂ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਨੇ ਜਿਉਂਦੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਮੁਰਦਾ ਬਣਾ ਦਿਤਾ ਹੈ।

ਅੰਧੀ ਰਯਤਿ ਗਿਆਨ ਵਿਹੂਣੀ ਫਾਹਿ ਭਰੇ ਮੁਰਦਾਰ।।

ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਤੇ ਸ਼ਾਸਿਤਾਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪਰਿਪੇਖ ਤੋਂ ਵਿਚਾਰ ਖਧੀਨ ਲਿਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਸ਼ਾਸਕ ਤੇ ਸ਼ਾਸਿਤ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਕਦੇ ਵੀ ਬਰਾਬਰੀ ਦੇ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੇ। ਸ਼ਾਸਕ ਅਚੇਤ ਜਾਂ ਸੁਚੇਤ ਦਬਾਉ ਦੁਆਰਾ ਸ਼ਾਸਿਤ ਨੂੰ ਘਾਪਟੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਰੂਪਾਂ ਨੂੰ ਕ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਨਈਂ ਮਜਬੂਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਥੋਂ ਤਕ ਹਾਰੇ ਹੋਏ ਸਭਿਆਚਾਰ ਘਾਪਟੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਲਾ ਤਕ ਬਦਲ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਘਾਪਟੀ ਬਦੀ, ਬਾਣ ਤੇ ਬਦਾ ਤਕ ਤਿਆਰ ਦੇਂਦੇ ਹਨ:

ਰਨਿ ਮਹਿ ਬੇਦੁ ਅਬਰਬਣ ਹੁਆ ਨਾਉ ਖੁਦਾਈ ਅਨਹੁ ਭਇਆ।।

ਠੀਠ ਬਸਤੁ ਨੇ ਕਪੜੇ ਪਹਿਰੇ ਤੁਰਕ ਪਠਾਣੀ ਅਮਲੁਕੀਆ।।

ਅਜਿਹੇ ਸਮੇਂ ਜਦੋਂ ਭਾਰਤੀ ਲੋਕ ਘਾਪਟੀ ਮਾਨਵੀ ਸਮਾਜਕ ਅਤੇ ਆਤਮਕ ਪਛਾਣ ਗਵਾ ਰਹੇ ਸਨ ਉਦੋਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ 'ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ' ਰਾਹੀਂ ਇਕ ਨਵੇਂ ਸੁਰ ਦਾ ਆਗਾਜ

ਕੀਤਾ ਜਿਹੜਾ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸਚ ਨੂੰ ਪਛਾਣ ਕੇ ਅਜਿਹੀ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਲਿਆ ਸਕੇ
 ਜਿਹੜੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਅਖੰਡ ਅਸਤ ਤੇ ਕੁੜ ਦੇ ਹਨੇਰਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਗਿਆਨ ਸਤ ਅਤੇ ਸੁਤੰਤਰਤਾ
 ਵਲ ਲਿਆ ਸਕੇ।

ਪੁਸਤਕ ਸੂਚੀ

- ਅਤਰ ਸਿੰਘ (ਪ੍ਰੋ.), ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ, ਨੁਧਿਆਣਾ, ਨਾਹੌਰ ਬੁਕ ਸ਼ਾਪ, 1963
- _____ ਸਮਦਰਸ਼ਨ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਰਾਮਬੀਰ ਰਚਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ,
1975
- ਅਵਠੇਰ, ਜੀਸ਼, ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਸੁਹਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀਆਂ ਬੁਨਿਆਦਾਂ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ
ਪੰਜਾਬ ਬੁੱਕ ਸੈਂਟਰ, ਸੰਨ ਰਹਿਤ
- ਯਾਦਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ
- ਅਮੋਨ, ਸ.ਸ., ਨਾਨਕ ਬੋਲੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਬਾਣੀ (ਭਾਗ - 1)
ਨੁਧਿਆਣਾ, ਸ਼ਾਂਤੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 1977
- ਏ.ਓਵਰਾਏਕੋ, ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਯਥਾਰਥਵਾਦ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਸਾਹਿਤਕ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ,
ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, ਪੰਜਾਬ ਬੁੱਕ ਸੈਂਟਰ,
- ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ (ਪ੍ਰੋ.), ਯਾਸਾ ਦੀ ਵਾਰ ਸਟੀਕ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਸਿੰਘ ਬੁਦਰਜ,
1970
- _____ ਦਸ ਵਾਰ ਸਟੀਕ, ਨੁਧਿਆਣਾ, ਨਾਹੌਰ ਬੁਕ ਸ਼ਾਪ,
ਮਿਤੀਹਣ
- ਸੂਰੀ, ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ, (ਡਾ.), ਵਿਚਾਰ ਵਿਮਰਸ਼, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ ਪੁਸਤਕਮਾਨਾ,
1976
- ਸਤਿਬੀਰ ਸਿੰਘ (ਪ੍ਰੋ.), ਸਾਡਾ ਇਤਿਹਾਸ (ਦਸ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀਆਂ) (1469-1708)
ਡਾਚ ਪਬਲਿਸ਼ਾ, ਜਲੰਧਰ, ਨਿਉ ਬੁਕ ਰੰ ਪਲੀ, 1984

ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ (ਡਾ.),

ਅਧਿਐਨ ਤੇ ਅਧਿਆਪਨ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਨਵਚੇਤਨ
ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, 1970

ਸਾਹਿਤ ਸ਼ਾਸਤਰ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਨਵਚੇਤਨ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼,
1973

ਕਾਕ, ਕੁਲਬੀਰ ਸਿੰਘ (ਡਾ.),

ਮਹਾਕਵੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ (ਪੁਨਰ ਪੁਲਾੜ ਤੇ ਪੁਨਰ
ਵਿਆਖਿਆ), ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਕੁਲਬੀਰ ਰਚਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ,
1977

ਕਾਕ, ਕੁਲਬੀਰ ਸਿੰਘ (ਡਾ.)

ਤੇ
ਬ੍ਰਹਮ ਜਗਦੀਸ਼ ਸਿੰਘ (ਪ੍ਰੋ.)

ਸਾਹਿਤ ਸਭਿਆਚਾਰ ਤੇ ਪੰਜਾਬ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਲੋਕ ਸਾਹਿਤ
ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 1987

ਕੋਹਲੀ, ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ (ਡਾ.)

ਤੇ
ਮੁਦਰਾ ਬਚਨ ਸਿੰਘ (ਸਹਾਇਕ ਸੰਪਾ.),

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜੀਵਨ ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਕਾਵਿ ਕਲਾ,
ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ,
1969

ਕੋਹਲੀ, ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ (ਡਾ.),

ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, ਪੰਜਾਬ
ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ, 1967

_____ (ਸੰਪਾ.),

ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀਵਨ ਸਮਾਂ ਅਤੇ ਰਚਨਾ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ,
ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ, ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, 1976

ਕੋਹਲੀ, ਕੈਠਵੰਤ ਕੌਰ (ਡਾ.),

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਜੀਵ ਦਾ ਸੰਕਲਪ, ਪਟਿਆਲਾ,
ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ, 1979

ਕਾਹਨ ਸਿੰਘ (ਭਾਈ),

ਗੁਰਸ਼ਬਦ ਰਤਨਾਕਰ ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼, ਪਟਿਆਲਾ, ਭਾਸ਼ਾ
ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ, 1960

ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ (ਪ੍ਰੋ.),

ਸਿਖ ਇਨਕਲਾਬ ਦਾ ਮੋਢੀ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ, ਠੁਧਿਆਣਾ,
ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਡਮੀ, 1973

- ਖੁਰਸ਼ੀਦ, ਅਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਨਵੀਆਂ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ,
ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਹਰਬਖਸ਼ ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ, 1973
- ਕਰੇਵਲ, ਹਰਵਿੰਦਰ ਕੌਰ (ਐਮ.ਏ.), ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਦੀ ਸਮਾਜਕ ਮਹੱਤਤਾ,
ਜਲੰਧਰ, ਹਜ਼ੂਰੀਆ ਥੋਡ ਸਨਜ਼, 1976
- ਗੁਰਦਾਸ (ਭਾਈ), ਵਾਰ,
- ਗੁਰਬਖਸ਼ (ਘਨੁਵਾਦਕ), ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇਪ ਸੰਗ੍ਰਹਿ, ਮਾਸਕੋ, ਪ੍ਰਗਤੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ,
1977
- ਗੁਰਮੁਖ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜੀਵਨ ਸ਼ੁਗ ਅਤੇ ਉਪਦੇਸ਼, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ,
ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਫਾਊਂਡੇਸ਼ਨ, 1969
- ਗੁਰਦੇਵ ਸਿੰਘ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਵਿਚਾਰ ਅਤੇ ਕਾਵਿ ਕਲਾ, ਠੁਧਿਆਣਾ,
ਨਾਰੋਰ ਬੁਕ ਸ਼ਾਪ, (ਮਿਤੀਗਣ)
- ਗਿੱਲ, ਨਿਰਮਲ ਸਿੰਘ (ਡਾ.), ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਮੁਕਤੀ ਮਾਰਗ, ਜਲੰਧਰ,
581, ਐਨ, ਮਾਡਲ ਟਾਊਨ, 1982
- ਘੁੰਮਣ, ਬਿਕਰਮ ਸਿੰਘ (ਡਾ.), ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ ਚਿੰਤਨ ਤੇ ਕਲਾ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਨਿਟਰੇਚਰ
ਹਾਊਸ, 1981
- _____ ਮੌਧਕਾਲੀਨ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਚੰਨ ਪ੍ਰਿੰਟਿੰਗ
ਪ੍ਰੈਸ, 1989
- ਛਾਬੜਾ, ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਇਕ ਅਧਿਐਨ, ਜਲੰਧਰ, ਸੀਮਾ
ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 1971
- ਜਗਤਾਰ, ਜਗੀਰ ਸਿੰਘ (ਸੰਪਾ.), ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਇਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ, ਬਰਨਾਲਾ, ਪੁਰਾਦਰਾ
ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 1970

- ਜਰਬੀਰ ਸਿੰਘ, (ਡਾ.), ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਈ ਵਿਚ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦਾ ਸੰਕਲਪ, ਪਟਿਆਲਾ,
ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ, 1973
- _____ ਬਾਈ, ਸੰਸਾਰ, ਦਿੱਲੀ, ਰਵਿੰਦਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 1975
- ਜਸਬੀਰ ਕੌਰ (ਡਾ.), ਨਾਨਕ ਬਾਈ ਵਿਚ ਵਿਅਕਤੀ ਤੇ ਸਮਾਜ ਦਾ ਸੰਕਲਪ,
ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 1972
- ਜੋਧ ਸਿੰਘ (ਭਾਈ), ਗੁਰਮਤਿ ਨਿਰਣਯ, ਨੂਧਿਆਣਾ, ਮਾਰਨ ਟਾਊਨ, 1932
- _____ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਈ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ, ਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁਕ ਬਰੱਸਟ
ਇੰਡੀਆ, 1971
- ਜੋਸ਼, ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ ਸਟੀਕ, ਨੂਧਿਆਣਾ, ਸਿੱਖ ਮਿਸ਼ਨਰੀ
ਕਾਨਜ, 1983
- ਜੌਗੀ, ਰਤਨ ਸਿੰਘ (ਡਾ.), ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ, ਦਿੱਲੀ, ਨਵਯੁਗ
ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, 1969
- ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ (ਡਾ.), ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਚਿੰਤਨ ਤੇ ਕਲਾ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਕਸਤੂਰੀ
ਨਾਨ ਥੈਡ ਸਨਜ਼, 1963
- ਤਿਵਾੜੀ, ਵਿਸ਼ਵਨਾਥ (ਡਾ.), ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ
ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, 1969
- ਕਿੰਦ, ਕਰਨੈਲ ਸਿੰਘ (ਡਾ.), ਨੈਕਯਾਨ ਅਤੇ ਮਧਕਾਲੀਨ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
ਰਵੀਸਾਹਿਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 1973
- ਦੀਪ, ਦੇਵਿੰਦਰ ਕੌਰ (ਡਾ.), ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਸੰਕਲਿਤ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਈ ਵਿਚ
ਭਗਤੀ ਸਭਿਅਚਾਰ ਦਾ ਚਿਤ੍ਰਨ, ਪਟਿਆਲਾ, ਭਾਸ਼ਾ
ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ, 1983

- ਦਵਾਨ ਸਿੰਘ (ਡਾ.), ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਸਾਹਿਤਕ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਤੇ ਹੋਰ ਲੇਖ,
ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਫਕੀਰ ਸਿੰਘ ਐਂਡ ਸਨਜ਼, 1968
- ਦੁਸ਼ਾਂਡ, ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਰੇ ਸੱਚ ਦੀ ਖੋਜ, ਲੁਧਿਆਣਾ, ਸਾਹਿਤ
ਕਲਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 1972
- ਨਰਿੰਦਰ ਕੌਰ, ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ ਦਾ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ, 1968
- ਪਦਮ, ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ (ਸੰਪਾ.), ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਾ, ਲੁਧਿਆਣਾ, ਨਾਰੋਰ ਬੁਕ ਸ਼ਾਪ, 1951
- _____, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਪਟਿਆਲਾ, ਕਨਕ ਮੰਦਿਰ ਲੇਸਰ
ਮਾਨ, 1990
- ਪਨੇਖਾਨੇਵ, ਜੀਵੀ, ਕਲਾ ਅਤੇ ਸਮਾਜਕ ਜੀਵਨ, ਮਾਸਕੋ, ਪ੍ਰੋਗ੍ਰੇਸ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼,
ਲਿਮਿਟਿਡ, 1979
- ਫਰੈਂਕ, ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ, ਸਭਿਆਚਾਰ ਮੁਢਲੀ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਦੀ
ਕੋਆਪਰੇਟਿਵ
ਪੰਜਾਬੀ ਰਾਈਟਿੰਗ/ਸੋਸਾਇਟੀ ਲਿਮਿਟਿਡ, 1984
- _____, ਵਿਰੋਧ ਵਿਕਾਸ ਤੇ ਸਾਹਿਤ, ਲੁਧਿਆਣਾ, ਪੰਜਾਬੀ
ਰਾਈਟਰਜ਼ ਕੋਆਪਰੇਟਿਵ ਸੋਸਾਇਟੀ ਲਿਮਿਟਿਡ, 1985
- ਬੇਦੀ, ਕਾਨਾ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) ਵਾਰਕਾਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ, ਦਿੱਲੀ, ਪੰਜਾਬੀ ਬੁਕ ਸਟੋਰ,
1968
- _____, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦਰਸ਼ਨ, ਨਵੀ ਦਿੱਲੀ, ਪੰਜਾਬੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ,
1965
- _____, ਵਾਰਾ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ, ਨਵੀ ਦਿੱਲੀ, ਪੰਜਾਬੀ ਬੁਕ ਸਟੋਰ,
1969
- ਮਹਿਤਾਬ ਸਿੰਘ, ਗਿਆਨੀ, ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ ਸਟੀਕ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਤੁਨਵਾੜੀ, ਏਜੰਸੀ
ਬਾਜ਼ਾਰ, ਮਾਈ ਸੇਵਾ,

- ਮਨਮੋਹਨ ਸਿੰਘ (ਡਾ.), ਭਗਤੀ ਅਦੋਲਨ ਪ੍ਰਤੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਢੇਟ,
ਠਵੀਂ ਦਿੱਲੀ, ਮਨਦੀਪ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 1975
- ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ, 1970
- ਰਾਗੀ, ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਵੇਚਨ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਨਿਉ
ਏਜ ਬੁਕ ਸੈਟਰ, 1977
- ਰਾਜਿੰਦਰ ਕੌਰ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ, ਜਲੰਧਰ, ਅਕਾਲ ਸਤਿਸੰਗ ਪਬ-
ਲਿਸ਼ਿੰਗ ਹਾਊਸ, 1977
- ਰੈਣਾ, ਰਜਨੀਕਾਂਤ (ਡਾ.), ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਆਚਾਰ -ਨੀਤੀ (ਨੈਤਿਕਤਾ ਦਾ
ਸੰਕਲਪ, ਕਸ਼ਮੀਰ (ਬਾਰਾਮੁਲਾ) ਜਗਜੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 1973
- ਵਜੀਰ ਸਿੰਘ (ਡਾ.), ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਚਿੰਤਨ, ਨੂਪਿਆਣਾ, ਨਾਰੋਰ ਬੁਕ ਸ਼ਾਪ,
1969
- _____ ਧਰਮ ਦਾ ਟਾਰਸ਼ਨਿਕ ਪੱਖ, ਪਟਿਆਲਾ, ਪੰਜਾਬੀ
ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਬਲਿਕੇਸ਼ਨ ਬੰਬੁਰੇ, 1986
- _____ ਨੈਤਿਕ ਨਿਯਮ, ਪਟਿਆਲਾ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, 1970
- ਵੇਹਰਾ, ਭਾਸ਼ਾ ਨੰਦ (ਡਾ.), ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਰਚਿਤ ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ
(ਇਕ ਸਾਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਅਧਿਐਨ), ਰੋਹਤਕ, ਜੈਨ ਬੁਕ ਡਿਪੋ,
1971
- ਵਿ.ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾਸਾਇਵ, ਟਾਰਸ਼ਨਿਕ ਗਿਆਨ ਦੇ ਮੁਢਲੇ ਨਿਯਮ, ਮਾਸਕੋ, ਪ੍ਰਗਤੀ
ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 1978
- ਸੁਰਜਿਤ, ਸੁਕਿੰਦਰ ਸਿੰਘ (ਡਾ.), ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਅਜੀਵਨ ਦੀ ਰੂਪ ਰੇਖਾ, ਨੂਪਿਆਣਾ, ਨਾਰੋਰ
ਬੁਕ ਸ਼ਾਪ, 1986

ਪਤਰਕਾਵਾਂ

ਖਾਲੋਚਣਾ (ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਥੰਕ), ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਦਮੀ, 1969

ਗੁਰਮਤਿ ਪੁਕਾਸ਼ (ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਥੰਕ), ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਸ਼ਿਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦਵਾਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ
ਸਤੰਬਰ, 1969

_____, ਉਹੀ, ਨਵੰਬਰ, 1982

_____, ਉਹੀ, ਅਗਸਤ, 1970

_____, ਉਹੀ, ਸਤੰਬਰ, 1983

_____, ਉਹੀ, ਨਵੰਬਰ, 1983

ਸਾਹਿਤ ਸਮਾਚਾਰ ਦਾ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਤ ਥੰਕ, ਨੁਧਿਆਣਾ, ਨਾਰੋਰ ਬੁੱਕ ਸ਼ਾਪ, 1971

ਜਾਕੂਜੀ ਦਸੰਬਰ, 1988

ਨਾਨਕ ਪੁਕਾਸ਼ ਪਤ੍ਰਿਕਾ, ਦਸੰਬਰ, 1987

ਪੰਜਾਬੀ ਦੁਕਾਸ਼ (ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਥੰਕ) ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ, ਪਟਿਆਲਾ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ,

ਪਰਖ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਿਮ੍ਰਿਤੀ ਥੰਕ, ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, ਨੰਬਰ 1, 1969

ਖੋਜ ਪਤ੍ਰਿਕਾ, ਥੰਕ 4, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 1970

ਖੋਜ ਪਤ੍ਰਿਕਾ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਥੰਕ, 1969, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ,

ਸੋਧ-ਪ੍ਰਬੰਧ :

ਬਲੋਜੀਤ ਕੌਰ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਮਾਨਵਵਾਦ ਦਾ ਸੰਕਲਪ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ,

1990

ਹਿੰਦੀ ਪੁਸਤਕ :

ਵਕੇਲੇ, ਬੋਰ ਮ. ਕੋਵਲਜਨ,

ਇਤਿਹਾਸਕ ਭੌਤਿਕਵਾਦ ਸਮਾਜ ਦੇ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤ
ਦੀ ਰੂਪ ਰੇਖਾ, ਮਾਸਕੋ , ਪ੍ਰਗਤੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 1974

ਨਵਨ ਕਿਸ਼ੋਰ (ਡਾ.),

ਮਾਨਵਵਾਦ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ, ਦਿੱਲੀ, ਰਾਧਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ
ਅਨਸਾਰੀ ਰੋਡ, 1972

ਦਿਵੇਦੀ, ਹਜਾਰੀ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ (ਡਾ.),

ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਧਰਮ ਸਾਧਨਾ, ਇਨਾਹਾਬਾਦ, ਸਾਹਿਤਯ ਭਵਨ
ਪ੍ਰ. ਨਿ. 1962

ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਬੋਧ ਕਾ ਸਵਰੂਪ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ
ਬਿਊਰੋ, ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, 1970

ਮਿਸ਼ਰ, ਜਯ ਰਾਮ (ਡਾ.),

ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ, ਇਨਾਹਾਬਾਦ, ਮਿਤਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ

ਵਰਮਾ, ਸੁਰੇਂਦਰ (ਡਾ.),

ਨੀਤੀ ਸ਼ਾਸਤਰ ਕੀ ਸਮਕਾਲੀਨ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ, ਡੁਪਲ
ਮਧਯ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਹਿੰਦੀ ਕ੍ਰਿਥ ਅਕਾਡਮੀ, 1981

ਨਾਮਵਰ ਸਿੰਘ (ਡਾ.),

ਕਵਿਤਾ ਕੇ ਨਵੇ ਪ੍ਰਤਿਮਾਨ, ਦਿੱਲੀ ਰਾਜ ਕਮਨ, ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ
1974

English Books :

- Attar Singh (Dr.), Secularism and Sikh Faith, Amritsar
Guru Nanak Dev University, 1973
- Anand, Balwant Singh, Guru Nanak: Religion and Ethics,
Patiala, Panjabi University, 1968
- Avtar Singh, Ethics of the Sikhs, Patiala, Panjabi
University, 1970
- Bal, Surjit Singh, Life of Guru Nanak, Chandigarh,
Publication Bureau, Panjab University,
1969
- Banerjee Indubhushan, Evolution of the Khalsa, Vol.I,
Calcutta, A.R. Mukherjee, 2, College
square, 1947
- Cunningham, J.D., History of the Sikh, Oxford University
Press, 1918
- Darshan Singh (Dr.) The Religion of Guru Nanak, Ludhiana,
Lyall Book Depot, 1970
- Deol, Gurdev Singh, Social and Political Philosophy of Guru
Guru Nanak and
Gobind Singh, Jalandhar, New Academic
Publishing Co., 1976
- Eliot, T. S. Selected Essays, London, Faber and Faber, 1932
- Gupta, Hari Ram, History of Sikh Gurus, New Delhi U.C
Kapur & Sons, 1974
- Ganda Singh, Sources of the life and Teachings of
Guru Nanak (Ed.) Patiala, Panjabi
University, 1969

- Grewal, J.S., Guru Nanak in History, Chandigarh Panjab University, 1969
- Harbans Singh, Prospectives on Guru Nanak, (Seminar Papers) Patiala Panjabi University, 1975
- Jodh Singh (Bhai), Some Studies in Sikhism, Ludhiana, Lahore Book Shop, 1953
- Kohli, Surinder Singh (Dr.) A Critical Study of Adi Granth, New Delhi, The Panjabi Writers Co-operative Industrial Society Ltd., New Delhi, 1961
- Narang, Gokal Chand, (Sir) Transformation of Sikhism, New Delhi, New Books Society of India, 1956
- P. Thomas, Indian Women Through the Ages, New York: Asia Publishing House, 1964
- Palne, C.H., The Short History of the Sikhs, London, Nelson, N. D
- Puran Singh (Prof.) The Spirit Born People, Director Languages Deptt., Panjab, 1970
- Radha Krishnan, Recovery of Faith, New Delhi, Orient Paper backs, 1969
- Sohan Singh, Asa Di War, The Ballad of God and Man Amritsar, Deptt. of Guru Nanak Sikh Studies, Guru Nanak Dev University, 1982
- Wazir Singh (Dr.) Humanism of Guru Nanak (A Philosophical Inquiry) Ess Ess Publications, 1977

Encyclopedias:

Encyclopedia Britanica, 1768, A New Survey of Universal

Knowledge, Vol. II Gurrnery to Hydroxlenines, Ency. Bri.
Chicago, London, Toronto.

Encyclopedia of Religion and Ethics, Vol. II & IV

Magazines :

Journal of Medieval Indian Literature, Vol. IV

March-Sept. 1978 Nos. 1 & 2 ,Sheikh Baba Farid Chair in
Medieval Indian Literature, Chandigarh, Panjab University
(International Seminar Papers on Guru Nanak, Panjabi University,
Patiala Studies in Sikhism and Comparative Religion Vol. I, No.1
Oct. 1982, New Delhi Guru Nanak Foundation.

